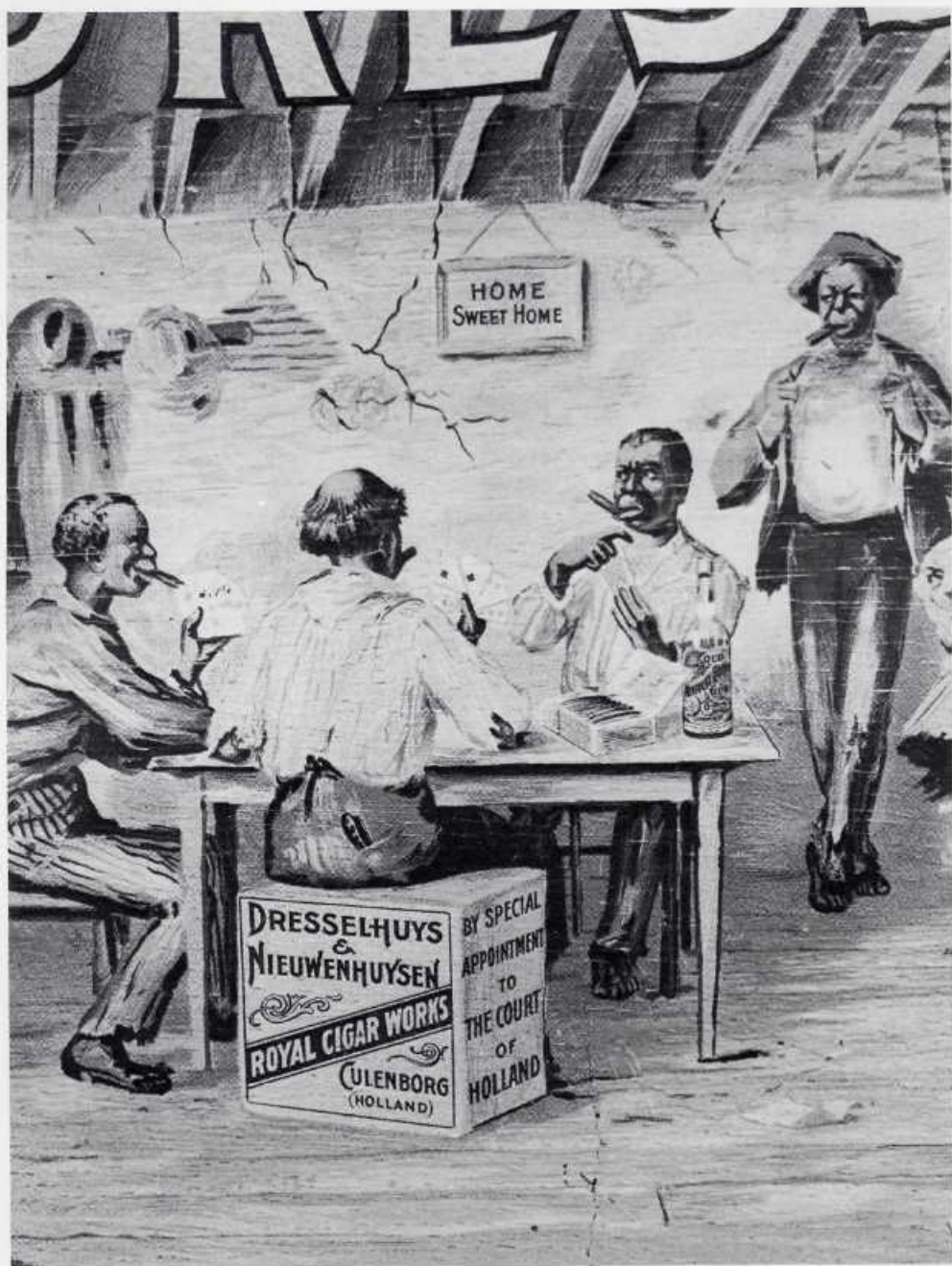

Ad Eillebrecht Jet Grimbergen Peter Schipper

De sigarennijverheid in Culemborg

De sigarennijverheid in Culemborg

Mensen en fabrieken

Ad Eillebrecht Jet Grimbergen Peter Schipper

UITGEVER: G. J. L. KOOLHOF, CULEMBORG

Auteursrecht voorbehouden

© by the publisher, Culemborg, The Netherlands, 1986

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK,
DEN HAAG

Eillebrecht, Ad

De sigarennijverheid in Culemborg: mensen en fabrieken/
Ad Eillebrecht, Jet Grimbergen, Peter Schipper.

Culemborg: Koolhof. -ill.

Uitg. onder auspiciën van de oudheidkundige vereniging
Genootschap 'A. W. K. Voet van Oudheusden', te
Culemborg.

Met lit. opg., reg.

ISBN 90-9001275-3 geb.

SISO 385.4 UDC 338.45: 663.975 (492*4100) (091)

Trefw. : sigarenindustrie; Culemborg; sociale geschiedenis

Dit boek is tot stand gekomen onder auspiciën van de
oudheidkundige vereniging *Genootschap 'A. W. K. Voet
van Oudheusden'*, te Culemborg, met financiële garantie
van:

- het Anjerfonds Gelderland
- de Gemeente Culemborg
- de Stichting Fonds A. H. Martens van Sevenhoven
- de Stichting Vrouwe Elisabeth
- de Vrienden van het Museum Elisabeth Weeshuis

Verantwoording

Wie door Culemborg wandelt, ontdekt aan de Veerweg een oude reclameschildering voor *Graaf Egbert*-sigaren, en aan de Zandstraat een kleine sigarenmakerij. Het zijn de restanten van een nijverheid die rond 1930 aan zo'n 840 mannen en vrouwen werk gaf, ongeveer eenderde deel van de Culemborgse beroepsbevolking in de nijverheid. Na de oorlog liep de werkgelegenheid snel terug en in 1963 sloot de laatste zelfstandige fabriek van enige omvang (*Dejaco*) haar poorten. Enkele kleintjes wisten hun bestaan nog te rekken tot in de jaren '70.

De inhoudsopgave van dit boek maakt duidelijk op welke wijze wij de geschiedenis van de Culemborgse sigarennijverheid hebben vastgelegd. De eerste twee hoofdstukken (over tabak en over de nijverheid in Culemborg) dragen een inleidend karakter. Eenmaal is een specifieke gebeurtenis, de staking van 1891, verder uitgewerkt. De langere, genummerde hoofdstukken worden afgewisseld met korte tussenstukjes over onderwerpen als verkoop en reclame, het zingen in de fabrieken en het maken van een sigaar. Het boek wordt afgesloten met een gedeelte waarin de sigarenmakerijen en één tabaksfabriek in alfabetische volgorde zijn beschreven. Hierin zijn ook de merken en sigarebandjes opgenomen.

Hoewel wij gepoogd hebben de sigarennijverheid in Culemborg te beschrijven, is er toch geen

compleet beeld ontstaan. Gedeeltelijk als gevolg van de summiere bronnen is bijvoorbeeld de rol van de vakbonden slechts fragmentarisch geschetst. Verder werd het onderzoek naar de geschiedenis van de sigarennijverheid bemoeilijkt door het ontbreken van bedrijfsarchieven. Deze lacune in het bronnenmateriaal werd echter goedge maakt doordat we, naast de gegevens uit de bekende bronnen, uitvoerig informatie verkregen van mensen die in leven en werken betrokken waren bij de Culemborgse sigarennijverheid. Wij willen dan ook hier in het bijzonder diegenen bedanken die ons in vaak langdurige gesprekken hun kennis ter beschikking stelden en daarbij niet zelden hun levensverhaal met ons deelden. Uit het oogpunt van privacy vonden wij het beter deze geïnterviewden anoniem aan het woord te laten. Deze mondelinge informatie kan er de oorzaak van zijn dat enkele namen van personen niet correct zijn geschreven.

Zeer velen – te veel om hier met naam te noemen – hebben belangeloos hun medewerking aan de totstandkoming van dit boek verleend. Wij zijn hen veel dank verschuldigd.

Ad Eillebrecht
Jet Grimbergen
Peter Schipper

Inhoud

I NICOTIANA TABACUM, VERBOUW ROND CULEMBORG	9
De plant	9
Tabak in en om Culemborg	11
2 DE NIJVERHEID IN CULEMBORG, 1800-1940	16
Inleiding	16
De stoelenmakerij	18
De klompenmakerij	20
De 'hutten'	20
De metaalnijverheid	22
<i>Het maken van een sigaar</i>	24
3 DE ONTWIKKELING VAN DE SIGARENNIJVERHEID IN CULEMBORG	31
De eerste sigarenmakers	31
Baten en lasten	34
De kapitaalvoorziening	35
De aankoop van tabak	38
Moeilijke jaren	39
Rond de eeuwwisseling	40
Rond de Eerste Wereldoorlog	41
Groot- en kleinbedrijf	46
De jaren '20	48
De crisisjaren	52
Mechanisering en rationalisering	55
Randbedrijf en thuiswerk	59
De naoorlogse periode	61

De fabrikanten 68

4 DE SIGARENMAKERS 74

De arbeidsomstandigheden 74

De werktijden 79

Controle 80

Levenspeil 1850-1900 82

Lonen tussen 1900 en 1940 84

Onregelmatige arbeidsgewoonten 88

Arbeidsmobiliteit en onregelmatige arbeidsgewoonten 98

Hilversum 111 bestond nog niet 105

5 DE STAKING VAN 1891 EN DE OPKOMST VAN DE VAKBONDEN 108

De sigarenmakers organiseren zich 109

Het verloop van de staking 110

Propaganda-oorlog 114

Repercussies van de staking 115

Hernieuwde vakbondsactiviteiten 116

Verkoop en reclame 123

6 ALFABETISCH OVERZICHT VAN DE SIGARENMAKERIJEN IN CULEMBORG 128

Bronnenoverzicht 164

Annotaties 167

Illustratieverantwoording 174

I

Nicotiana tabacum, verbouw rond Culemborg

DE PLANT

Tabak behoort tot het plantengeslacht *Nicotiana*, fam. Solanaceae (de Nachtschaden), waartoe ook de aardappel en de tomaat gerekend worden. Economisch zijn alleen de soorten *N. rustica* (de 'Turkse' of 'boerentabak') en met name de *N. tabacum* (de 'echte' tabak) van belang. De plant is

van oorsprong tropisch (Zuid-Amerika), maar kan ook in de gematigde luchtstreken geteeld worden. De beste tabak komt echter uit de tropen.

Tabak vraagt een luchtige, vrij zure bodem. Ideaal is vulkanische grond (zoals in Deli, op Sumatra), waarop de beste kwaliteit groeit. Tabakszaad is zeer fijn: één gram bevat ca. 14 000 zaad-

Bloeiwijze van de *Nicotiana tabacum* (links) en bladeren van de *N. rustica*, de Boeren- of Viooltjestabak.

jes. Het wordt in beschaduwde kiembedden uitgezaaid, na twee weken verspeend en na een maand geplant. Tijdens de groei wordt de plant getopt; de bloeiwijze wordt verwijderd en soms ook enkele topbladeren. Ongeveer twee maanden na het planten worden de eerste – onderste – bladeren rijp, wat te zien is aan de gele kleur en het omkrullen. Om een betere kwaliteit te verkrijgen, worden steeds maar twee à drie bladeren per plant geplukt, te beginnen met de onderste. Dit betekent dat het hele proces van zaaïen tot en met oogsten tussen de 120 en 180 dagen in beslag neemt. De tabak die bestemd is voor het dekblad van sigaren (de beste kwaliteit), wordt verbouwd in een dichtheid van 25 000 planten per ha. Hierdoor krijgt de plant kleine, dunne en lichte bladeren.

Sigaretentabak kan op twee manieren worden gedroogd: door langzame natuurlijke droging of – snel – boven vuren. In het laatste geval krijgt hij een speciaal aroma. Het *fermenteren* (een broei-proces waarbij de temperatuur niet boven de ca. 60°C mag komen) heeft tot doel de eiwitten, suikers en andere koolhydraten die de smaak nadelig kunnen beïnvloeden, af te breken. Ook het nicotinegehalte, dat wel 10% van het tabaksblad kan uitmaken, loopt dan terug.

Het belangrijkste werkzame bestanddeel van de tabak is *nicotine*. Ze geeft tabak zijn kenmerkende geur. Nicotine is zeer giftig. Door het roken verbrandt echter de meeste nicotine, zodat het lichaam maar enkele milligrammen opneemt. Nicotine heeft bij een hogere dosering een rustgevendende werking; de verslaving aan tabak wordt voor een belangrijk deel door deze stof veroorzaakt.

Inlandse tabak. In de tweede helft van de 16de eeuw importeerde men in Europa op bescheiden

schaal tabak uit de Nieuwe Wereld, of teelde men voor medicinale doeleinden tabakspanten in kruidentuinen.¹ Toen de vraag toenam, begon in Europa de commerciële teelt. Voor Nederland ligt het begin in de periode 1610–20. Van meet af aan hebben Amsterdamse kooplieden een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van de tabaksteelt, die ontstond rond de plaatsen Amersfoort, Nijkerk en Wageningen. Vanuit deze centra heeft het gewas zich naar aangrenzende gebieden verspreid, zoals de Utrechtse Heuvelrug, de Betuwe en het Land van Maas en Waal. De afwerking vond plaats in Amsterdam, dat de stapelplaats werd van tabak uit Utrecht, Gelderland en Overijssel, maar waarheen eveneens de bladeren uit Amerika verscheept werden. Amsterdam werd hét centrum van de Europese tabakshandel.

De tabak werd op kleine akkers verbouwd en won gedurende de agrarische depressie van 1650–1750, toen de graanprijzen kelderden, snel aan populariteit als vervangend gewas. Het waren niet zozeer de grotere boeren, maar juist de keuterboeren, met hun kinderrijke gezinnen, die zich met de arbeidsintensieve teelt bezighielden. Menige familie wist zo het hoofd boven water te houden. Hoewel de populariteit als gewas in de 18de eeuw door de komst van de aardappel afnam, beschouwden velen de tabaksteelt nog in de 19de eeuw als een zegen voor de kleine boer. In de *Geldersche Volksalmanak* van 1852 verscheen een loflied op de tabak.² Het eerste couplet luidt:

Wat houdt een talrijk huisgezin
Op klein stuk gronds in stand?
Wat schenkt, en dak, en dek, en brood,
En schut voor armoë en voor nood?
Tabago's geur'ge plant!

Amerongse boer temidden van zijn 'inlandsche' tabak (ca. 1930). Op de achtergrond: pronkbonen als windkering.

Volgens Mansholt ging de oogst in onze streken als volgt in zijn werk: 'Achtereenvolgens plukt men, einde Juli, de onderste half verwelkte bladeren of de *lomp*, en de onderste 4 of 5 goede bladeren, het *zandgoed*, af; 3 of 4 weken later de 4 of 5 volgende bladeren, het *aardgoed*, evenveel tijd daarna de bovenste bladeren, het *bestgoed* en eindelijk, eenigen tijd vóór men nachtvorsten te vreezen heeft, de nieuw gevormde zijtakken en bladeren, de *zuigers*. Men laat de bladeren eerst een weinig op het land verwelken, rijgt ze, na eene insnijding in de rugnerf gemaakt te hebben aan spijlen en hangt deze in bepaalde daarvoor ingerichte groote schuren te drogen. Het aanrijgen en drogen moet met veel zorg geschieden. Is de tabak volkomen droog, dan wordt ze licht

gebroeid door ze, nog aan de spijlen, aan groote hoopen te zetten, daarna wordt zij gesorteerd, aan bossen gebonden en in November of Maart aan fabrikanten afgeleverd, die ze dan eene tweede sterkere broeiing doet ondergaan.²³

TABAK IN EN OM CULEMBORG

In het graafschap Culemborg en in de stad zelf treffen we in het midden van de 17de eeuw een tabakscultuur aan die blijkbaar voldoende van omvang was om de geldelijke interesse van het stadsbestuur te wekken. In 1654 constateerden de Raden van Culemborg in een publikatie '...dat verscheyde borgeren ende inwoonderen

toback off tobackblaederen, achter in de stadt ende graeffschap Culenborch gebouwt ende gedroocht, uut derselver stadt ende graeffschap vervoeren ende versenden, sonder alvorens in de stadtswaege behoorlyck te laeten wegen'.⁴ Aangezien juist aan dit wegen verdiend werd, bepaalde men dat geen tabak de stad uitgevoerd mocht worden alvorens die op de stadswaag tegen betaling was gewogen. Een andere melding vinden we in een publikatie uit 1674, toen de magistraat op 17 maart van dat jaar een stuk land, genaamd De Doelen, bij de Goilberdingerpoort, publiek ten stadhuijze aan de meest biedende verhuurde om dat 'te tobacken, te wortelen off koolen'.⁵

De handel in tabak en de verkoop daarvan was van stadswegen gereguleerd. Artikel 1 van de 'Ordonnantien op de Accijnsen en Imposten in de stad en Graafschappe Cuylenborg' (uit 1746) vermeldt: 'Dat van alle drooge Tabak, 't zij vreemde, 't zij binnen den Graafschappe geteelt, die bij de Grossiers of Tabaksverkopers om weder uyt te slijten, of bij andere Borgers en Inwoonders van deze stad en Graafschappe, om die zelfs te consumeren, word ingeslagen, zal betaalt worden 6 stuyvers voor ieder pond voor accijns.' De hoeveelheden die men kocht, waren gebonden aan een minimum: voor een grossier of slijter vijftientig pond, op straffe van f 50 boete bij overtreding. Een herbergier moest, als hij tabak wilde verkopen, minstens vier pond afnemen en een burger of ingezetene één pond. Een handelaar of burger die tabak buiten het graafschap of de stad uitvoerde, hoefde geen accijns te betalen. Verboden was het om elkaar tabak over te doen, ook zelf geteelde.⁶

Om zo min mogelijk rompslomp te hebben bij controle op naleving van de regels en de betalingen, verpachtte de stad de tabaksimpost voor een

vast bedrag per jaar. Uit bewaard gebleven stadsrekeningen valt op te maken dat de tabaksaccijns in de loop van de 18de eeuw voor een steeds hoger bedrag verpacht werd. Dit kon, bij een gelijkblijvende accijns van zes stuivers per pond, alleen maar als de handel en consumptie evenredig toenamen. Het eerste jaar waarvan ons cijfers ter beschikking staan, namelijk 1665, ging de pachter failliet. De gevraagde pacht, groot f 120,-, kon hij niet betalen, omdat het baantje hem maar f 42,- opbracht. Na dit aarzende begin namen de zaken langzamerhand een keer en wel speciaal in de 18de eeuw.⁷

Een besluit uit 1730 laat zien dat het stadsbestuur goed in de gaten hield of de bepalingen werden nageleefd. De vroege vaders hadden namelijk gemerkt, dat sommige burgers er niet tegen opzagen '... Tabac in de stad te brengen, deselve in hare huysen te verbergen en onder den Duym te veylen en te verkopen'.⁸ Om hier paal en perk aan te stellen verleende het stadsbestuur de pachter van de tabaksaccijns, die belast was met het toezicht op de naleving der gestelde regels, het recht verdachte huizen binnen te gaan om de zaak nader te onderzoeken.

De Culemborgse pachters hebben zich niet altijd even netjes aan de bepalingen gehouden. Zo ging het in maart 1723 mis. Pachter *Gerrit den Bonter* sloeg, mogelijk met enige anderen, aan het smokkelen en pleegde fraude, waarop de stad de stadscameraar (degene die verantwoordelijk was voor de stedelijke financiën) *mr. Gerard Voet* in zijn plaats benoemde. Diens rekening is bewaard gebleven en geeft een schat aan interessante details (tabel 1.1).

Enkele smokkelaars waren gegrepen en werden vastgehouden onder het toezien van gerechtsbode Johannes de Best, die voor zijn diensten vier gulden en evenveel stuivers kreeg.

Tabel 1.1 De inkomsten en uitgaven van Gerard Voet, in guldens, stuivers en penningen.

Ontvangsten		Uitgaven	
Hendrina Grootveld voor verkogte Tabac & pijpen in diverse rysen ontfangen	f 334.18.8	Johannes Deys tot Soelmond voor geleverde Tabac	f 45.18.8
Johannes Buys ter sake voors.	f 274.13.8	Jilles Deys ter sake voors.	f 65.—.—
Johan Wil. van Meusborg	f 223.16.10	Richard Oldemark voor twee dage Tabac te sneyden	f 1.6.—
Aris van Essen	f 58.3.—	Baltus van Eyk voor lange en korte piype en vragt van Rotterdam	f 33.—.—
Hendrik Gevelhoff	f 91.10.—	Jilles Deys voor geleverde Tabac	f 105.—.—
van aangebragten Tabac & pijpen volgens annotitie ontfangen	f 17.9.12	Johannes Deys ter sake voors.	f 184.6.8.
van het verschot van Tabac, pijpen en papier	f 8.3.—	Den Rendant heeft met scheepen Tex in twee reysen tot Beusichem & Sermond met de Tabac verkoopers, voerman en paerde 't samen verteert	f —.17.8.
Totaal	f 1008.14.6	Den Waagmeester voor verscheydene reysen Tabac te weege	f 1.18.—
Over de dorpen Everdingen en Zijderveld werd nog opgehaald:		Voor een Ton met Tabac van de Schutters kamer te halen betaald	f —.2.—
Everdingen, van maart tot 3 july	f 8.—.—	Johannes de Best geregts Bode voor op de smokkelaars te passen betaald	f 4.4.—
Zijderveld, over een half jaar	f 15.—.—	Jan Wilmss van Meusborgh mede geregts Bode ter sake voors.	f 7.4.—
		Dirk Verhaar voor sakkén huur	f —.12.—
		Baltus van Eyk voor Knars Tabac pijpen papier en vragt	f 48.—.—
		voor 'het uytstlijten van Tabac':	
		Johannes Buys	f 20.11.12
		Johan Wil. van Meusborg	f 16.15.10
		Aris van Essen	f 4.7.—
		Hendrik Gevelhoff	f 6.11.—
		Hendrina Grootveld	f 25.1.12
		Totaal	f 571.1.10

Voorts hadden de stadsboden van 23 tot en met 29 maart bij de stadspoorten 'soo bij dag als nagt' opgepast 'tot agterhalinge en waerneming van de fraudateurs der tabac Accijns'.⁹

Een zeer waardevol gegeven is de vermelding van 'twee reysen tot Beusichem en Sermond met

de Tabac Verkoopers'. Het bezoek aan Beusichem en Zoelmond leidde tot zaken, want er werd tabak gekocht. Zo leverde *Johannes Deys* uit Zoelmond voor f 45, 18 stuivers en 8 penningen, *Jilles Deys* voor f 65 en beiden later nog eens voor f 184, 6 stuivers en 8 penningen, respectie-

velijk voor *f* 105,- aan tabak. Er werden zakken gehuurd om de handel in te vervoeren, die door de waagmeester op de stadswaag werd gewogen. Waarschijnlijk is deze tabak in Culemborg zelf verder bewerkt, want de rekening vermeldt een post groot *f* 1 en 6 stuivers, betaald aan 'Richard Oldemark voor twee dage Tabac te sneyden'.

Ook later, in de 18de eeuw, betrokken lieden uit Culemborg nog tabak uit Beusichem, zij het dat dit in 1749 op een minder plezierige manier gebeurde. In de Culemborgse 'Rolle van Politie' uit dat jaar staat te lezen dat voor de Magistraat waren verschenen *Johannes van Rekum*, pachter van de tabaksaccijns en *Hendrik Schaap* met *Jan van Weelderen*, pachters van het gemaal (alle produkten die gemalen moeten worden, zoals granen). Zij verklaarden dat sedert de komst van het garnizoen soldaten in de stad, hun pachtgelden steeds meer werden gefraudeerd door ontduijing van betaling. De pachters vertelden dat '... de Ruiters met de pallas [de strozak, waarop ze sliepen] onder den Arm na Beusighem gingen Tabak en Brood van daar haalende, publik de stad in kwaamen, Sonder Eenigen aanbrenghst te doen...'¹⁰ Het stadsbestuur besloot te klagen bij de commandant en hem op het hart te binden ervoor te zorgen dat dit soort dingen niet meer zouden gebeuren.

Na 1720 en in sterkere mate nog na 1750 liepen de tabaksprijzen aanmerkelijk terug, zodat het aantrekkelijker werd graan te verbouwen, waarvan de prijzen juist stegen.¹¹ Door opkomende concurrentie, vooral van het Amerikaanse virginia-blad, stagneerde de export van Nederlandse tabak. Toen de aanvoer uit Amerika tijdens de Vrijheidsoorlog (1775-82) stokte, leefde de vraag naar inlands blad op. Tabaksteelt loonde weer de moeite.

Er bestaan aanwijzingen dat rond 1775 de verbouw van tabak in de stad en het graafschap Culemborg zich in een (hernieuwde?) belangstelling mocht verheugen. In een publikatie uit 1778 constateert het stadsbestuur '...dat eenige In- en opgezetenen van deeze stad en Scheepdomme in dit jaar zich op het Planten en Kweeken van Tabak hebben beginnen toe te leggen'.¹² De rest van de publikatie maakt duidelijk dat het aantrekkelijk kon zijn om tabak op stadsgrond te telen; deze was namelijk vrij van accijns, mits niet vermengd met vreemde tabak of verwerkt tot 'rappe' (rapé: geraspte snuiftabak) of 'carotten' (geperste strengen tabak; fijngemalen carot heet snuif). Het drogen en fermenteren van de bladeren gebeurde eveneens in Culemborg. Daartoe werden er in huizen, schuren en op zolders vuren gestookt. Dit tot grote ongerustheid van de magistraat. Per 8 november 1779 werd het stoken van dergelijke vuren dan ook verboden, op straffe van zes stads-Ponden.¹³

Vooral toen de Amerikaanse tabak in de Franse Tijd (1795-1813) niet aangevoerd kon worden, maakten de inlandse telers veel winst. Uit deze periode staan meer gegevens ter beschikking en dan vooral cijfers over de teelt van tabak in het Westelijk en Oostelijk Rivierengebied. Van plaatsen als Huissen, Heteren, Opheusden en Dodewaard was meer dan 10% van het landbouwareaal bebouwd met tabak. Deze dorpen telden gemiddeld zo'n 150 tabakstelers.¹⁴

Na 1815 nam de concurrentie weer toe. Buitenlandse tabak en hoge invoerrechten (met name door Pruisen geheven) deden de prijzen dalen tot *f* 15 à *f* 20 per honderd Nederlandse ponden tabak.¹⁵ In 1826 constateerde de Geldersche Commissie van Landbouw dat door misoogsten in de laatste jaren de verbouw alleen in Bemmelen en Valburg stand hield, waar de grond zavelchtig

en daardoor geschikter was. Te Parijs had dit produkt zelfs enige faam onder de naam *Tabac Valbourg*.¹⁶ In de Neder-Betuwe, zo gaat men verder, vindt men nauwelijks teelt meer; wel nog in de omgeving van Nijkerk, Veluwezoom en Land van Maas en Waal. Een twintigtal jaren later blijkt de tabaksbouw niettemin nog steeds in de Neder-Betuwe beoefend te worden en neemt deze regio een derde plaats in het Rivierengebied in.¹⁷

De hele 19de eeuw door zou het Rivierengebied, vooral het oostelijk deel en het Land van Maas en Waal, tabak blijven leveren. Gedurende de eerste decennia van de 20ste eeuw zou de tabaksteelt geleidelijk verloren gaan; alleen de oorlogsjaren '40-45 zouden een korte opbloei te zien geven.

De laatste tabak uit Culemborg. En in Culemborg zelf? Op 19 juni 1892 schreef de lokale amateur-historicus en onderwijzer *J.D. Kalkhoven* in de Culemborgsche Courant: De tabaksteelt gaat achteruit. 'Hier in en om Culemborg, is ze zelfs onbekend en de oudste lieden kunnen zich niet herinneren, dat er hier ooit aan de tabaksteelt is

gedaan.' Deze bewering moet evenwel als onjuist van de hand worden gewezen. In het bevolkingsregister van Culemborg staat de naam van de 'tabakplanter' *G.J. van Ree*, die in 1838 te Opheusden geboren was. Hij verhuisde in maart 1858 vanuit Kesteren naar Culemborg, waar hij op Goilberdingen zijn akker bewerkte.

De gemeenteverslagen over de jaren 1850 verschaffen nog meer details. In 1854 werd er op het grondgebied van de stad één bunder (1 ha) land met tabak bebouwd. De oogst bracht *f* 1500,- op en was blijkbaar van goede kwaliteit, getuige de volgende regels uit het verslag: 'In dit jaar is men alhier met den tabaksteelt voortgegaan met aanvankelijk gunstigen uitslag, zijnde reeds een gedeelte van dit gewas op de tentoonstelling voor den landbouw dit jaar te Arnhem gehouden, met de bronzen medaille bekroond.' In 1856 beplante men drie bunder met tabak, die *f* 1800,- per bunder opbracht. Twee jaar later was de prijs gezakt tot *f* 1700,- per bunder. Het verslag over 1859 brengt een slechte tijding: 'de tabak is redelijk gewassen, maar onverkoopbaar'. Na dit jaar werd er geen melding meer van gemaakt.

2

De nijverheid in Culemborg 1800–1940

INLEIDING

De nijverheid in Culemborg verschilde rond 1810 niet van die in de rest van Nederland. Klein- (tot tien werknemers) en middelgrootbedrijf (tien tot vijftig werknemers) was de meest voorkomende produktievorm waarin werd gewerkt; veelal uitsluitend om de plaatselijke behoefte te dekken. Op 14 september 1812 deed *Johannes Hakkert* aan het stadsbestuur opgave van zijn leerlooierij, waarbij hij verklaarde dat de ruwe opbrengst van zijn bedrijfje begroot kon worden op f300. Hij voegde er aan toe '... dat er geen uitvoer van gefabriceerde goederen plaats heeft, maar dat dezelve in deeze en aangrenzenden gemeentens gesleten worden'.¹ Een zelfde beeld kunnen we schetsen van de paardenoliemolen. Hier werkte men met vier man. De molen maalde koolzaad en hennepzaad, dat betrokken werd van boeren uit de Betuwe en het Land van Leerdam, tot raapolie, raapkoeken en hennepkoeken. De totale produktie bedroeg tachtig last zaad per jaar.²

De steenbakkerij was een grotere onderneming. Zij verschaftte werk aan zesentwintig werklieden, die, op twee à drie na, buiten de stad woonden.³

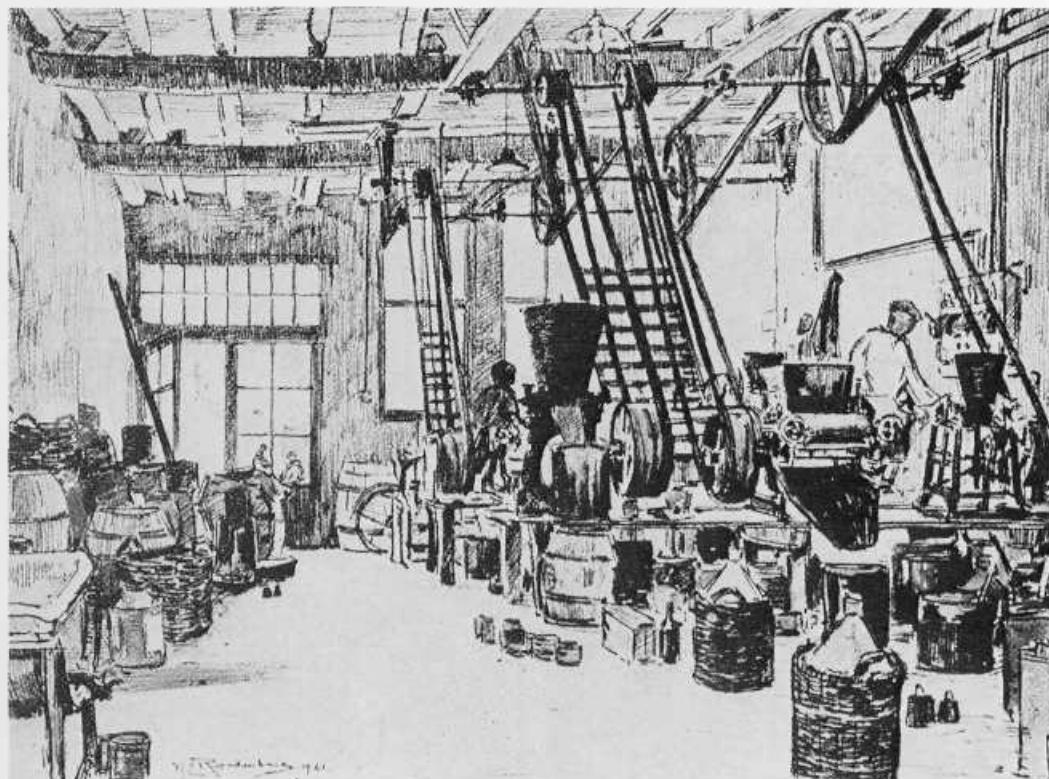
De zijdelintfabricage, in de 17de en 18de eeuw op grote schaal als huisnijverheid of in kleine

werkplaatsen uitgeoefend, was in verval geraakt. Belemmeringen in de vrije in- en uitvoer van grondstoffen, gereed produkt, belastingen en vooral de concurrentie uit Duitsland, oefenden een nadelige invloed op deze Culemborgse bedrijfjes uit. In 1808 waren er nog maar drie over. De grondstoffen, zijde en floret (zijde gesponnen van het harde binnenste van de cocon), werden geïmporteerd uit Italië en Zwitserland. Alle werklieden woonden in de stad en hadden het hele jaar door werk.⁴

Het grootste bedrijf in Culemborg was de geweerfabriek. Deze was in 1759 als particuliere onderneming van prins Willem v naar de Lekstad gekomen. In 1812 verschaftte de geweermakerij aan ongeveer 150 personen werk. Uiteindelijk kon het kwalitatief hoogwaardige, maar daardoor duurder produkt, niet concurreren tegen Luikse geweren, die slechter maar goedkoper waren. In 1812 werd de produktie van Culemborg naar Luik verplaatst.⁵

In grote lijnen vond de ontwikkeling van de nijverheid in Culemborg plaats met behulp van de grondstoffen die men in de omgeving gemakkelijk kon betrekken. Tabel 2.1 laat dit zien.

In 1840 was de nijverheid waarschijnlijk al de grootste sector, maar op het totaal vormde zij nog een minderheid (tabel 2.2). In 1889 was de nijverheid al groter dan de primaire en de ter-

De verf fabriek van de firma Schouten (opgericht in 1840), aan de Achterstraat. Naar een tekening van H. E. Roodenburg.

Tabel 2.1 Grondstoffen en soorten nijverheid.

grondstof	soort fabriek	nevenbedrijf
hout	stoclenmakerijen	houtzagerij
	klompenmakerijen	lijmkokerij,
	kistenfabriek	verffabriek
beetwortelen, aardappelen, granen	moutwijnstokerij, likeurstokerij, jeneverstokerij, azijnfabriek, bierbrouwerij	glasblazerij, kurkensnijderij, mandenmakerij, kuiperij, hoepelmakerij
klei	steenfabriek	
groenten	groentendrogerij	
tabak	tabaksfabrieken, sigarenmakerijen	

Tabel 2.2 Procentuele verdeling van de beroepsbevolking in Culemborg, 1840-1930.

jaar	landbouw en visserij	nijverheid	overige
1840	30*	40*	30*
1889	21,4	53,0	25,6
1899	18,0	55,0	27,0
1930	13,6	60,3	26,1

* circa

Bronnen: Volkstellingsregister 1840; beroepstelling 1889, 1899; bedrijfstelling 1930; verslag Kamer van Koophandel Neder-Betuwe 1932.

taire sector samen. In dat jaar werkten in Culemborg driemaal zoveel mensen in de nijverheid als in de landbouw en in 1930 viereneenhalf maal zoveel. De oorzaak van deze verschuiving was niet dat het aantal mensen dat in de landbouw werkte, zo sterk terugliep – dit aantal bleef opmerkelijk stabiel – maar dat de toeneming van de beroepsbevolking geheel ten goede kwam aan de andere sectoren.

De nijverheid in Culemborg bestond in de tweede helft van de 19de eeuw in hoofdzaak uit drie categorieën van bedrijf: de houtnijverheid, de voedings- en genotmiddelennijverheid en, zij het in mindere mate, de glas-, steen- en aardewerknijverheid (tabel 2.3). In de eerste decennia van deze eeuw versmalde de basis van de Culemborgse nijverheid nog, doordat de laatstgenoemde tak ineenschrompelde, terwijl ook de

houtnijverheid achterbleef. Het gezamenlijk aandeel van de houtnijverheid en de voedings- en genotmiddelennijverheid nam tussen 1840 en 1930 toe van circa 50% tot circa 75%. Waarschijnlijk streefde de voedings- en genotmiddelennijverheid de houtnijverheid voorbij in de jaren '80 van de 19de eeuw. Achter de spectaculaire ontwikkeling van de voedings- en genotmiddelennijverheid gaat natuurlijk de expansie van de Culemborgse sigarennijverheid schuil.

DE STOELNMAKERIJ

De belangrijkste plaats binnen de houtnijverheid werd ingenomen door de stoelenmakerij, die zich in de periode tussen de wereldoorlogen uitbreidde tot meubelnijverheid. Daarnaast hadden klompenmakerijen, een kistenmakerij en een mandenmakerij een zeker belang. De stoelenmakerij was in de jaren na 1830 plotseling tot grote bloei gekomen, toen door de Belgische Opstand de concurrentie van Mechelse stoelen wegviel.⁶ Hiermee had deze bedrijfstak in Culemborg de plaats overgenomen van eertijds belangrijke takken van nijverheid als de zijdelintrederij en de geweerfabriek. Zij was nu de enige lokale bedrijfstak van belang met meer dan regionale betekenis. In heel Nederland werd het produkt waarop zij zich vrijwel uitsluitend toelagde, de *Culemborgsche stoel*, afgezet. Maar met de hervatting van de Belgische import, in 1839, volgde bijna de gehele vernietiging van de stoelenmakerij. In diepe malaise kwam men de jaren '40 door, maar vanaf het midden van de vorige eeuw zette weer een verbetering in en de omvang van het personeel groeide gestaag.⁷ Na een terugval in de tweede helft van de jaren '60 bereikte de personeelsomvang omstreeks het mid-

Tabel 2.3 Procentuele verdeling van de beroepsbevolking naar beroepsclassen (nijverheid), Culemborg, 1840–1930.

nijverheid	1840	1889	1899	1930
glas, stenen enz.	2,1	13,4	11,2	2,9
boekdrukkerij	0,0	1,2	1,3	0,9
bouw	12,7	8,0	7,4	5,6
chemie	1,2	0,5	0,4	0,4
houtnijverheid	42,7	31,8	24,6	23,5
kleding	12,0	4,9	5,5	6,5
kunstnijverheid	0,0	0,0	0,1	0,0
leer	6,8	2,8	2,5	1,5
grondstoffen	0,0	0,0	0,0	0,0
metaal	8,7	3,5	3,6	7,3
papier	0,0	0,0	0,0	0,0
textiel	3,1	0,0	0,0	0,0
olie, vetten, zeep	0,2	0,3	0,6	1,0
voedings- en genotmiddelen	8,5	33,7	42,8	50,4
niet ingedeeld	1,9	0,0	0,0	0,0

Bronnen: volkstellingsregister 1840; beroepstellingen 1889, 1899; bedrijfsstelling 1930.

Meubelfabriek Palumbus, aan de Beusichemsedijk. (ca. 1930)

den van de jaren '70 een hoogtepunt. De grootste bedrijven waren toen: *D. de Beus*, met veertig arbeiders; *L. Verkerk*, met vijftig arbeiders; *Borgstein & Sanders*, met eveneens vijftig arbeiders; en *N.B. Verkerk*, met dertig arbeiders.⁸

Nadien ging het tot aan de Eerste Wereldoorlog langzaam bergafwaarts. Rond 1880 ondervond men de weerslag van de crisis: 'De stoelenmakerijen hadden weinig verzending', noteerde de gemeente.⁹ Aan het eind van de jaren '80 telde het bedrijf van *L. Verkerk* nog slechts tien arbeiders, terwijl de enig andere bedrijven met een zekere omvang op dat moment *O. de Beus*, met twaalf arbeiders; *D.N. Freher*, met achttien ar-

beiders; *Gaasbeek & Van Tiel*, met negentien arbeiders; *Gebrs. De Jong*, met negentien arbeiders en *P. van Veen*, met elf arbeiders, waren.¹⁰

Toen de economie in de jaren '90 aantrok, verbeterde de werkgelegenheid in de Culemborgse stoelenmakerij niet. Aan het begin van deze eeuw schreef de Inspecteur van de Arbeid: 'De industrie schijnt in kwijnenden toestand te verkeeren, hetgeen wordt toegeschreven aan de onderlinge concurrentie met Zutphen, Utrecht en andere plaatsen, maar vooral aan de mededinging van Mechelen. Daar wordt een soort stoelen vervaardigd met strooien zitting, waartegen de concurrentie moeilijk is en die in grooten ge-

tale worden geïmporteerd.¹¹ Omstreeks 1910 werkten in de Culemborgse stoelenmakerij nog maar zo'n vijftig arbeiders.¹²

Een wrang geluk voor de Culemborgse stoelenmakerij was het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De geschiedenis herhaalde zich: De concurrentie van België viel (tijdelijk) weg en de stoelenmakerij leefde op.

Inmiddels was de bedrijfstak ook in een proces van omschakeling terechtgekomen. In 1913 had de Kamer van Koophandel al kunnen melden dat de omzet van nieuwe modellen belangrijk was uitgebreid.¹³ Men had een aanvang genomen met de fabricage van de zogenaamde *oud-hollandsche stoel*, terwijl men behalve stoelen ook steeds meer andere meubelen ging maken. Hoewel de situatie na de oorlog onder invloed van de hernieuwde concurrentie verslechterde, wist men door de verbreding van de stoelenmakerij tot meubelmakerij de schade beperkt te houden. Gedurende de jaren '20 en '30 bleef de meubelnijverheid een tak van bedrijvigheid die zich kon handhaven. Hierbij deden zich in de personeelsbezetting evenwel weinig expansieve ontwikkelingen voor.

DE KLOMPENMAKERIJ

Voor een andere bedrijfstak binnen de houtnijverheid, de klompenmakerij, die gedurende de tweede helft van de 19de eeuw en in de eerste twintig jaar van deze eeuw een niet onbelangrijke plaats in deze sector had ingenomen, waren de ontwikkelingen in de tussenoorlogse periode aanmerkelijk ongunstiger. Ten opzichte van de situatie vóór de Eerste Wereldoorlog verminderte het aantal werknemers in de jaren '20 en '30 met meer dan 60%. De bedrijfstak was

vooral in de tweede helft van de 19de eeuw gegroeid tot het midden van de jaren '80 en had zich daarna tot aan de Eerste Wereldoorlog ondanks fluctuaties in de personeelsomvang en het aantal bedrijven min of meer op dat peil gehandhaafd. De personeelsomvang bewoog zich in de periode 1871-1916 tussen circa 65 en 90 personen.

De klompenmakerij was een typisch kleinbedrijf. De gemiddelde bedrijfsgrootte in Culemborg bleef ruim beneden de tien personen.¹⁴

Terwijl de Eerste Wereldoorlog door het wegvallen van de buitenlandse concurrentie en de hoge schoenenprijzen ook voor deze bedrijfstak een bloeiperiode betekende, trad daarna een ommekeer in. De concurrentie met de Belgische klompenmakerijen en met de schoenenindustrie was hier de oorzaak van. In 1923 zag de Kamer van Koophandel de situatie zo somber in, dat zij meende dat de klompenmakerij spoedig geheel zou verdwijnen.¹⁵ De personeelsomvang liep inderdaad sterk terug, maar geheel verdwijnen deed de klompenmakerij niet. Door gedeeltelijke mechanisering aan het eind van de jaren '20 kromp het aantal werknemers nog verder in, maar tegelijk werd hierdoor de voorwaarde geschapen voor handhaving van deze bedrijfstak, zij het op zeer bescheiden schaal.¹⁶

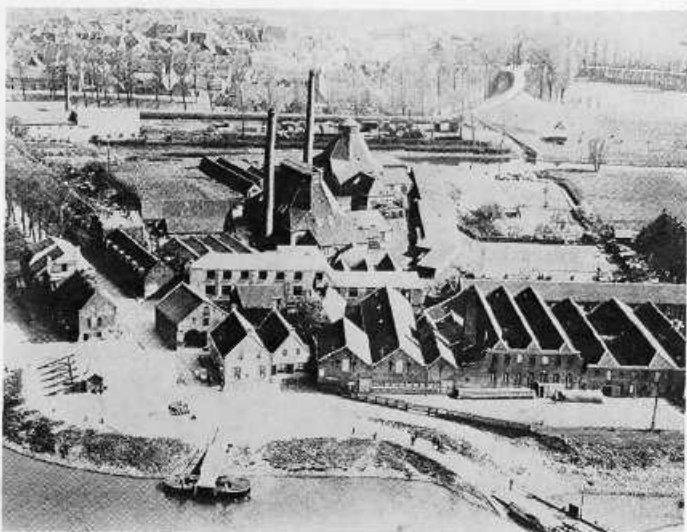
DE 'HUTTEN'

Ingeklemd tussen de haven en de spoordijk lag het industriecomplex van *Van Hoytema*. Dit bestond uit een jeneverstokerij, een flessenfabriek en een manden- en kistenmakerij. De flessenfabriek was in 1861 opgericht ten behoeve van de sinds 1838 bestaande branderij. De branderij van Van Hoytema produceerde een mindere kwali-

Een tijdschriftfoto uit het eind van de jaren '20. Het oorspronkelijke bijschrift luidt: 'Een interessante kiek in een klompenmakerij te Culemborg. Deze industrie neemt in dit stedeken een voorname plaats in. Uit het ruwe hout worden met groot vaardigheid de klompen gesneden, om het dragen waarvan ons land wél een zekere vermaardheid, bijzonderlijk in Amerika, heeft verkregen!'

Luchtfoto van het gebied bij het Veer, met de glashutten en de jeneverstokerij van Van Hoytema & Co. De foto is rond de Eerste Wereldoorlog genomen.

teit jenever, die vrijwel geheel in de tropen werd afgezet.

Het personeel voor de flessenfabriek (de glasblazers in het bijzonder) werd voor een groot deel van elders aangetrokken. In de plaatsen van herkomst van het eerste personeel herkent men de plaatsen waar destijds glas- of flessenfabrieken gevestigd waren: Loosdrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel, Nieuw-Buinen, Schiedam en Leerdam.¹⁷

Vlakbij de glasfabriek bouwde de fabrikant woningen voor de arbeiders. De omgeving van de Veerweg en de Steenovenslaan, waar deze huizen lagen, noemde men, omdat zich onder het personeel veel Leerdammers bevonden, de 'Leerdamse Buurt'.

Aan het eind van de jaren '80 van de vorige eeuw werkten in de glasfabriek circa honderdvijfenvijftig arbeiders; in de branderij circa vijfenveertig en in de mandenmakerij ongeveer veertig arbeiders. In de pakkistenmakerij werkten nog eens zo'n vijftig arbeiders.¹⁸

In het dagelijks spraakgebruik duidde men de flessenfabriek aan met de term de 'hut' of de 'glashut'. Degenen die 'op de hut' werkten, werden de 'hutters' of de 'glashutters' genoemd. Deze naamgeving hield verband met het uiterlijk van de glasfabriek. Om de karakteristieke vorm die de om de oven heen gebouwde werkruimte en de er bovenuit torenende schoorsteen had, sprak men van een 'hut'. Zoveel ovens, zoveel hutten. De glasfabriek van Van Hoytema telde drie hutten. Omstreeks 1890 was de situatie zo dat één van de drie hutten voortdurend in reserve werd gehouden.¹⁹ De ovens moesten elk jaar opnieuw opgebouwd worden; met het opnieuw ontsteken van de vuren lag dan één oven zes weken stil. Gedeeltelijk werkte het personeel in de tussentijd aan de reserve-oven.

Jeneverfles, afkomstig uit de fabriek van Van Hoytema & Co.

Men maakte flessen in verschillende modellen, waaronder zogenaamde *Demyohns*, vrij grote flessen, die in de mandenmakerij beteend werden en van een handvat voorzien. Hierdoor waren ze beter geschikt voor vervoer en bestond er minder gevaar voor breken.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef de fabriek, met een getal aan personeel van omstreeks tweehonderd man, binnen de Culemborgse nijverheid een belangrijke plaats innemen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam het bedrijf stil te liggen door moeilijkheden met de brandstofvoorziening en doordat de Engelsen de afzetmarkt overnamen. In 1916 vond een uittocht van personeel naar Schiedam plaats. Na 1918 gelukte het niet meer het bedrijf van de grond te krijgen.

DE METAALNIJVERHEID

Traditioneel telde Culemborg een aantal smederijen en koperslagerijen, die waarschijnlijk vrijwel alleen een lokaal belang hadden voor de landbouw en de binnenvaartschepen die Culemborg als thuishaven hadden. Er bestond een brandspuitenfabriek van de firma *Kronenburg*,

maar samen met de eraan verbonden koperslagerij en smederij was dit bedrijf niet veel groter dan de andere plaatselijke metaalbedrijven, die meest tot het kleinbedrijf behoorden.²⁰

Tot na 1900 bleef de metaalnijverheid een vrij stabiele, maar kleine bedrijfstak. Met de vestiging van de metaalwarenfabriek *Fax* in 1907 kwam er echter hoop op expansie.²¹ Binnen enkele jaren groeide het aandeel van de metaalnijverheid in de gehele nijverheidssector van 4 naar 8%. Het bedrijf had zijn personeel voor een belangrijk deel gerekruteerd uit Tiel en ondergebracht in huizen in de omgeving van het bedrijf, waarmee een nieuwe buurt geboren was, de

'Tielse Buurt'. Maar de expansie zette niet door en in 1930 was het aandeel van de metaalnijverheid teruggelopen tot 7,3%. In 1934 ging *Fax* failliet.

De vestiging van *Gispén*, uit Rotterdam, dat voornamelijk stalen (kantoor)meubelen vervaardigde, midden in de crisisjaren, bracht enig soelaas. 'Dit betekende voor de gemeente een belangrijke aanwinst', schreef de gemeente in haar verslag over 1935.²²

Maar voor het grootste deel was de Culemborgse nijverheid in de periode tussen de wereldoorlogen afhankelijk geworden van het wel en wee van de sigarennijverheid.

Het maken van een sigaar

Voordat een sigarenmaker met zijn werk kan beginnen, heeft de tabak al een lange weg afgelegd. Niet alleen in geografisch opzicht maar ook in handelingen. De tabak is verbouwd, geoogst, gedroogd, gefermenteerd, vervoerd en verhandeld. De tabak arriveert droog en moet eerst gevocht (in water gedompeld) worden. Anders zou het blad bij de diverse deelbewerkingen breken.

Een sigaar bestaat uit drie delen: het *binnengoed*, samengesteld uit vrij kleine stukjes tabaksblad; het *omblad*, dat het binnenblad van de sigaar is en om het binnengoed gaat; en het *dekblad*, dat buiten om de sigaar gerold wordt. Voor de verschillende onderdelen worden verschillende tabaksoorten gebruikt. De beste tabak is bestemd voor het dekblad. De vochtige tabak voor het binnengoed wordt eerst *gestript*, dat wil zeggen: van de hoofdnerf ontdaan. Het tabaksstrippen geschiedde aanvankelijk met de hand, maar vanaf de jaren '20 kwamen er stripmachines in gebruik. De gestripte tabak werd weer gedroogd en gemengd om een bepaalde melange te verkrijgen.

Tabak voor het binnengoed. Links: java; midden: brazil; rechts: havanna.

Links het dekblad: sumatra-zandblad; rechts het omblad: java.

De werkzaamheden van een sigarenmaker die sigaren in volledig handwerk vervaardigde, begonnen met het in ontvangst nemen van de tabak. Afhanke-

lijk van het type sigaar dat hij maakte, kreeg hij een bepaald soort binnengoed, omblad en dekblad. 'Bij Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen ging dat om-

streeks de Eerste Wereldoorlog zo. Er werd afgeroepen: "2 cent, 2 1/2 cent, 3 cent" enz. Dat was de prijs van de sigaar toen. Jij wist wel wat voor sigaar je zat te maken. Met een vijftien man tegelijk ging je achter elkaar met je kist – waarop je zat – naar boven. Je vloog de chef achterna met die kist aan je hand. In de kist zaten twee vakken: het ene vak was voor je omblad en je dek; in het andere ging je binnengoed. Je vulde je kist met zoveel binnengoed als je dacht nodig te hebben. Om de twee à drie dagen ging je weer een nieuwe voorraad halen. Zo haalde je ook je dek en omblad, maar dat werd bij het uitgeven precies afgewogen.¹

Het precieze afwegen gebeurde vanwege de hoge prijs van het om- en dekblad. Zo kon men bijhouden of er niet teveel van werd gebruikt. Kwam een sigarenmaker regelmatig dekblad tekort, dan kreeg hij daar problemen over. Als de sigarenmaker zijn tabak had, moest hij eerst nog voorbereidende werkzaamheden verrichten voordat hij met het eigenlijke maken van de sigaar kon beginnen: 'Het binnengoed gooide je rechts op tafel in de hoek. Het omblad moest je eerst helemaal openhalen,

want dat waren nog gesloten bladeren. Je haalde de nerf eruit; dan had je twee zijden. Elke zijde trok je weer door-midden. Je legde de omblaadjes op een stapeltje in de *sloof*; dat is een gleuf die voor aan het blad van je werktafel zat. Ook het dek moest je klaarmaken: stelen verwijderen en de zijdjes één voor één netjes op elkaar leggen. Ik pakte dan het stapeltje en ging er even op zitten, met een plankje erop. Daardoor werd het mooi strak en had ik een mooi blok dek.

Daarna deed je dat hele gevalletje in een vochtige doek, want het dek moest goed vochtig blijven. Bij het omblad was dat niet nodig; dat verwerkte je zoals je het kreeg.²

Nu kon begonnen worden met het maken van het *hosje* (ook wel *wikkel* of *pop* genoemd). 'Je pakte twee, drie, vier zijdjes van je dek en deed de doek weer dicht, zodat de rest goed vochtig bleef. Meestal gaan er twee dek-

De gestripte tabak – voor het binnengoed – wordt gedroogd.

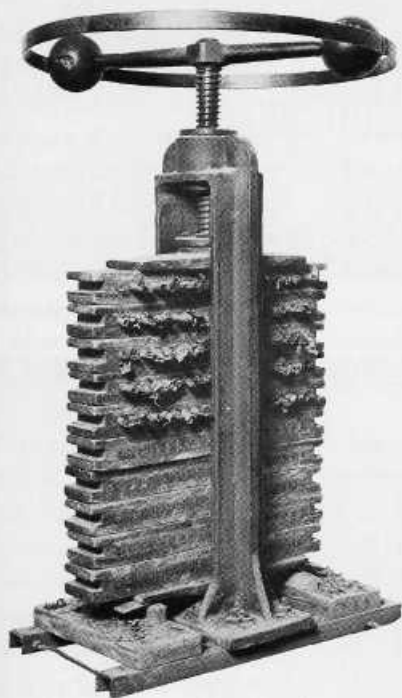

blaadjes uit één zij. Afhankelijk van het model van de sigaar sneed je de dekker in een bepaalde vorm. Eerst gebeurde dat met een mesje, maar later kreeg je daar rollertjes voor; die sneden makkelijker. Dan nam je je omblad. Je legde er twee op elkaar voor de stevigheid. Je pakte een hoopje binnengoed en dat wreef je een beetje, legde het voor je neer, en voelde hoe het verdeeld moest worden om het model te krijgen dat je maakte. Je legde het op het omblad, verdeelde het binnengoed nog eens goed, vouwde 't dicht, rolde het, en rolde het nog even na. Zo had je het bosje. Vervolgens legde je het bosje op de dekker, die je al klaar had liggen. Het bosje moest je, terwijl je je dekker pakte, in je hand houden, anders rolde het uit elkaar. Was het een linkse dekker, de linker bladheft, dan legde je het bosje er links op; was 't een rechtse dan rechts. Je sloeg de dekker in aan het begin [brandzijde van de sigaar] en rolde naar de kop [mondstuk] toe. Met wat je aan het eind van de dekker overhield, sneed je de kop uit. Je maakte het zogenaamde *vlaggetje*. Aan het vlaggetje smeerde je wat stijfsel of lijm uit het potje dat je bij je had

staan. Met je mesje stak je het vlaggetje tegen de kop aan en draaide de kop dicht. Dat was toen het vak, de kennis van het mooie inslaan van de dekker aan de brandzijde en het maken van de kop. Die koppies moesten er recht op staan. "Ja, koppies, mooie koppies, geen scheve koppies", zei de chef op de fabriek altijd. Tegenwoordig draaien ze de sigaar vaak alleen dicht en knippen ze er een klein stukje af; dan is de sigaar zogezegd koploos. Als er koppen op zitten, is het mooier als je de sigaren in de kist ziet liggen. Was de sigaar klaar, dan rolde ik 'm even met een mangelplankje na. Dat was een hardhouten plankje. Het mangelen gebeurde om het dek mooi glad te maken. Bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* deed bijna iedere sigarenmaker dat. Bij *Dejaco* hadden ze eigenlijk liever niet dat je die sigaren met zandblad als dekblad mangelde. Het zandblad was een beetje ruw en dat moest zo blijven; dat oogde duurder. De gereede sigaren legde je voor je op tafel om ze later in maatsbakken in te leveren, waarna ze gecontroleerd werden.¹³

Vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw kwam naast het handwerk het zogenaamde

blok- of vormwerk op.¹⁴ De bosjes werden dan in een sigarenvorm gelegd, die bestaat uit twee planken met twintig uitsparingen, die op elkaar worden gelegd. Door persing wordt de gewenste vorm en stevigheid aan de bosjes gegeven. Toch moest eerst het bosje al enigszins in model gemaakt worden: 'Ook al ging het bosje in de vorm, toch moest je er met je handen al de vorm van de sigaar aan geven. Het moest precies de dikte hebben die de vorm aangeeft. Je kon in de vorm wel een vod douwen, maar dan komt-ie er ook als een vod uit.'¹⁵ Bij gewoon vormwerk werd een aantal vormen achtereenvolgens vol gemaakt voor men met opdekken begon. 'Bij *Dejaco* werkten we zo, dat je begon met vijf blokken vol te maken en die onder de pers te zetten. Vervolgens maakte je weer vijf blokken vol en zette die ook onder de pers. Je draaide tegelijk ook de eerste bosjes een halve slag, zodat je de persnaden minder zag. Ten slotte maakte je de laatste vijf blokken vol, want je had er altijd vijftien, en daarna begon je de bosjes uit de eerste vijf blokken op te dekken.'¹⁶ Soms maakte men maar enkele blokken vol (drie à vier) en

Het persen van de bosjes.

J. J. van der Donk bezig met het bosjesmaken: het omblad wordt om het binnengoed gewikkeld.

ging men daarna al aan het opdekken. De vormen bleven dan maar kort onder de pers. Doordat de bosjes bij deze werkwijze nauwelijks een persnaad te zien gaven, en dus leken op het echte handwerk, sprak men van imitatiehandwerk.

Het werk van de sigarenmaker kon voor een deel uit handen genomen worden door een

leerjongen, doorgaans *bosjesmaker* genoemd. 'Als je bij een sigarenmaker begon, was je eerst manusje-van-alles. Hij riep bijvoorbeeld: "Stijfsel halen; dek halen; maatbakken halen!" – waar je de sigaren inderdeed als ze klaar waren. Je moest een paar keer per dag naar zo'n pers die bosjes persen, de klemmen erop. Als je baas de volgende vormen vol

had, ging je de eerste weer keren; met een mesje, rtss... , sneed je de tabak die uit de vorm stak, eraf. Het was de hele dag slepen.⁷⁷

Daarnaast leerde de jongen het bosjesmaken: 'Eerst moest je de omblaadjes openhalen. Later mocht je de omblaadjes plukken. Daarna leerde je het pakjemaken, dat was het binnengoed. Ten slotte ging dat in

de omblaadjes en maakte je een bosje.⁸

Het bosjesmaken geschiedde de eerste decennia van deze eeuw nog in handwerk, maar, vooral in de grotere bedrijven, werd het in de jaren '30 gemechaniseerd. De introductie van de *bosjesmachine* verliep vaak moeizaam, omdat de kwaliteit van de machinale bosjes aanvankelijk niet altijd naar wens was. 'Toen ze bij *Dejaco* pas met de bosjesmachine begonnen, gaf dat veel problemen. Ik weet nog goed dat *Nico de Jager* tegen de man bij de bosjesmachine zei: "En, hoe loopt het?" "Nou", kreeg hij ten antwoord, "die bosjes, dat zijn allemaal vodden". Toen zei Nico: "Ja, daar moet je maar aan wennen." Toen zei die man: "Aan hangen, daar moet je ook aan wennen." Maar later waren die bosjes zo hard als een spijker en ze trokken zo lekker en het was zo'n fijne sigaar, daar kon je met de hand niet meer tegenop."⁹

De bosjesmachine werd als volgt bediend: 'Je had een stapel omblad liggen en daarvan pakte je een omblaadje tussen middelvinger en wijsvinger en je zwaaide het voor de machine. De machine zoog het blad vlak, je trapte op het pedaal en dan rolde de machine

er, zoals een shagroller, een bosje van. Daarna gingen de bosjes in de vormen. Bij *Dejaco* probeerde men bosjes voor een dag lang in voorraad te maken. Nadat de bosjes een flinke tijd onder de pers hadden gestaan en, zoals dat genoemd werd, opgesteven waren, gingen wij ze opdekken.' De invoering van de bosjesmachine betekende voor de sigarenmakers dat ze opdekkers van sigaren waren geworden.

De mechanisering hield echter geen halt bij het bosjesmaken. Na de Tweede Wereldoorlog zette ook de mechanisering van het opdekken met behulp van zogenaamde *compleetmachines* door. 'Wij konden ons dat toen niet voorstellen, dat ze de hele sigaar machinaal zouden kunnen maken. "Sigarenmaken, dat is gevoelswerk; dat kan een machine nooit", zeiden wij."¹⁰ De werkelijkheid bleek anders.

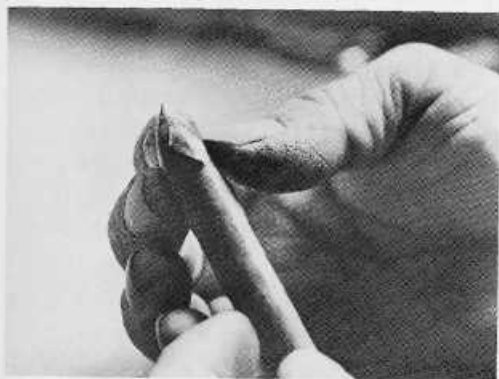
Tegen de tijd echter dat de compleetmachine allereerst toepassing vond, was van de Culemborgse sigarennijverheid nauwelijks meer sprake. Bij bedrijven als *Cadena* en *Dejaco* heeft men nimmer een compleetmachine kunnen aanschouwen.

Hoe ging het nu verder als de sigaren klaar waren? Eerst werden ze op kleur gesorteerd. Het is belangrijk daarbij een goede lichtval te hebben. Een sorteerruimte op het Noorden is veruit het best. Van het sorteren kon veel werk gemaakt worden: 'Als je een partij sigaren sorteerde, konden daar bijna honderd kleuren uit gehaald worden. Voor je ogen is het zeer vermoeiend werk. Als je de hele dag aan zo'n grote tafel gestaan had, was je 's avonds doodop, enkel van het strakke kijken op de sigaren."¹¹ Na het sorteren werden de sigaren soms geringd, dat wil zeggen: van een bandje voorzien, of met een lint gebundeld. Dan zijn ze voor verpakking gereed en kunnen ze gedroogd worden.

Het hiervoor beschreven fabricageproces vindt anno 1986 nog goeddeels op dezelfde wijze plaats bij sigarenfabriek *Havana*, in Culemborg, gedreven door vader en zoon *Van der Donk*. Zij leggen uit hoe zij nu nog sigaren maken: 'Voor het binnengoed gebruiken we java, brazil en havana. Javatabak is licht en smakelijk; brazil iets zoetig en enigszins zwaar; terwijl havana zwaar en *rins* is. Het omblad – java –

De handen van C. Udo, bezig met het opdekken.

Het 'vlaggetje' wordt om het mondstuk gedraaid.

De sigaren worden op kleur gesorteerd.

moet mooi groot zijn. Het is in verschillende lengtes te koop. Het moet ook gaaf zijn, geen gaatjes; anders krijg je valse trek. Omblad moet goed wegbranden, niet *haken* [schuin branden]. Dekblad – sumatrazandblad – is mooi licht van kleur, goed van smaak, brandt mooi wit weg en mag niet *sneeuwen* [as die neerdwarrelt]. Een goede kwaliteit dekblad kost al gauw f80,- per pond,

zodat een baal neerkomt op ruim f12 000,-. We kopen de tabak via makelaars in; alleen de goede oogsten. We zorgen ervoor een voorraad te hebben voor 3 à 5 jaar.

Het binnengoed moet goed droog zijn. Dit in tegenstelling tot omblad en dekblad. Het omblad wordt enige tijd onder water gelegd en daarna uitgeschud. Het dekblad haal je alleen door het water heen; dit

mag niet teveel vocht hebben, anders wordt het te donker. Dat moet je precies aanvoelen. Het moeilijkste van het sigarenmaken is wel het bosjesmaken. De bosjes moeten *hoppig* zijn – wat vering in zitten – en niet taai. Dan zijn ze te zwaar gestopt en krijg je geen lucht. Hierna worden de bosjes in de handvormen gelegd en geperst. Sommige van de handvormen zijn wel tachtig jaar

oud, soms ouder dan het bedrijf dus. Ze zijn moeilijk of helemaal niet meer te krijgen. We zijn er erg voorzichtig mee, want anders komen onze sigaarmodellen in gevaar. Bij het opdekken moet het blad zo liggen dat de nerven omhoog wijzen. De mooie kant – met de nerf in het blad – komt aan de buitenkant van de sigaar. Door de structuur van het tabaksblad krijg je op deze manier links of rechts opgedekte sigaren. Het dekblad wordt mooi glad afgesneden en het mondstuk van het bosje wordt rond bijgeknipt. Aan het dichte mondstuk kun je al-

tijd zien dat het handwerk is. Vervolgens worden de sigaren op kleur gesorteerd. Dit heeft niks met de kwaliteit te maken. Alle sigaren zijn even goed; het gaat alleen om het gezicht. Vroeger werd er op tientallen kleuren gesorteerd. Je had er verschillende benamingen voor: *amarillo* was licht, *colorado* donker. We maken twee knakmodellen: de *bolknak* [met een vuureind dat dikker is dan het mondstuk] en de *tuitknak* [met een spits toelopend vuureind]. Van de rechte soorten maken we alleen het *sprietje* niet [zeer dun en kort]; wel de overige

modellen: *senoritas* [ca. 100 mm, vrij dun], *corona* [ca. 100 mm, dik] en *panatella* [120 mm, dun].

We leveren alleen aan speciaalzaken. Daar komen onze sigaren het best tot hun recht. In 1946 hebben we nog sigaren voor Churchill gemaakt. Hij bezocht toen Nederland. Omdat tabak zo vlak na de oorlog moeilijk te krijgen was, kregen we een extra partij toegewezen van het Rijksbureau voor Tabak. Daar hebben we toen honderd sigaren van gemaakt, voor na het diner.¹²

De ontwikkeling van de sigarennijverheid in Culemborg

Hoewel al in 1788 te Hamburg de eerste sigarenfabriek was opgericht, duurde het toch nog tot in het tweede kwart van de 19de eeuw voordat de eerste sigarenmakerijen in Nederland ontstonden. Twee plaatsen hebben de oudste rechten, namelijk Kampen, waar in 1826 de eerste fabriek werd opgericht, en Amsterdam, het centrum van de tabakshandel in Nederland.

Vanuit de steden in het Noorden verspreidde de fabricage zich ook naar het platteland van het Zuiden, waar met name de Meierij van Den Bosch genoeg goedkope werkkrachten kon leveren. Naast het voorhanden zijn van tabak was dit de belangrijkste vestigingsfactor.

Gedurende de jaren 1860 volgde een sterke ontwikkeling door een stijgend verbruik in eigen land, een groeiende export en een toenemende betekenis van de Nederlandse tabaksmarkt door de invoer uit vooral Amerika en Nederlands-Indië. In 1867 waren er in Amsterdam 62 sigarenmakerijen en tabaksfabrieken met 1190 arbeiders; in Kampen vonden 775 sigarenmakers emplooi en in Noord-Brabant 1300 arbeiders.¹ Tot aan de jaren 1920 werkten de meeste arbeidskrachten in sigarenmakerijen ten noorden van de grote rivieren; daarna zou de balans in het voordeel van het Zuiden doorslaan.

DE EERSTE SIGARENMAKERS

Rond 1840 lijkt het vak van tabakskerver en sigarenmaker in Culemborg nog niet voor te komen. Dit zou men kunnen concluderen uit het feit dat in het Culemborgse volkstellingsregister van 1840 geen van beide beroepsaanduidingen voorkomen. Desondanks vermeldt het gemeentelijk jaarverslag over 1838 het bestaan van één tabaksfabriek en in 1839 zelfs twee. In 1843 is dit aantal gegroeid tot drie. In 1849 paste men voor het eerst een specificatie toe door te spreken van 'Sigaren-, Snuif- en Tabaksfabrieken'. Men schreef er in datzelfde jaar ter verduidelijking bij: 'Twee worden verenigd met andere beroepen uitgeoefend, die een redelijk burgerlijk bestaan opleveren; een is nog te kort hier gevestigd om hiervan iets te kunnen mededelen.' Een voorzichtig begin dus, waarbij de stap naar een zelfstandige onderneming in tabak vooralsnog niet direct werd gezet. Daar zou in het volgende decennium verandering in komen.

De periode 1850-60 bracht aanvankelijk groei met als voorlopig hoogtepunt het jaar 1852, toen twee sigarenfabrieken aan 43 knechts werk gaven. De jaren daarop liep de werkgelegenheid wat terug.²

Waar kwamen de sigarenmakers en tabakskervers in die jaren vandaan en hoe lag het aandeel

van de Culemborgers daarin? Uit het bevolkingsregister valt te constateren dat slechts weinig geboren Culemborgers als tabakskerver of sigarenmakersleerling hun brood verdienden. Als sigarenmaker, voor welk beroep vakbekwaamheid en ervaring vereist waren, komen we hen nauwelijks tegen. De meeste plaatsen werden ingenomen door lieden uit Gorkum, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam en vooral Zaltbommel. Uit deze laatste plaats kwam ook de enige met name genoemde 'fabrikant in sigaren', *A. C. van de Water*.³

In de jaren 1860-70 groeide de Culemborgse sigarennijverheid flink. Zo waren er in 1871 twee sigarenmakerijen met 41 knechts en 44 jongens.⁴ Tabel 3.1 toont de groei van het aantal werknemers in de Culemborgse sigarennijverheid.

Welke rol speelde nu de reeds vanouds in en rond Culemborg aanwezige tabakscultuur bij het ontstaan van een sigarenindustrie in die plaats? Duidelijke raakpunten werden niet gevonden. Wel is het bekend dat de Utrechtse sigarenfabrikant *Ribbius Peletier* zijn sigaren, voor zover ver-

vaardigd uit inlandse tabak, rond 1860 bij de Culemborgse firma *J. Spoor* liet maken.⁵ Nog rond 1900 verwerkte de tabaksfabriek van *M. Hijmans Izn.* soms partijen tabak uit de omgeving van Rhenen.⁶ Concluderend kunnen we stellen dat bekendheid van oudsher met het verwerken van inlandse tabak mogelijk heeft bijgedragen aan de keuze van Culemborg als vestigingsplaats om sigaren te fabriceren, maar dat, in tegenpraak hiermee, rond 1850 ter plaatse nog onvoldoende geschoolde krachten te vinden waren, zodat arbeiders van elders noodzakelijk waren. De studie van Sluyterman heeft duidelijk gemaakt dat de sigarenmakerij in de jaren 1850-70 als 'nieuwe nijverheid' zeer gunstige vooruitzichten bood. Afhankelijk van het soort bedrijf waren flinke winsten mogelijk.⁷ Bij buitenstaanders ontstond soms het idee dat men in het sigarenvak met weinig inspanningen tot welstand kon komen. Zo gingen volgens de plaatselijke krant de Eindhovense sigarenfabrikanten gewoonlijk om 11 uur 's ochtends op hun geborduurde pantoffels een borreltje drinken en om 4 uur 's middags weer naar het café om op hun gemak de krant te lezen.⁸

Een snelle carrière behoorde ook in Culemborg tot de mogelijkheden. Een van de succesvolste bedrijven uit deze begintijd was de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*. *Cornelis Willem Dresselhuijs* was een avontuurlijk aangelegde jongeman, die op 16-jarige leeftijd op een schip van zijn oom J.H. Posthumus Meyes, reder te Amsterdam, een reis naar Amerika maakte. Terug in Culemborg raakte hij als 18-jarige bevriend met *Jacobus (Koos) Lambertus Nieuwenhuijsen*, de 17-jarige zoon van een koopman. In 1853 richtten zij de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* op. Volgens overlevering bezat *Dresselhuijs*, als zoon van een weduwe, niet meer dan

Tabel 3.1 Groei van het aantal werknemers in de Culemborgse sigarennijverheid.

jaar	aantal	jaar	aantal
1851	28	1891	352
1856	18	1896	524
1861	21	1901	540
1866	47	1906	484
1871	87	1911	607
1876	105	1916	644
1881	151	1930	848
1886	210	1950	478

Bron: 1851-1916: gemeenteverslagen;
1930, 1950: bedrijfstelling.

Detail van een briefhoofd waarop het vroegste merk van de firma Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen staat afgebeeld. (ca. 1897)

Het kantoor van de firma Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen aan de Tollenstraat 27.

f200,-, die hij op zijn reis naar Amerika als kajuitjongen had verdiend.⁹ Koos Nieuwenhuijsen zou eenzelfde bedrag hebben ingebracht.¹⁰ De eerste tabak werd op een gehuurde zolderkamer tot sigaren verwerkt. Dit eerste sigarenmakerijtje noemden zij *De Jonge Amerikaan*. Een tijdgenote schreef over deze begintijd aan een kleinzoon van C. W. Dresselhuijs: 'Alles vlotte en liep hen mee en men had plezier in die twee kwieke jongens. Koos Nieuwenhuijs[en], een heel eerlijk karakter, bezat heel veel kennis van tabak, wat je grootvader weer aanvulde door bizondere gave van verkopen en door mede zijn buitengewoone aantrekkelijk uiterlijk.'¹¹

De zaken gingen inderdaad voorspoedig en in 1873 bezaten ze in enkele plaatsen eigen verkooppunten. Aan de Lange Meent verrees een groot fabriekscomplex. De directie zetelde aan de Tollenstraat 27 in een herenhuis, dat tot dan toe bekend stond als logement De Bak, en dat een nieuwe voorgevel had gekregen (in 1969 gesloopt). Toen in 1889 aan de Varkensmarkt de *Trio*-fabriek geopend werd, kreeg het complex

aan de Meent al vlug de bijnaam 'De Ouwe Keet'. De firma produceerde niet alleen sigaren, maar beheerde ook een depot voor geïmporteerde havana-sigaren. Koning Willem III erkende in 1875 de goede naam van het bedrijf door het predicaat Koninklijke te verlenen. In 1876 telde de sigarenfabriek 40 medewerkers, in 1881 zo'n 55 en op het hoogtepunt, in 1916, 300.¹²

Door gebrek aan archivalia is het niet mogelijk een exacter beeld te geven van de ontwikkeling van de fabriek vanuit invalshoeken als het gevoerde aankoopbeleid van de tabak, de kapitaalvoorziening of de winstopbouw. De groei zal dan ook geschetst moeten worden aan de hand van andere gegevens, zoals de reeds genoemde werkgelegenheidscijfers. Verder kunnen we letten op de persoonlijke welstand van de fabrikanten. Voor de periode 1869 – 80 bieden de kohieren van de hoofdelijke omslag en de plaatselijke directe belasting enig inzicht. De gemeente Culemborg hief deze belasting op grond van inkomsten, bezittingen en uiterlijke tekenen van wel-

Tabel 3.2 Belastingaanslagen Culemborgse sigarenfabrikanten 1860-80.

naam	1860		1870		1875		1880	
	bedrag in f	klasse	bedrag in f	klasse	bedrag in f	klasse	bedrag in f	
C. W. Dresselhuijs	15,56	6	23,92	8	49,05	10	76,50	
J. L. Nieuwenhuijsen	15,56	6	23,92	8	49,05	10	76,50	
J. M. A. Reinhold		1	4,14	—	—	4	12,37	
P. A. van Roon		1	4,14	2	7,36	4	12,37	
J. van Malssen		1	4,14	1	4,90	2	6,07	
M. Hijmans Izn.		7	32,20	7	38,15	12	128,25	
A. S. Wijzenbeek						2	6,07	
J. H. van Soelen						2	6,07	

Klassen: 1 (van f 300-f 450); 2 (van f 451-f 600); 4 (f 801-f 1000); 6 (f 1201-f 1600); 7 (f 1601-f 2000); 8 (f 2001-f 2400); 10 (f 3201-f 4000); 12 (f 4801-f 6000).

stand, zoals het aantal paarden en koetsen, de inrichting van het huis enz.¹³

In tabel 3.2 zijn de belastingaanslagen van sigarenfabrikanten uit Culemborg met elkaar vergeleken. Hieruit blijkt dat het inkomen van *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* tussen 1860 en 1880 constant toenam. De kroon spant evenwel de tabaksfabrikant *M. Hijmans Izn.* die vooral tussen 1875 en 1880 een spectaculaire groei kon noteren. Ten slotte waren er de kleine ondernemers, van wie sommigen, zoals *Reinhold* en *Van Roon*, vooruitgang boekten, maar anderen, zoals *J. van Malssen*, nauwelijks.

BATEN EN LASTEN

Wie in de 19de eeuw een sigarenmakerij wilde beginnen, hoefde geen grote investeringen op lange termijn te doen. Omdat er geen specifieke eisen werden gesteld aan het bedrijfspand en geen kostbaar machinepark benodigd was, ging er weinig of geen geld zitten in vaste activa. De

grootste kostenfactor werd gevormd door de tabak. De arbeidslonen deden een bescheiden beroep op het kapitaal.¹⁴ Een deel van het vermogen lag vast in leverancierskrediet, waarvan de hoogte afhing van de klantenkring. Toen de Culemborgse sigarenfabrikant *Johannes van Malssen* op 28 maart 1885 overleed, werd er een 'memorie van successie' opgesteld om de erfenis te kunnen verdelen.¹⁵ Zijn firma behoorde tot het kleinbedrijf. De gemaakte lasten- en batenanalyse past helemaal in het hierboven geschetste kostenpatroon van een gemiddelde 19de eeuwse sigarenmakerij: de grootste lasten schuilen in de tabak, terwijl er verder geld vast ligt in voorraden en vorderingen op klanten ('in te vorderen pretentiën'). Het laatste loon voor de arbeiders vormt slechts een geringe post. De gehele memorie is weergegeven in tabel 3.3. Een zelfde beeld valt af te lezen uit de eerste balans van de kleine sigarenmakerij annex winkel van *P. A. van Roon* aan het Marktveld, opgemaakt in 1881. Het meeste kapitaal ligt vast in de voorraad van 112 500 stuks sigaren, die een waarde vertegen-

Tabel 3.3 *Memorie van successie van J. van Malssen.*

BATEN	
Zijne kleederen	f 50,—
De opstand van zijn sigarenwinkel en de werktuigen tot zijn sigarenfabriek behorende enz.	f 235,—
Zijne voorraad tabak en sigaren	f 2640,—
In te vorderen pretentiën ter zake zijne sigarenfabriek en handel alsvoren op	f 365,—
En gereede gelden op zijn overlijden aanwezig	f 376,95
	<hr/>
	f 3666,95
SCHULDEN EN LASTEN	
Aan de volgende personen over 1884 en 1885 tot en met de sterf dag wegens gedane leverantie:	
Aan den tabakshandelaar Poppenheim te Amsterdam voor geleverde tabak	f 425,24
Aan den tabakshandelaar Hubers te Amersfoort voor dito	f 65,41
Aan den tabakshandelaar Van Es te Rotterdam	f 125,09
Aan den tabakshandelaar B. W. de Jong te Amsterdam	f 379,60
Aan den tabakshandelaar Osti te Amsterdam	f 62,22
Aan Bouwman te Dordrecht voor geleverde sigarenvormen	f 19,55
Aan Verwaas te Delft voor dito	f 27,—
Aan den smid J. Jansen te Culemborg voor arbeidsloon en leverantie	f 7,95
Aan den arts P. Versteeg aldaar voor geneeskundige bezoeken	f 13,80
Aan den apotheker de firma Mr. Rademaker aldaar voor geneesmiddelen	f 17,15
Aan zijne sigarenmakers in de week van zijn overlijden	f 16,30
Aan zijne knecht Evert wegens loon in de week van zijn overlijden	f 4,75
Terwijl zijne begrafeniskosten hebben bedragen	f 70,—
	<hr/>
	f 1234,06

woordigen van f 2852,50, maar op de balans, na aftrek van 40%, verschenen voor f 1750,—. Aan debiteuren stond uit f 3901,62. Bescheidener zijn de opgevoerde bedragen voor de voorradige tabak ad f 435,12 en de 'benodigdheden en gereedschappen' ad f 312,50.¹⁶

Het zojuist geschetste kostenpatroon geeft slechts een globaal beeld. De te maken kosten en te verwachten winsten hingen sterk af van het soort bedrijf dat men uitoefende. Beschikte de fabrikant over weinig vermogen, dan kon hij een pand huren, zijn tabak op krediet bij een handelaar inkopen en de goedkopere modellen voor de binnenlandse markt fabriceren. Bezat hij ruimere financiële middelen, dan kocht hij een pand, kon zich de betere tabaksoorten op gunstige momenten bij inschrijving aanschaffen en de duurere merken sigaren exporteren.

DE KAPITAALVOORZIENING

Recentelijk is er op gewezen dat de kapitaalmarkt en de banken in de 19de eeuw weinig tot geen perspectief boden aan de fabrikant met behoefte aan kapitaal.¹⁷ Het geld moest dus ergens anders vandaan komen. Doorgaans vond men dit in de familiekring of door het aantrekken van een compagnon. We geven enkele voorbeelden. Er kwamen twee samenwerkingsverbanden voor: de vennootschap onder firma en de naamloze vennootschap. Een voorbeeld van een vennootschap onder firma is die welke *Jan Hendrik van Soelen* en *Abraham Salomon Wijzenbeek* in 1881 afsloten.¹⁸ Als doelstelling staat omschreven: 'Het fabriceren van sigaren en het drijven van handel daarin alsmede in tabak onder firma-naam *Wijzenbeek* en *Van Soelen*'. De vennootschap werd aangegaan voor de duur van vijftien

jaar. Beide compagnons brachten ieder f 500,- in. Winst en verlies dienden gelijk verdeeld te worden. Verder maakten ze ook werkafspraken. De vennootschap zou eindigen bij overlijden van een van de partners of bij onvermogen de zaken naar behoren te vervullen. Om oneerlijke concurrentie tegen te gaan werd bepaald dat beiden niet apart een sigarenfabriek mochten oprichten of een handelje in sigaren beginnen. Dit op straffe van f 3 000,- ten gunste van de ander. In de slotpassage legden Wijzenbeek en Van Soelen hun goede voornemens als heren vast: ze beloofden '...te zullen handelen als lieden van eer, zonder eenige uitvluchten te zoeken om op grond van onvoorziene zaken of onnauwkeurigheden de nakoming dezer overeenkomst te ontduiken (...) maar in alles te goeder trouw met elkander te werk te zullen gaan'.

Andere overeenkomsten kenden soortgelijke bepalingen, maar ook verschillen of aanvullingen. Zo kon de tijdsduur verschillen en bestond de mogelijkheid om in plaats van geld goederen in te brengen. Toen *Cornelis Johannes Cladder* en *Michiel Victor Snoek* een vennootschap aangingen om de tabakskerverij van de firma *M. Hijmans* voort te zetten, brachten ze behalve geld ook in: de winkel en de tabakskerverij aan het Marktveld met twee pakhuizen aan de Kleine Kerkstraat en voorts 'de vaste en losse gereedschappen tot het uitoefenen der zaak'.¹⁹ Ze schatten de totale onderneming op f 15 000,-. Winst en verlies werden gelijk verdeeld, waarbij een maandelijks voorschot van hoogstens f 200,- genomen mocht worden.

Een tweede model dat er op was gericht om geld te concentreren, was de naamloze vennootschap. Verreweg de meeste naamloze vennootschappen in de sigarenbranche waren van het gesloten model, dat wil zeggen dat de aandelen geplaatst

De tabakspakhuizen aan de Kleine Kerkstraat. (situatie 1986)

werden bij familieleden en bekenden. Voorbeelden in Culemborg zijn de *Cadena*, *Van der Tak*, de *Trio* en *Sigarenfabriek Philip de Ruiter*. Het maatschappelijk kapitaal varieerde van enige tienduizenden guldens tot rond het half miljoen. De deelnemers en bepalingen zoals genoemd in de akte voor de naamloze vennootschap *Philip de Ruiter & Zn.* kunnen model staan voor vele andere.²⁰ Comparanten bij het passeren van de akte waren: Otto de Beus, tot dan administrateur; Gajus Henricus Pekelharing, koopman te Nijmegen; Jacob Frederik de Ruiter, sigarenfabrikant te Culemborg; Gerardus Leonardus de Ruiter, sigarenfabrikant te Culemborg; Philippus Hendrikus de Ruiter, sigarenfabrikant te

Een kijkje bij sigarenfabriek De Ruiter ter gelegenheid van een jubileumfeest, in 1929. Zittend, van links naar rechts: Philip de Ruiter, Ot de Beus en Gerrit de Ruiter. Rechts zit jubilaris Arie van de Ham.

Culemborg; Arie Cornelis de Ruiter, sigarenfabrikant te Culemborg.

Als doel van de onderneming staat omschreven: 'het vervaardigen van en drijven van handel in sigaren, sigaretten en tabak in den ruimsten zin'. De vennootschap werd aangegaan voor de duur van dertig jaar. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f18 000,-, verdeeld in 180 aandelen. Alle zoëven genoemde comparanten namen tien aandelen de man. De fabriek werd als volgt bestuurd: er was voorzien in een directie van één of meer personen, onder toezicht van hoogstens twee commissarissen, die daarvoor geen betaling kregen. Voor de eerste maal traden als directeuren op: A. C. de Ruiter en Ot de Beus. Commissaris

werd G. H. Pikelharing. Voordat de winst werd uitgekeerd, ging er eerst 5% voor de waarde van de gebouwen af, 10% op de inventaris en 10% werd apart gezet voor het reservefonds.

Slechts vijf Nederlandse vennootschappen in sigaren hadden een open structuur, waarbij de aandelen op de beurs verhandeld werden. Eén daarvan, de *N.V. Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken*, was in 1916 in Culemborg opgericht. In feite betrof het een soort holdingmaatschappij, waar diverse dochters onder ressorteerden (zie hoofdstuk 6). De moedermaatschappij zorgde voor kapitaal, dat vervolgens in de dochters werd geïnvesteerd. Deze dochters bezaten een grote mate van zelfstandigheid. De eerste pros-

pectus, die in februari 1916 bij de emissie van f 1 miljoen aan aandelen werd opgesteld, somt de voordelen van dit organisatie-model op: '...aangezien eenerzijds door meerdere eenheid in de leiding der verschillende fabrieken eene intensieve exploitatie en de meest mogelijke samenwerking tusschen de verschillende fabrieken kunnen worden bereikt, anderzijds tevens verschillende besparingen en bezuinigingen in de bedrijven mogelijk zullen zijn'.²¹

Wat de financiering betreft, zien we dat rond de eeuwwisseling naast vennoten en aandeelhouders banken een rol gingen spelen. De firma *Hijmans* verrichtte rond 1900 betalingen via het bankiershuis Schaap & Van Veen, te Amsterdam. *Dresselhuijs* deed zaken met de Rotterdamse Bankvereniging en had een der directeuren als commissaris aan zijn NV verbonden. Accountants voerden delen van de boekhouding of stelden de jaarstukken samen in de vorm van balansen en winst- en verliesrekeningen. Het kantoor of 'de ruimte voor bedienden' zou zich in de administratieve en verkoopsector van het sigarenbedrijf vanaf de late 19de eeuw een plaats verwerven.²²

DE AANKOOP VAN TABAK

Vooraf in de 19de eeuw, toen de grondstoffen de grootste kostenfactor vormden, hing de mate van succes van een onderneming in sigaren nauw samen met een gelukkige hand van inkopen. Op welke manier kon tabak ingekocht worden? Invoerhavens van ruwe tabak waren Bremen, Hamburg, Rotterdam en Amsterdam. De tabak werd via de volgende methoden verder verhandeld:

– bij inschrijving of via veiling;

– bij tweedehands veilingen;

– via reizigers.

Makelaars speelden een rol bij de inschrijving. Zij taxeerden de diverse partijen. Geïnteresseerden dienden hun bod schriftelijk bij hen in. In eerste instantie werden zeer grote partijen verkocht, meestal aan handelaren. Deze splitsten de hoeveelheden op in kleinere, die ze uit de tweede hand, op de tweedehands veilingen, bij mondeling bod verkochten aan de sigarenfabrikanten.²³ Kapitaalkrachtige fabrikanten, zoals *Dresselhuijs* en *Laan*, en in de 20ste eeuw *De Jager*, kochten doorgaans zelf hun tabak bij inschrijving in. Ze waren hierdoor in staat op een zo gunstig mogelijk moment de beste kwaliteit aan te schaffen en voorraden aan te leggen. Kleinere sigarenmakers waren aangewezen op de zogenaamde uitponders, handelaren die tabak gekocht hadden op de tweedehands veilingen. Bij hen kopen had als voordelen de mogelijkheid om kleine partijen af te nemen en een gereede kans op krediet.

De tabakskerverij van *M. Hijmans Izn.*, uit Culemborg, betrok de tabak rond 1900 bij handelaren in Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen; verder in Hamburg en rechtstreeks in Amerika. Zoals de gewoonte was in andere bedrijven ontstonden de kerftabakken door vermenging van soorten uit diverse landen: Amerika (*maryland* en *paraguay*), Indië (*java*, *sumatra*), de Balkan en het Middellandse-Zeegebied met Hongarije, Griekenland (*missolonghi*) en Turkije (*smyrna* en *trebizonde*). Een enkele keer voegde men *inlandsch* toe, verzonden uit Rhenen, centrum van de tabaksteelt op de Utrechtse Heuvelrug.²⁴

In de sigarenindustrie maakte men gewoonlijk gebruik van tabak uit Amerika, Havana, Brazilië en Nederlands-Indië. In de 19de eeuw kon ook het Betuws bestgoed als dekblad gebruikt worden.

Tekening uit een exportcatalogus van de 'Royal Trio Cigar Works'. Ze toont de fantasiecomplexen in Culemborg en Woensel. Alleen de Triowijk vertoont gelijkenis met de werkelijkheid. De directie spreekt van '...neat and comfortable houses (...) affording lodgement to over 500 of our labourers'.

MOEILIJKE JAREN

Landelijk gezien brachten de jaren 1880 voor de Nederlandse sigarenindustrie een periode van stagnerende groei.²⁵ De Culemborgse sigarennijverheid toont evenwel een ander beeld. De economische groei, uitgedrukt in het aantal arbeidsplaatsen, bleef aanhouden, althans voor deze tak van nijverheid in zijn totaliteit. Een meer gedetailleerde benadering maakt duidelijk dat de toeneming van het aantal arbeiders louter te danken was aan twee juist in deze crisisjaren opgerichte grootbedrijven: de NV *Trio* en *Cornelis Laan's Sigarenfabriek*.

De kleine ondernemingen met een gemiddelde

bezetting van zo'n tien werknemers werden wel degelijk de dupe van de neergaande lijn. Waren er in 1886 nog tien kleine sigarenmakerijen met 94 sigarenmakers, in 1891 waren deze getallen gehalveerd tot vier met 47 arbeiders.²⁶ Minstens een van hen ging er failliet, namelijk *Abraham Salomon Wijzenbeek*, die zijn fabriekje had aan het Marktveld.²⁷ In hetzelfde jaar, 1892, boden *M. A.* en *J. Piek* een sigarenfabriek te huur aan, bij welke gelegenheid ze zich haastten erbij te schrijven dat het pand aan het Kerkplein ook als bergplaats geschikt was.²⁸

Ook nu dienen we weer een nuancering aan te brengen. Juist uit de jaren 1881–91 beschikken we over archivalisch cijfermateriaal van de

kleine Culemborgse sigarenmakerij annex winkel van *P. A. van Roon* aan het Marktveld te Culemborg.²⁹ Hij wist zich evenwel financieel te warmen aan het vuur van het grootbedrijf, in dit geval de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*, waarmee hij zich, na zijn in 1879 ontbonden vennootschap met *J. M. A. Reinhold*, associeerde. In de winkel verkocht hij voor gezamenlijke rekening zowel zijn eigen sigaren als die van *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*. Het voor verdeling in aanmerking komende 'saldo benefice' (= de winst) bedroeg op de balans in 1881 f 12 753,61; in 1884 f 14 100,-; in 1887 f 12 944,28 en in 1890 f 10 000,-. In 1887 werden de banden nog nauwer aangehaald, toen *Van Roon* als vennoot participeerde in de in dat jaar opgerichte *Trio, Vereniging van Nederlandsche Sigarenfabrikanten*.³⁰ Het is interessant om in dit verband te wijzen op Delft, waar de sigarenfabriek van *A. Hillen* juist in deze moeilijke jaren verspreid over Nederland een keten van eigen winkels opzette. Dit deed men, omdat zelfstandige winkeliers de grotere fabrikanten dreigden sigaren van thuiswerkers af te nemen, tenzij kortingen op de inkooprijzen zouden worden verleend. Via eigen winkels wist *Hillen* deze problemen te omzeilen.³¹ *Dresselhuijs* reageerde op een soortgelijke manier, want de *Trio* was aanvankelijk slechts als een verkooporganisatie voor eigen sigaren bedoeld!

ROND DE EEUWWISSELING

De groei van de totale Culemborgse sigarenindustrie zette in de jaren 1890 krachtig door. Eerst rond de eeuwwisseling verminderde het tempo en liep de werkgelegenheid zelfs terug. Volgens *De Sigarenmaker*, het blad van de Nederlandse Sigarenmakers- en Tabakbewerkersbond,

heerste er in 1902 op de *Trio* slapte, omdat de directie de goedkopere modellen in de dochterfabriek te Eindhoven liet maken. Het blad geeft als reden op: 'Ze weten dat ze daar kunnen rekenen op de geestelijkheid om de arbeiders rustig te houden.'³² Hoewel *Dresselhuijs* inderdaad eerst tijdens de enerverende staking van 1891 zijn vleugels naar het Zuiden uitsloeg, zullen louter sociale beweegredenen niet de doorslag hebben gegeven. Economische motieven, zoals de lagere arbeidslonen, een kostenfactor die vooral bij de goedkopere modellen relatief zwaarder woog dan bij de duurdere, zullen het Zuiden voor hem interessant gemaakt hebben. Een andere methode om de post arbeidsloon tijdens een periode van teruglopende afzet te verminderen, bestond in het op taak zetten van de arbeiders, dat wil zeggen: het vaststellen van een maximum aantal te vervaardigen sigaren. In april 1902 mochten de sigarenmakers op de *Trio* maximaal 700 sigaren in de week maken.³³ In november 1903 waren deze maatregelen nog niet afgeschaft. De werknemers verloren op hun loon, dat varieerde van f 4,- tot f 8,- per week, zo'n f 2,50 tot f 4,-.³⁴ Uiteraard was het ook interessant om op de grootste kostenfactor, de tabak, te bezuinigen. Een sigarenmaker klaagt in 1902 over de te weinig verstrekte tabak op de *Trio*, waardoor er gemiddeld moest worden met de kwaliteit, en de sigarenmakers de vastgestelde 'taak' zelfs niet haalden.³⁵ Andersom was men verplicht om uit een bepaalde portie tabak een voorgeschreven aantal sigaren te maken. Bleef je met een tekort van meer dan 95 sigaren aan het eind van de week zitten, dan kreeg je pas maandag weer tabak. Andermaal klaagde men dat op de *Trio* 'de onmogelijkste aantallen uit een portie tabak' gevraagd werden. Voor de sigarenmaker bleef er niets anders over dan te gaan *kuieren*, of te lenen van een

De grote zaal van de Trio-sigarenfabriek. Geheel links, met bolhoed, A. M. J. Dresselhuys; links, in het donkere pak, tussen de sigarenmakers: A. J. Beltjes. (foto omstreeks de eeuwwisseling)

collega, wat verboden werd door de meesterknecht. 'Het is treurig als men Zaterdags over de fabriek kijkt; dan ziet men hen lopen, de sigarenmakers, hier en daar als een bedelaar om een dekertje of omblaadje en een feit is 't dat men de snijdsels van elkaar zit op te werken om toch nog maar te trachten uit te komen', aldus verwoordde een vakman zijn nood.³⁶ In feite zijn dergelijke berichten even zovele getuigenissen van een minder florissante gang van zaken in de Culemborgse sigarenbranche.

In andere perioden van slapte duiken namelijk soortgelijke verhalen op. Bijvoorbeeld het *tot uitschot verklaren* van grote hoeveelheden sigaren op de fabriek van *Laan* rond 1890. 's Avonds werden deze afgekeurde sigaren dan weer ge-

woon tussen de partijen voor de verkoop gedaan. Dit betekende voor de fabrikant dat hij de sigarenmakers, die op stukloon stonden, minder uitbetaalde; eigenlijk was dit dus diefstal. Onder andere deze grief gaf aanleiding tot de grote staking van 1891.

ROND DE EERSTE WERELDOORLOG

De periode rond de Eerste Wereldoorlog bracht voor de ondernemer in sigaren veranderingen in de bedrijfsvoering, het kostenpatroon en de winstopbouw. In de 19de-eeuwse sigarenmakerij vormde de tabak de grootste kostenfactor. Aan de vooravond van de oorlog bestond er een

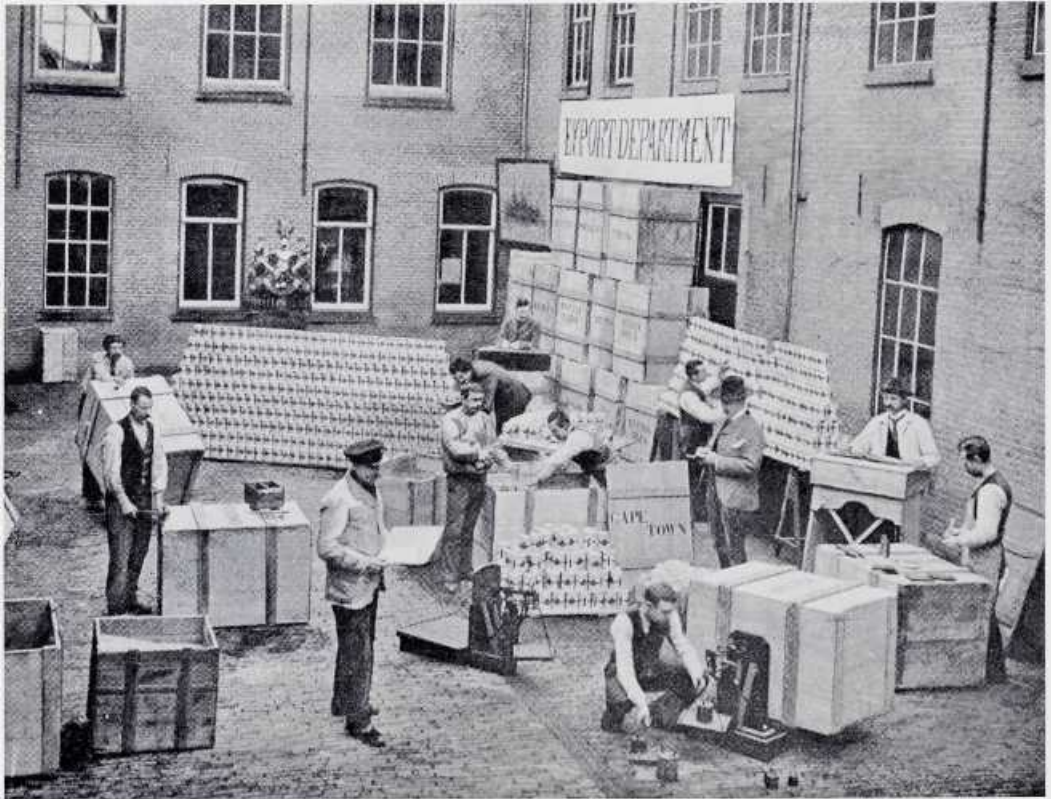

Foto uit de hiervoor genoemde exportcatalogus. We kijken op de binnenplaats van de fabriek, waar men – vooral voor de fotograaf – bezig is met het gereed maken van de dagelijkse (?) verzending van Trio's Pride. (ca. 1905)

evenwicht tussen de kosten voor loon en tabak. In 1910 lagen de kosten per 1 000 van een 2½-cents-sigaar als hiernaast is weergegeven. De opbrengst bedroeg f 19,- per 1 000 stuks; bij contante betaling binnen een maand werd 2% korting verleend. De netto verkoopprijs voor de fabrikant kwam zo op f 18,62. Kijken we naar de totale kostprijs, dan resteert slechts een winst van 62 cent.³⁷

De lonen zouden verder stijgen. Het verslag van de Kamer van Koophandel voor Culemborg maakt melding van een toename van 70% in

sigarenmakersloon	f 6,50
sorteerdersloon	f 0,70
striploon tabak	f 0,30
tabak	f 6,75
verpakking	f 0,75
etiketten en randen	f 0,70
pakloon	f 0,30
overig (fabricagekosten, verkoopkosten, algemene onkosten)	f 2,-
Totaal kostprijs	f 18,-

de periode 1915-18.³⁸ Het is jammer dat door gebrek aan archivalia het niet mogelijk is een exacter beeld op te roepen van de kostenverschuiving in de Culemborgse sigarenmakerijen. Op de enig overgebleven balans van de *Trio-sigarenfabriek*, uit 1912, staan drie posten die samen goed zijn voor 77,5% van het totale bedrag aan de actiefzijde.³⁹ Het zijn: 'Goederen, sigaren, tabak enz.' (35%); debiteuren en crediteuren (29,1%) en terreinen met gebouwen (16,7% voor de terreinen en woningen der Trio-wijk en 5,8% voor de fabriek).

Bezien we de economische groei van de Culemborgse sigarennijverheid na de eeuwwisseling in termen van werkgelegenheidscijfers, dan valt er aanvankelijk een teruggang te constateren, die echter na 1906 weer in groei overging (1901: 540; 1906: 484; 1911: 607; 1916: 644).

De vanaf 1911 bewaard gebleven verslagen van de Culemborgse Kamer van Koophandel en Fabrieken maken duidelijk hoe gevaarlijk het is te spreken over goede en slechte jaren voor de Culemborgse sigarennijverheid. Behalve een tactische inkooppolitiek van de tabak, een juiste bedrijfsvoering en de grootte van de onderneming hing de mate van succes sterk af van de afzetmogelijkheden, en wel speciaal of men zich meer op het binnenland of op de export richtte. In de verslagen van de Kamer staat steeds een bericht van een der exportfirma's naast dat van een fabriek die meer speciaal op de binnenlandse markt opereerde. Wat betreft de periode 1911-14 slaat de exportfirma een juichende toon aan en bericht over 'een jaar van geleidelijke vooruitgang' (1911), 'bloei' (1912) en: 'de vooruitzichten zijn gunstig' (1913). Alleen een tekort aan vakbekwame krachten had verdere uitbreidingen vertraagd.

Hoe anders is de stemming bij de fabriek die zich

op het binnenland richtte. Hier spreekt men van 'geen voordelig jaar' (1911), 'de ware lust tot uitbreiden ontbreekt' (1912) en 'wederom niet gunstig' (1913).

Hoewel beide klagen over zeer hoge inkooprijzen voor tabak, was dit voor de binnenlandse markt een groter bezwaar dan voor de export. Voor de eerste viel door de zware onderlinge concurrentie niet aan een prijsverhoging te denken. Ook de loonsverhogingen, welke vooral doorwerkten in de goedkopere sigaren, konden moeilijk aan het rokerspubliek worden doorberekend. Voor de exportfirma pakten de zaken geheel anders uit. Omdat vooral de duurdere soorten sigaren geëxporteerd werden had men relatief minder te lijden onder hogere inkooprijzen en gestegen lonen. Integendeel; men beweerde zelfs: 'Door de hoge lonen, die na de staking zijn ingetreden, is er geen gebrek meer aan werkkraft.'⁴¹

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, maakte men eerst de voorraden tabak op. In 1915 ontstonden moeilijkheden bij de in- en uitvoer van tabak, waardoor de grondstofprijzen stegen. Enkele fabrikanten vroegen daarom de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij in tabak te voorzien tegen redelijke prijzen, namelijk 60 cent per halve kilo omblad en 40 cent voor een zelfde hoeveelheid binnengoed. De verstrekking gebeurde naar evenredigheid van het aantal werknemers. Voor iedere arbeider kreeg de fabrikant 60 pond tabak, maar alleen tegen de volgende verplichtingen jegens de Tabak Distributie Commissie:⁴²

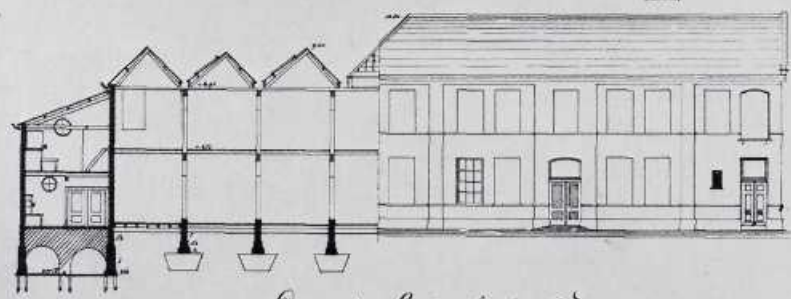
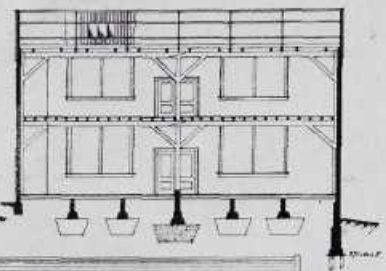
- Tot 1 november 1916 mocht men geen arbeiders voor wie men tabak had verkregen, ontslaan.
- De tabak mocht alleen zelf verwerkt worden.
- De uit de tabak gefabriceerde sigaren mochten

Sigarenfabriek te Gulemborg.

Gevoel
1:100

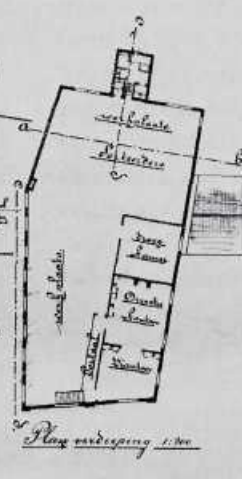
Doorsnede volgens A & B
1:100

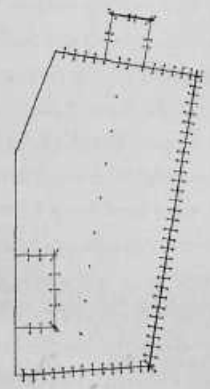
Doorsnede en Randproef volgens C & D
1:100

Plan gelijkvloers 1:200

Plan verdieping 1:200

Grondslag plan 1:200

- alleen voor binnenlands gebruik bestemd zijn.
- Men diende controle door de Distributie Commissie toe te staan.
- Een borg van 50% der waarde van de eerste leveringstermijn diende gestort te worden. Bij het niet naleven van de regels verbeurde men dit bedrag.
- Bij geschillen diende men arbitrage te aanvaarden.

Op 2 november 1916 werd deze regeling ingetrokken en werd in 1917 het Algemeene Tabaksyndicaat, in combinatie met De Vereenigde Nederlandsche Tabaksbank in het leven geroepen. De tabak werd via veilingen bij opbod verkocht, wat de prijzen uiteraard sterk deed stijgen. Omdat men van overheidswege vreesde dat door de export op de binnenlandse markt tekor-

ten zouden ontstaan, werd de uitvoer aan banden gelegd. Tegen het einde van de oorlog kwam de regering nog met een plan, waarbij fabrikanten voor de binnenlandse markt 'eenheidssigaren' moesten leveren in ruil voor een exportvergunning op evenredige basis. Het Algemeen Sigaren Syndicaat, dat een en ander moest regelen, talmde lang met het verstrekken van de vergunningen en toen bovendien vrij onverwachts in november 1918 de wapenstilstand intrad, bleven de fabrikanten met hun sigaren zitten en leden verliezen.

Ondanks, of juist dank zij, de oorlog wisten sommige sigarenfabrikanten winsten te maken.⁴³ Een van hen was de familie Dresselhuijs met haar geesteskind de *nv Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken*, opgericht in 1916, dus middenin de

Tekening van de sigarenfabriek van Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen aan de Lange Meent, ontworpen door stadsarchitect Gijsbartus Prins. (1889)

Dezelfde fabriek aan het begin van de jaren '60, vlak voor de sloop.

oorlog. Deze vennootschap fungeerde als een holdingmaatschappij, aanvankelijk voor twee Culemborgse firma's, *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* en *Trio*, en een Tielse, de *Alvana*. Volgens een wervende prospectus, uitgegeven door de Rotterdamsche Bankvereniging bij de emissie van de eerste aandelen, beliep de netto winst van de drie bedrijven de laatste vijf jaar gemiddeld f188 425,- per jaar.⁴⁴ Aandeelhouders werd eerst 5% over het gestorte kapitaal en dan nog ten hoogste 25% tantième in het vooruitzicht gesteld. Samen met de gepubliceerde balanscijfers wekten deze vooruitzichten zoveel vertrouwen, dat het aangeboden bedrag liefst vijfmaal werd voltekend.⁴⁵

Inderdaad werd het vertrouwen niet beschaamd. In het jaarverslag over 1917 spreekt de directie, bestaande uit *W.B. Dresselhuijs*, *C.W. Dresselhuijs jr.* en *A.M.J. Dresselhuijs*, van 'zeer bevredigende resultaten' en ondanks de oorlog 'mochten onze dochter-vennootschappen er in slagen gedurende 1917 de omzetten met ruim 50% te vergroten'.⁴⁶ De aandeelhouders ontvingen 22% dividend.

Ook de *VHS* was in 1918 met een flinke portie 'eenheidssigaren' blijven zitten, die evenwel redelijk voordelig verkocht konden worden. Connecties met oude exportmarkten werden hersteld, terwijl men daarnaast naarstig zocht naar nieuwe afzetgebieden. De optimistische conclusie van de directie aan het eind van het laatste oorlogsjaar 1918 luidde dan ook: '...dankzij de intensieve samenwerking onzer aangesloten bedrijven, kunnen wij, na het doorstaan van zeer moeilijke tijden, waaruit onze combinatie gezond en krachtig te voorschijn komt, met vertrouwen de toekomst tegemoet gaan'.⁴⁷ Beter dan woorden illustreren de uitgekeerde dividendcijfers de rechtvaardiging van

dit optimisme: 13% in 1916; 22% in 1917, 20% in 1918 en 12% in 1919. Dergelijke gunstige oorlogsresultaten kwamen meer voor in Nederland.⁴⁸ Deze euforie zou slechts van korte duur zijn.

GROOT- EN KLEINBEDRIJF

Hoewel de kleine onderneming wel degelijk voordelen bezat ten opzichte van het grootbedrijf – we denken dan aan de eenvoudige, vaak gehuurde huisvesting, het overzichtelijke productieproces, de geringere kapitaalseisen, de persoonlijke leiding en de lage arbeidskosten – valt er landelijk bezien toch sinds het eind van de 19de eeuw een verschuiving naar het grootbedrijf te constateren.⁴⁹ Deze tendens is ook in Culemborg aanwezig. De werkgelegenheid bij de kleine ondernemingen nam niet alleen relatief maar ook absoluut af. Het scharnierpunt ligt voor Culemborg rond 1886. Sinds 1876 maakt het jaarverslag van de gemeente Culemborg een onderscheid tussen fabrieken en ambachten, waarbij de volgende criteria worden gehanteerd: 'Fabrieken zijn nijverheidsinrichtingen, waarin 20 of meer arbeiders werkzaam zijn, benevens die met een getal van minder dan 20 arbeiders, indien daarin van mechanische beweegkracht [stoom, water, gas enz.] gebruik wordt gemaakt.' Alle andere zijn ambachten. Tabel 3.4 laat zien hoe die verhouding in Culemborg lag. De teruggang van de kleine ondernemingen lijkt vooral haar oorzaak te vinden in de aankoopmogelijkheden van tabak, die immers tot de Eerste Wereldoorlog de grootste kostenfactor vormde.⁵⁰ De grotere bedrijven konden het zich permitteren op gunstige momenten een voorraad aan te leggen, die meestal van een betere kwali-

Een van de kleinere bedrijven, sigarenmakerij Van den Berg.

Tabel 3.4 Fabrieken en ambachten in de Culemborgse sigarennijverheid.

	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	1916
FABRIEKEN									
Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen	40	55	75	89	155	164	158	227	300
Trio				130	225	237	192	261	212
A. Middelbeek			30						
L. van Emden				27					
C. Laan				51	80	89	94	91	98
AMBACHTEN									
aantal sigarenmakerijen	4	6	10	4	8	8	5	3	
totaal aantal werknemers	60	89	94	47	53	52	38	22	
gemiddeld	15	15	9,4	11,7	6,6	6,5	7,6	7,3	

Bron: gemeenteverslagen.

Tabel 3.5 De trek naar het Zuiden.

jaar	1867	1916	1931
Noord (aantal arbeiders)	2700 (67,5%)	13624 (61%)	8374 (44%)
Zuid (aantal arbeiders)	1300 (32,5%)	8756 (39%)	11039 (56%)

Bron: Meyers.

teit was. De kleine onderneming was daar doorgaans niet toe in staat. Zij was, zoals gezegd, afhankelijk van de tussenhandel en van verkregen krediet. Perioden van stagnerende groei of afzet, zoals rond het midden der jaren '80 van de 19de eeuw en in de jaren '30 van de 20ste eeuw, brachten de kleine ondernemer in sigaren spoedig in liquiditeitsproblemen.

DE JAREN '20

Drie gebeurtenissen hebben in de jaren 1920 in sterke mate hun stempel gedrukt op het karakter van de Nederlandse sigarennijverheid.⁵¹

Allereerst de ontwikkelingen op loongebied. In maart 1920 waren de bonden en de fabrikanten erin geslaagd een CAO af te sluiten, die voor de sigarenmakers zonder meer gunstig te noemen was.⁵² De fabrikanten trokken aan het kortste eind, vooral door de bepaling dat er voortaan één beloning, zonder onderscheid naar de verkoopprijs van een sigaar, zou worden betaald. Tot dan toe kreeg een sigarenmaker die een 4-cents-sigaar maakte, minder uitbetaald dan een collega die er een van 7 cent rolde. Dit betekende dus voor de fabrikant dat de loonkosten na 1920 veel zwaarder doorwogen op de produktiekosten van de goedkopere sigaren. De enige differentiatie in de lonen school in het systeem der 'plaatsklassen'. Grote steden, zoals Amsterdam,

kwamen in klasse 1 of 2, de kleine plattelandsdorpen in Brabant in 4 of 5. Het uiterste voordeel bedroeg 16 % ten gunste van het platteland. De toch al aanwezige trek der sigarenindustrie naar het Zuiden werd door dit arbeidskostenvoordeel versterkt (tabel 3.5). Tegelijk met de loonontwikkelingen werden de fabrikanten geconfronteerd met een felle concurrentie uit het buitenland. Door een grote inflatie in Duitsland was de prijs voor een kilo sigaren uit dat land, die in 1920 nog f 4,25 bedroeg, in 1922 gedaald tot f 1,45.⁵³ De enorme hoeveelheden goedkopere buitenlandse sigaren drukten de Nederlandse produkten eenvoudig van de markt. Bovendien liep ook de export van sigaren naar Indië door een hoger invoerrecht met de helft terug. Uiteindelijk maakte de minister van financiën aan deze fnuikende gang van zaken een eind via een in het najaar van 1922 aangenomen wetsvoorstel, waarin werd bepaald dat er op ingevoerde sigaren een recht geheven zou worden van 30 % der

Tabel 3.6 Relatie import en werkloosheid.

jaar	ingevoerde sigaren	werkloosheid
	kg	%
1921	606 753	22,6
1922	2 179 000	30
1924	22 000	15,4

Bron: Verhoeven.

waarde met een bodem van f 15,— per 1000 stuks. De ineengestorte binnenlandse markt, gepaard gaande met grote werkloosheid, veerde weer op. De derde belangrijke verandering in het economische beeld van de sigarenindustrie betreft de invoering in 1921 van een accijns op tabak. Al in de 19de eeuw en in 1911 en 1915 was hiervan sprake geweest, maar telkens ging dit idee niet door. Bij wet van 6 mei 1921 lukte het wel en werden de volgende belastingen geheven: sigaren 10 %, rook- en pruimtabak 15 % en sigaretten 25 %. Door het verplicht gebruik van een banderol stegen bovendien de loonkosten met 60 à 70 cent per 1000 sigaren.⁵⁴

Hoe reageerde men in Culemborg op deze gebeurtenissen? Hoewel het jaarverslag van de vhs over 1919 reden tot tevredenheid gaf – men spreekt van 'het bijzonder gunstige omzetcijfer' en 'een zich regelmatig ontwikkelenden bedrijfs-gang' – zijn er toch aanwijzingen dat het niet bij alle dochtermaatschappijen even goed ging. Dit was bijvoorbeeld het geval bij *Cornelis Laan*, waar in 1919 wegens slapte 'zowat de hele zaak ontslagen werd'.⁵⁵ De gemeente schreef in 1920 in haar jaarverslag: 'De sigarenfabricage heeft een ernstigen tijd doorleefd ten gevolge van overproductie, hooge loonen en beperkten uitvoer.' *Otto de Beus*, werkzaam bij sigarenma-

TABAKSBELASTING.

Nu is het tijd U van
SIGAREN te voorzien,
vóór 1 Juni a.s.

PROFITEERT VAN DEZE AANBIEDING!

ECHTE HAVANA	1 90.— per mille.
DESSERT (geringd)	„ 75.— „
TROIKA	„ 60.— „
ROSALIA	„ 60.— „
LOS PRIMERAS	„ 50.— „
Vorstenl. (FLOR DE CLIZIA	„ 50.— „
Zandblad (PRIMOS FINAS	„ 40.— „

Uitsluitend eerste kwaliteit Tabaksoorten. Monsters worden gaarne op aanvraag toegezonden. Beleefd aanbevelend.

Westerwal 5,
Achter den Molen,
Culemborg.

CHR. VAN DER WINKEL,
Ruwe Tabakshandel,
en Sigarenfabriek.

kerij *A. C. de Ruiter*, verzuchtte in mei 1920: 'Het beschikbare kapitaal zit in voorraden, doch de vooruitzichten zijn zeer donker.'⁵⁶

Voor de VHS begon de malaise eerst goed in de tweede helft van het jaar 1920. Dit was volgens de jaarverslagen te wijten aan de onzekere politieke situatie en ongunstige valutakoersen. Door de teruglopende export verdrongen de fabrikan-ten elkaar op de binnenlandse markt, waardoor de prijzen daalden.

Hierbij kwam voorts nog de mededinging van werkloze sigarenmakers, die in huisindustrie in hun onderhoud trachtten te voorzien. De mineurstemming, te wijten aan de forse verliezen, werd verder veroorzaakt door opruiming van

oorlogsvoorraden, verminderde koopkracht van het rokerspubliek, zware concurrentie door de lage koers van de Duitse mark, een groeiend aantal onbetaald gebleven orders (1921) en waardedaling van voorraden (1922). In 1923 moest men overgaan tot sluiting van een ge-leeerde sigarettensfabriek en opheffing van het dochterbedrijf in Nederlands-Indië.

Aan de aandeelhouders gingen de magere jaren evenmin ongemerkt voorbij. Behalve dat zij geen dividend uitbetaald kregen, zagen zij in 1925 hun aandelen van nominaal f1 000,- per stuk afgestempeld tot een restwaarde van één gulden.

Verder trachtte de VHS de bedrijfsresultaten te

Malaise in de sigarenrijverheid. Dit VHS-aandeel, in 1918 nog f1000,- waard, is in 1925 afgestempeld tot een restwaarde van f1,-.

Tabel 3.7 Werkgelegenheid in 1916, '21 en '22 bij Laan, Dresselhuijs en de Trio.

	1916	1921	1922
Cornelis Laan	98	34	26
Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen	300	222	267
NV Trio	212	84	64

Bron: gemeenteverslagen.

verbeteren door de kosten van de vaste activa, dat wil zeggen: de terreinen, fabrieks- en kantoorpanden, omlaag te brengen. Op de balansen van 1916 tot 1918 nam de post vaste activa toe van f104 000,- tot f716 000,-. Daarna zet een dalende tendens in, zodat op de balans van 1923 f615 000,- genoteerd staat. In 1924 verscheen de post vaste goederen aanvankelijk met f548 000,-, maar werd na de reorganisatie in de tweede helft van dat jaar teruggebracht tot f350 000,-. De bezuinigingen werden onder meer bereikt door sluiting van winkelfilialen te Utrecht (1921) en Den Haag (1923) en door samenvoegen van dochterondernemingen.⁵⁷ Deze minder gunstige jaren laten zich ook aflezen uit de werkgelegenheidscijfers van tabel 3.7. De voorschotten aan dochtermaatschappijen vertonen eveneens een sterk dalende tendens: van f5923 000,- in 1920 naar f1021 000,- in 1925. De algemene reserve, die in 1920 nog f850 000,- bedroeg, kwam een jaar later op de balans niet meer voor.

Sommige sigarenmakers die op straat kwamen te staan, richtten in deze slechte jaren zelf een bedrijfje op. Het aantal uitgereikte hinderwetvergunningen, nodig om legaal een sigarenmakerij te beginnen, vertoont in de eerste jaren na 1920 een opmerkelijke stijging. Vroegen in de hele periode 1900-18 zes sigarenmakers een ver-

CUBA- OVERAL

6 CENT SIGAAR

13 cM. lang

is 15 cent waard.

FABRIEKSSOMZET
pl.m. 300.000 per week.

gunning om een eigen bedrijfje te starten, hetzelfde aantal werd in 1921 tot en met 1924 al bereikt.⁵⁹

Soms kon zo'n klein bedrijf uitgroeien tot een grote onderneming. Dit lukte de broers *Goofen Nico de Jager* ('De Kroos'), die weliswaar niet werkloos waren geworden, maar in 1921 toch de stap naar zelfstandigheid waagden. Hun carrière verliep pijlsnel, want rond 1925 werkten er al honderd sigarenmakers. Deze opkomst is uit een aantal factoren te verklaren. Allereerst bracht de fabriek een nieuw model, de in advertenties aangeprezen 13 cm lange *Cuba-Overal*, tegen een prijs van 6 cent, terwijl men voor zo'n sigaar eerder 15 cent zou verwachten. Dit konden de gebroeders De Jager alleen maar doen door op de veilingen het kleinere en dus goedkopere zandblad te kopen. De sigarenmakers hadden er een hekel aan, want dit betekende dat ze moesten *lassen* om de beloofde lengte te halen. Dit gaf aanleiding tot de volgende anekdotische discussie tussen een vader en zijn zoon: "Vader, ga toch bij De Kroos werken!" Waarop de vader antwoordde: "Nee jongen, ik ben sigarenmaker." Toch had de firma geen moeite om werknemers te vinden, want er heerste immers werkloosheid. Voorts had de firma het geluk om in contact te komen met een Duitse handelsreiziger, die in Amsterdam woonde en de sigaren met vele tien-

duizenden tegelijk onder rembours ging verkopen.⁶⁰

Door dit verkoopsysteem had De Jager zaterdag al het geld in huis voor de sigaren die hij een week tevoren had geleverd; het geïnvesteerde kapitaal had dus een gunstige, korte omlooptijd. Voor de vhs was het ergste leed in 1925 al geleden, want in het jaarverslag sprak de directie van een redelijk jaar, gekenmerkt '...door een zich regelmatig ontwikkelenden bedrijfsgang'. Er werd weer winst gemaakt.

Hoe voorzichtig men moet zijn om de positieve resultaten van de vhs ook als maatgevend voor de rest der Culemborgse sigarenindustrie te beschouwen, wordt duidelijk bij lezing van de verslagen van de Kamer van Koophandel. Zij ziet in 1925 nog maar weinig lichtpuntjes en spreekt over gedrukte resultaten door te hoge prijzen voor het dekmateriaal, te veel lasten door de banderolbelasting, benadeling van de export door

hoge invoerrechten en ongunstige valutakoersen. Eerst in 1926 constateert de Kamer een kleine opleving.⁶¹

De vhs bleef de rest der jaren '20 optimistisch. Zo schreef men in 1928 zelfs: 'De fabrikaten onzer aangesloten bedrijven nemen op de binnenlandsche en buitenlandsche markten een steeds belangrijker plaats in.'⁶² De omzetten stegen verder en men besloot tot een emissie van aandelen tot een totaalbedrag van f700 000,-.

DE CRISISJAREN

Het ineenstorten van de Beurs in 1929 dompelde de wereld in een diepe depressie. In de persoonlijke sfeer betekende het werkloosheid, loonsverlagingen; kortom: achteruitgang. De rookgewoonten werden hierbij aangepast. Het totaalbedrag dat in Nederland aan rokerij werd uitgegeven, daalde van f173 miljoen in 1929 tot f123,3 miljoen in 1936. Daarbij kwam dat het publiek de voorkeur ging geven aan de goedkopere sigaren of overstapte op de sigaret.⁶³

De belangrijkste trend die na 1930 inzette, vertoont het beeld van een grotere afzet in aantallen sigaren, maar tegelijk een daling van de stuksprijs. Met andere woorden: het publiek was massaal overgestapt op sigaren goedkoper dan 5 cent. De winstmarge hierop was lager dan op duurdere soorten. De rentabiliteit van het sigarenbedrijf kwam hierdoor sterk onder druk te staan.

Gaven de ontwikkelingen op de binnenlandse markt de fabrikant te weinig reden tot optimisme, de export bood al evenmin soelaas. Verhoging van de invoerrechten, vooral in Nederlands-Indië, deed de uitvoercijfers van sigaren in nog geen drie jaar tuimelen.⁶⁴

Tabel 3.8 Resultaten van de vhs.

jaar	resultaat	dividend
	f	%
1916	236 456,73	13
1917	366 884,30	22
1918	777 278,23	20
1919	531 030,17	12
1920	158 315,54	6
1921	-2 007 825,06	-
1922	-1 266 999,02	-
1923	-1 664 170,67	-
1924	36 805,28	-
1925	78 135,80	6
1926	133 149,92	6
1927	152 586,89	6
1928	156 238,23	6
1929	220 018,27	9

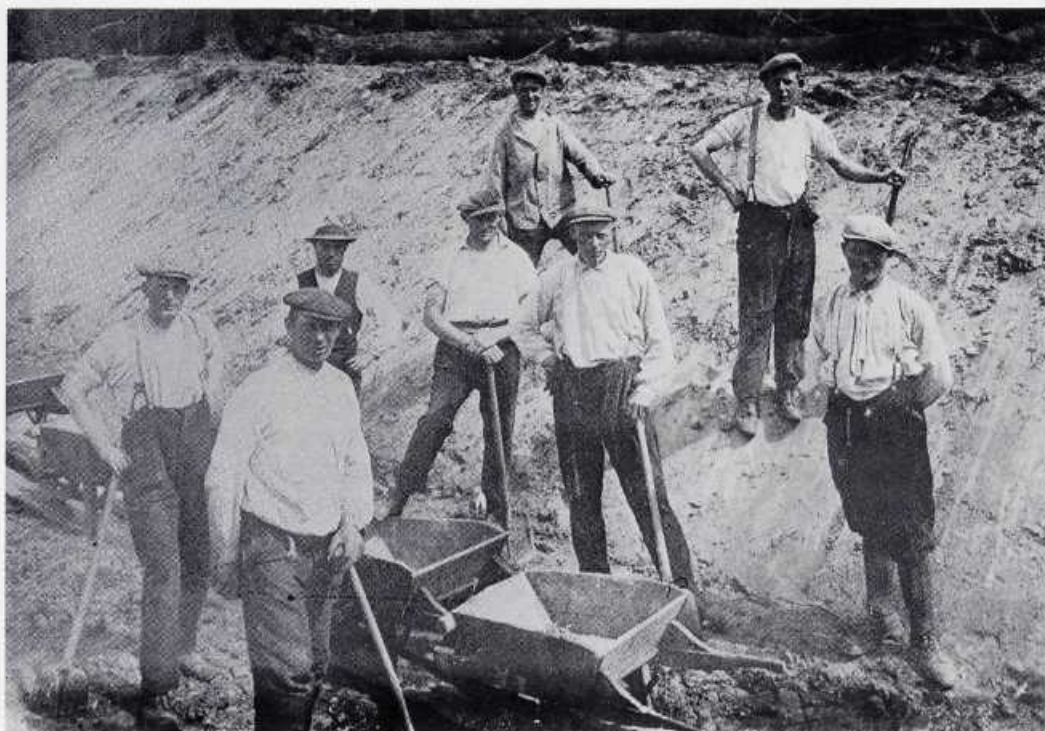
Bron: jaarverslagen vhs.

Zoals uit de betonconstructie blijkt, was de Imprimatur een zeer moderne fabriek. Hier de afdeling waar de sigarenkistjes worden gemaakt. Bij de pilaar opzichter Piet Siebers. (foto ca. 1920)

In 1933 maakte de sigarenindustrie benarde tijden door, omdat de regering voornemens was de accijns op rookwaren drastisch te verhogen; voor sigaren stelde men meer dan een verdubbeling voor; van 10% naar 22½%. Na krachtige protesten, onder andere ook van de Kamer van Koophandel voor de Neder-Betuwe, werd de wet zodanig geamendeerd dat de volgende voorstellen werden aangenomen: sigarenaccijns 12½% indien ze met de hand waren gemaakt; 17% voor andere sigaren; 22½% voor rook-, pruimtabak en snuif; 50% voor sigaretten.⁶⁵ Concurrentie van het randbedrijf, omzettingstijging die eigenlijk alleen te danken was aan het goedkopere produkt waarop de winstmarges kleiner waren, een afnemende export, drukkende lasten

van tabaksaccijns en vastliggende CAO-lonen, zij alle stonden in een zo delicaat evenwicht met elkaar, dat een nadelige verschuiving binnen een van die posten nauwelijks door een bezuiniging op een andere kon worden gecompenseerd. Hoe stonden de zaken er in Culemborg voor? Uit de verslagen van de Kamer van Koophandel blijkt dat de macro-economische ontwikkelingen op lokaal niveau zijn terug te vinden. Ook hier klaagt men over beperkte exportmogelijkheden als gevolg van verhoogde invoerrechten, de verminderde koopkracht van het publiek, winkeliers met grote betalingsachterstanden, hoge lonen en sociale lasten (1931). Waar mogelijk probeerden de fabrikanten te bezuinigen. Verpakkingsmateriaal was een post die

Culemborgse sigarenmakers in de werkverschaffing bij de Schipbeek in Overijssel, in de jaren '30. Van links naar rechts. Van Buren, Van Straten, Wiolders, A. de Jager, J. Weysenfeld, Van Buren(?), M. Hak en een opzichter.

al gauw in aanmerking kwam. De Culemborgse Sigarenkisten- en Etiquettenfabriek 'Imprimatur' schreef in 1932: 'Daar steeds meer sigarenfabrieken hun sigaren in blikken en cartonnen doosjes gaan verpakken, vermindert het gebruik van houten kistjes, hetgeen voor ons bedrijf een groot nadeel is.'⁶⁶ In 1933 voegde men eraan toe dat de bedrijfsuitkomsten afnamen, omdat verscheidene fabrikanten overgingen van kistjes uit eerste kwaliteit hout naar kistjes van een tweede keus.⁶⁷

Het communistische dagblad De Tribune onthult meer details. Het schreef in april 1933: '...thans werken er hoogstens acht mensen in

het groote gebouw om de af en toe binnendruppelende ordertjes te verwerken'.⁶⁸ Niet alleen hadden de sigarenfabrikanten minder kistjes nodig, maar hadden ze ook een oude oplossing van stal gehaald om de crisis het hoofd te bieden, namelijk de huisindustrie. Op 15 april schreef De Tribune: 'Een niet onbelangrijk deel van hun behoefte laten ze thans in huisarbeid maken. De arbeiders, die dit werk doen, moeten vrouw en kinderen hard mee laten werken, omdat ze anders onmogelijk aan een behoorlijk loon kunnen komen.' De fabriek *Dejaco* was ook weer met thuiswerk begonnen en betaalde f3,50 per honderd kistjes, een karwei waarvoor een geoefend arbeider gemiddeld tien uur nodig had.

Bezien we het aantal arbeidsplaatsen in de sigarenindustrie, dan valt op dat in Nederland ondanks de depressie en de opkomende mechanisatie de werkgelegenheid in de jaren '30 iets toenam: van 25 311 in 1930 naar 26 838 in 1939. Voor Culemborg gaat dit niet op. Hier liep het aantal werknemers terug van 848 in 1930 via ca. 535 in 1934 naar 821 in 1939.⁶⁹ De werkloosheid onder de sigarenmakers nam begin 1933 snel toe en bereikte zomer 1935 een hoogtepunt. Na 1936 ging het weer beter en daalden de cijfers; in december 1939 was de werkloosheid vrijwel geheel verdwenen, wat te danken was aan de gestegen vraag naar sigaren tijdens de mobilisatie.⁷⁰ De depressie laat zich ook uit andere gegevens aflezen. De gemiddelde huwelijksleeftijd van sigarenmakers in Culemborg vertoont in het tijdvak 1930-40 een stijging. Sedert het midden van de 19de eeuw trouwden de sigarenmakers als ze zo'n 25 jaar waren. In de Crisistijd stelden zij hun huwelijk uit, waardoor de gemiddelde huwelijksleeftijd steeg tot 28 jaar.⁷¹ Voor de afzonderlijke resultaten van sigarenfabrieken in Culemborg staan ons alleen de jaarverslagen van de *Nv Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken* ter beschikking, hoewel in deze vennootschap ook bedrijven buiten Culemborg opgenomen waren. Deze jaarverslagen bieden toch enig houvast, omdat er Culemborgse ondernemers, de familie *Dresselhuijs*, bij betrokken waren en omdat een belangrijk deel van de plaatselijke sigarennijverheid, zoals *Trio*, *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen (Cadena)*, *Cornelis Laan's Sigarenfabriek* en *Van der Tak*, onder de paraplu der *VHS* een plaats had gevonden. Uit de verslagen komt naar voren dat de situatie in de jaren '30 niet echt hopeloos was, maar dat er sprake was van afwisselend een slecht en een beter jaar, met een tendens tot verbetering na 1936. Wanneer

we de jaren op de voet volgen, ontstaat het beeld dat geschetst wordt in tabel 3.9.

De fabrikanten hebben op verschillende manieren getracht de Crisis het hoofd te bieden. Hoewel de produktiekosten in de jaren '30 bestonden uit vrijwel onbeïnvloedbare posten, probeerden men toch op sommige uitgaven te bezuinigen. We hebben het voorbeeld van het verpakkingsmateriaal al gegeven. Minder loon betalen was een andere mogelijkheid, maar betekende wel een aanvaring met de bonden.

In 1934 protesteerden winkeliers en bonden tegen fabrikanten die voordeel trachtten te behalen door zeer goedkope sigaren in de handel te brengen, omdat '... dit hun slechts mogelijk is door hunne arbeiders te laten werken tegen lagere loonen en slechtere voorwaarden dan algemeen in de sigarenindustrie gelden volgens het daar bestaande Collectief Contract'.⁷² Men noemt speciaal vier bedrijven, waaronder dat van de gebroeders *Smit* te Culemborg, wier fabriek de *Sujabo* de populaire 3-cents-*Vuurpijltes* op de markt bracht. Er brak een staking uit die ca. twintig weken duurde, maar die de fabriek niet plat kreeg, omdat de directie de produktie voortzette met behulp van een machine en enkele onderkruipers. Eind juni 1938 ontstonden er moeilijkheden bij *Dejaco*, omdat de directie zei geen CAO-loon te kunnen betalen aan de makers van de 3-cents-sigaartjes. *De Jager* stapte zelfs uit het Verbond van Sigarenfabrikanten en ontsloeg op 27 juni 140 arbeiders.⁷³ Uiteindelijk kwam er toch een oplossing uit de bus. Deze voorbeelden zijn de symptomen van de afnemende rentabiliteit in het sigarenbedrijf.

Tabel 3.9 Situatie VHS in de jaren 1930.

jaar	algemene omschrijving	saldo winst/verlies
		<i>f</i>
1930	bevredigend jaar	120 450,32 (dividend: 6%)
1931	invloed van de wereldcrisis wordt merkbaar: verminderde koopkracht, hoge tariefmuren, verminderde omzetten, waardevermindering buitenlandse valuta, scherpe concurrentie op de binnenlandse markt.	- 17 424,83
1932	dalende export; toenemende vraag naar goedkope soorten ten nadele van de betere en dus van de omzet in het algemeen.	- 30 341,88
1933	wederom moeilijk jaar; tegenvallende export door hoge invoerrechten en valutaonzekerheden; grotere afzet in de goedkopere sigaren, waarop de bedrijven zich binnen de VHS zijn gaan toeleggen.	- 10 597,09
1934	minder gunstig jaar; kapitaalsverlies is binnen zeer beperkte grenzen gebleven; niettemin vraagt men zich af of er door de dalende waarde der onroerende goederen, beperkte exportmogelijkheden en de steeds geringer wordende marge tussen de kosten van het fabrikaat en de verkoopprijs, in de toekomst een herwaardering van de activa, gepaard gaande met kapitaalsreductie, plaats moet vinden. (mede veroorzaakt door een afschrijving, groot f 25 000,— op een begin van het jaar door brand verwoest pand).	- 19 345,20
1935	verder gaande daling der detailprijzen voor sigaren; concurrentie van de huisindustrie; te sterke belemmering van de mechanisatie; toch een bevredigend jaar, veroorzaakt door een toenemende vraag en doorgevoerde bezuinigingen; schulden werden weggewerkt en gevaar voor kapitaalsreductie is geweken.	60 394,40
1936	stijgende omzetten, zowel in hoeveelheid als in waarde; geringe opleving export, maar prijsstijging van grondstoffen en verpakkingsmiddelen.	78 969,64 (dividend: 3,5%)
1937	nadelig jaar, vooral in de tweede helft, na omslag van de conjunctuur.	- 24 371,85
1938	hoewel de algemene toestand van de sigarenindustrie verre van gunstig was, slaagde men er toch in om de vorig jaar geleden verliezen goed te maken.	25 188,19
1939	omzetstijging, zij het voornamelijk in de goedkope klassen.	71 019,40 (dividend: 4%)

Bron: jaarverslagen VHS.

MECHANISERING EN RATIONALISERING

Verhoging van de arbeidsproductiviteit kan in zo'n situatie uitkomst bieden. Het productieproces, dat hoofdzakelijk uit handwerk bestond, bood voldoende ruimte voor mechanisering, die technisch uitvoerbaar bleek, en een rationelere bedrijfsvoering. We zien dan ook het aantal machines in de Nederlandse sigarenijverheid gedurende de jaren 30 sterk toenemen (tabel 3.10). De cijfers moeten met enige voorzichtigheid gelezen worden, want niet alle opgestelde machines waren ook werkelijk in gebruik.⁷⁴ De vakbeweging verzette zich fel tegen de mechanisering, die volgens haar mede verantwoordelijk was voor de geweldige toeneming van de werkloos-

Pastel van Herman Heyenbrock, van omstreeks 1930, getiteld: 'Een sigarenmachine in werking. Rechts ziet men een mand met "binnengoed" staan, waarvan het meisje (rechts) telkens een hoeveelheid op een "oplegger" in de machine legt, die er een "pakje" van maakt. Het meisje, dat ongeveer in het midden staat, legt het "dekblad" in, die de machine om het "pakje" werkt, waarna de sigaar zoo goed als geheel gereed (links) uit de machine komt, alleen de punt moet er dan nog aangemaakt worden. Rechts op den voorgrond ziet men een meisje bezig met het uitzoeken der dekbladen.'

heid in de branche. De bonden kregen hun zin, want in 1936 maakte een speciale wet verdere mechanisering voorlopig onmogelijk. In welke mate men in Culemborg machines toepaste, valt bij gebrek aan gegevens niet exact te

Tabel 3.10 Mechanisering in de sigarennijverheid.

soort machine	aantal in				
	sept. 1931	april '34	mei '35	mei '36	mei '38
bosjesmachines	133	295	442	625	676
opdek machines	—	9	?	81	80
complete machines	—	?	141	131	96
oprol machines	260	445	940	1060	1056
totaal	393	749	1523	1897	1908

Bron: Erens & Van Iersel.

zeggen. Het vermogen aan krachtwerktuigen in de bedrijfstak bedroeg te Culemborg in 1930 11 PK en groeide tot 132 PK in 1950.⁷⁵

De komst van de machine ging ten koste van arbeidsplaatsen. Dit valt op te maken uit het gemeenteverslag over 1935, waarin men een stijging van de produktie signaleert, maar daaraan toevoegt: 'Met deze stijging ging niet gepaard eene uitbreiding van het aantal werknemers, omdat hierin werd voorzien door verdere doorvoering van mechanisatie.' Bij de *Cadena*-sigarenfabriek installeerde de firma Hesser uit Stuttgart een ringmachine. Het gevolg was wel, dat de ringsters werden ontslagen. Een tiental strippen bosjesmachines namen andere arbeiders letterlijk het werk uit handen.⁷⁶

De firma *Dejaco*, met de merken *Cuba Overal* en *Graaf Egbert*, had midden in de Crisisjaren beslag weten te leggen op een gebouw plus terrein van de voormalige glashut van Van Hoytema aan het Veer. Na een verbouwing en nieuwbouw achter de Veerweg ontstond hier een modern, groot fabrieksgebouw, waar honderden mensen werk vonden. Tegelijkertijd werd het bedrijf gemoderniseerd en gemechaniseerd. Eerst verschenen de bosjesmachines, toen stripmachines, hydraulische persen, droogmachines en ringmachines. Er werden droogkamers gebouwd, voorzien

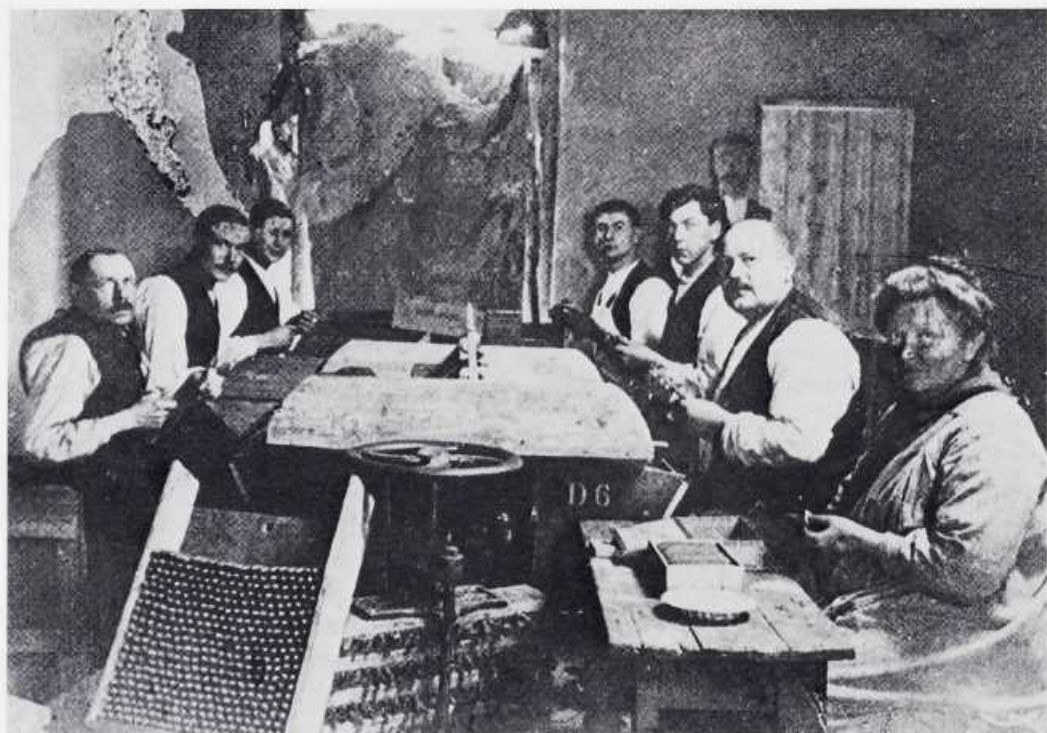
van de modernste installaties; kantoorpersoneel, met op de bureaus de allernieuwste kantoormachines, leidde de administratie in goede banen.

Op het eind van de jaren '30 bedroeg de produktie zo'n één miljoen sigaren per week.⁷⁷ Een fabriek als *Dejaco* vereiste een logisch doordachte produktielijn, waar zich het proces van tabak tot sigaar in een bepaalde volgorde afspeelde. Het produktieproces was daartoe in diverse afdelingen opgesplitst:

- *tabak afwegen*, de tabak werd in vijfpondszakken afgewogen en omblad en dekblad werden uitgegeven;
- *ombladplukkerij*, het openvouwen, strippen en stapelen van het omblad werd gedaan door zo'n zestig jongens;
- *afdeling binnengoed*;
- *bosjesafdeling*, de bosjes werden machinaal vervaardigd;
- *deksorteerderij*, de dekbladen werden hier op maat en kleur gesorteerd;
- *opdekken*, dit gebeurde nog volledig als handwerk door rijen sigarenmakers; de bazen zelf hielden er toezicht op;
- *matteerafdeling*, veel sigaren kregen een speciale behandeling, gericht op een betere brand of smaak;
- *sorteerderij*, hier werden de sigaren op vele tientallen soorten, kleuren en maten gesorteerd;
- *ringerij*, om de diverse sigaren voor de klant herkenbaar te maken, werden ze voorzien van een kleurig sigarebandje, de *ring*;
- *inpakkerij*, op deze afdeling pakte men de geringe sigaren in houten kistjes of blikken;
- het *kantoor*, zorgde voor de verzending, rekeningen, bestellingen e.d., maar ook voor de wekelijkse uitbetaling van de ca. 500 personeelsleden.⁷⁸

RANDBEDRIJF EN THUISWERK

Hiervóór hebben we regelmatig groot- en kleinbedrijf met elkaar vergeleken. Het ongemechaniseerde, eenvoudige produktieproces liet het naast elkaar bestaan van bedrijven van diverse grootte toe. Ook toen de machine in de jaren 1930 opgang maakte, bleef het door geringe huisvestingskosten, sterke persoonlijke inzet, minimale sociale lasten en soms ontduiken van de tabaksaccijns mogelijk een klein- of zelfs eenmansbedrijf draaiende te houden. In perioden met een neergaande conjunctuur zetten diverse sigarenmakers een eigen bedrijfje op. Het betrof hier het zogenaamde randbedrijf, dat als een horezel in de pels van de grotere fabrikanten stak. De vele klachten in jaarverslagen duiden hierop.⁷⁹ De kleine baas moest vrijwel alles zelf doen: hij leverde zijn aandeel in de produktie, hield zich bezig met de inkoop van tabak, moest afzetkanalen zien te vinden voor zijn sigaren en voerde de administratie. Zijn loon steeg bij al deze inspanningen nauwelijks boven dat van zijn arbeiders uit. Dank zij een bewaard gebleven kasboek van de firma *De Havana*, van *H. W.* en *A. W. Smits*, beschikken we over de kostenverhouding in een kleine sigarenmakerij uit de jaren 1930.⁸⁰ In 1931, toen vijf man emplooi vonden, lagen de uitgaven als volgt: De salarispost bedroeg 47% van het totaal (35% loon knechten; 12% loon van de patroon); de inkoop van tabak 27,5% en ringen en accijns 11,1%. De financiële reserves van het randbedrijf waren klein. Sleepde de kleine fabrikant al eens een grotere order in de wacht, dan kostte het hem de grootste moeite om de zaak voor te financieren of om borgen te vinden. Zo slaagde het bedrijfje van *Johannes van Gasteren* er in 1932 in een flinke order te verkrijgen, waarvoor extra sigarenmakers aangesteld moesten

Sigarenfabriek Dorus Rijkers, aan de Zandstraat. Links zitten Kees Glasbergen, Stef van Gasteren, Terneuzen. Rechts: Leen van de Heuvel-Kuier, eigenaar J. van Gasteren, Van Gasteren, Terneuzen. Achterin, staand: Antoon Vermeulen.

worden. De sigaren zouden evenwel pas in Amsterdam van een accijnsbanderol worden voorzien. Om die reden moest de partij ongebanderollecerd worden verzonden, met alle risico's van zoekraken of verduistering. In zo'n geval eiste de wet een waarborgsom; in dit geval f 120,-, die bij behouden aankomst van de sigaren in de hoofdstad zou worden terugbetaald.

Dit bedrag bleek de financiële draagkracht van Van Gasteren te boven te gaan. Daarom deed hij een beroep op het Culemborgsche Crisis Comité om steun, waarbij hij als reden aanvoerde: 'Mijn personeel wat ik hiervoor nodig heb, onttrek ik aan de Crisis-steun. Dit zijn een 8tal mensen en

waarschijnlijk zal ik dit personeel nog met een 10tal moeten uitbreiden, welke dus eveneens voor steun bewaard zullen blijven.'⁸¹ Het Crisis Comité bleek gevoelig voor zijn argumenten, maar liet Van Gasteren wel schriftelijk beloven om minstens vijf arbeiders die eerst ten laste van het Comité kwamen, bij hem in dienst te houden. Op die voorwaarde kwam men met f 100,- over de brug.

Stagnerende afzet of andere tegenslagen konden doorgaans niet worden opgevangen, tenzij een geldschietter werd gevonden. Bij de gebroeders Sjoer moest vader in de jaren 1930 zijn spaargeld in de onderneming steken om de zaak overeind

te houden, toen door betalingsachterstanden van klanten enige tienduizenden guldens schuld ontstond.⁸² Bij een andere kleine firma, de *Nipezo*, lag in 1939 een voorraad van zo'n 150 000 stuks onverkochte sigaren op de planken.⁸³

Het verrichten van thuiswerk heeft in de sigarenindustrie een verleden dat terug gaat tot in de 19de eeuw. Deze huisindustrie kende twee vormen:

1 als aanvulling op het fabrieksmatige proces, bijvoorbeeld strippen;

2 een volkomen afgewerkt produkt leverend. In steden als Kampen, Eindhoven en Den Bosch nam de huisindustrie een belangrijke plaats in. Zo liet de Kampense firma Boele in 1892 al haar sigarenmakers, 180 in getal, in huisarbeid werken.⁸⁴ In 1911 werkten in Kampen 800 personen in de huisindustrie, onder hen 300 sigarenmakers.⁸⁵

Volgens het in 1911 uitgebrachte rapport over de huisindustrie in Nederland kwam thuiswerk in Gelderland weinig voor en geschiedde zelfs het strippen veelal in de fabrieken en met name was dit het geval in Culemborg.⁸⁶ Wel was er sprake van sigarenmakers die overdag op de fabriek werkten en 's avonds thuis nog sigaren rolden als bijverdienste. Op hen werd nog wel eens neergekeken. Zo schreef een Culemborger in 1903 in *De Sigarenmaker* over een plaatselijke vakgenoot die thuis overwerkte: 'Een... Bondslid die wekelijks f20,— verdient, en geen noemenswaardig gezin heeft te onderhouden, werkt hier niet bij een avondbaas, o neen, egoïst als hij is, werkt hij voor zich zelf thuis; prachtige sigaren mijnheer voor f 1,25. En dat, terwijl er honderdtallen op straat staan. Bah, afschuw voor zulke mensen.'⁸⁷

Hoewel het verrichten van thuiswerk sinds 1920 en de Tabakswet van 1921 officieel aan banden

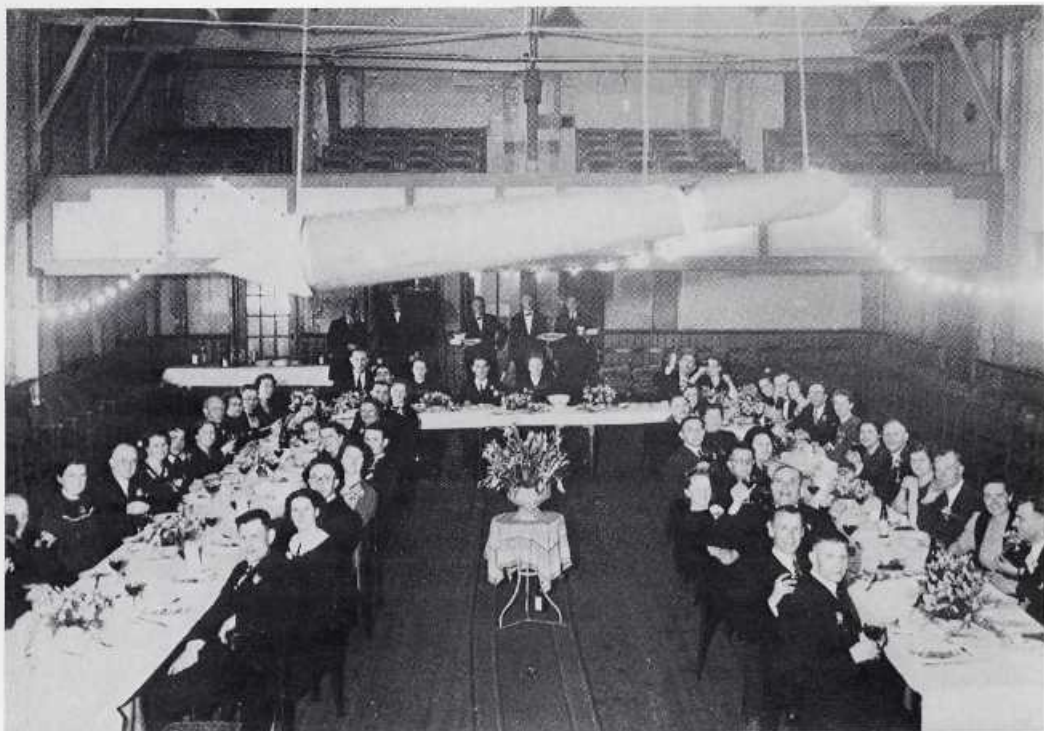

Noodbanderol zoals gebruikt in de Tweede Wereldoorlog; met stempel Kantoor Accijnzen Culemborg.

was gelegd, loonde het voor fabrikanten toch de moeite om sommige werkzaamheden aan arbeiders thuis te blijven uitbesteden. Men riskeerde dan wel een aanvaring met de vakbonden. Dit overkwam de fabriek *Dejaco*, die per 1 januari 1931 moest stoppen met het uitbesteden van de vervaardiging van kistjes aan thuiswerkers.⁸⁸

DE NAOORLOGSE PERIODE

De Tweede Wereldoorlog betekende voor de gehele Nederlandse sigarenindustrie een periode van stagnatie. De aanvoer van tabak stakte, per-

Onder een reuzensigaar zitten directie en personeel van sigarenfabriek DeJaco genoeglijk bijeen. De foto werd genomen bij het 25-jarig bestaan, in 1946.

soneelsleden werden gedeporteerd naar Duitsland en verminderde de vraag naar sigaren sterk. Veel fabrieken sloten de poorten. Officieel telde Nederland in 1943 1125 sigarenmakerijen, waarvan er op 31 december van dat jaar evenwel slechts veertien in bedrijf waren.⁸⁹ Een enkele probeerde de productie op gang te houden met inlandse tabak, die men soms vooraf in grote teilen kookte. Particulieren konden hun zelf geteelde tabak laten verwerken tot de bekende *amateurtabak*.

De dreun die de oorlog uitdeelde, heeft nog jarenlang op de sigarennijverheid nagewerkt en we kunnen constateren dat de vooroorlogse si-

tuatie niet meer is teruggekeerd. De eerste jaren na de bevrijding waren verre van florissant. De overheid distribueerde de beschikbare tabak en hief bovendien hoge accijnzen. De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Gelderland schreef in haar jaarverslag over 1948: 'De vraag naar sigaren was uiteraard veel groter dan het produktievermogen der industrie. Het in 1948 geldende verwerkingspercentage was gebaseerd op 36% van 1939. De tabakspositie is zeer moeilijk, ten gevolge van de deviezenschaarste, terwijl bovendien Amerikaanse tabakken moesten worden verwerkt, welke voor "kwaliteits"-sigaren niet geschikt zijn. Hierdoor wordt het

steeds moeilijker om de goede naam van de Nederlandse sigaar op peil te houden.⁹⁰ Door de hoge accijnzen en de dito tabaksprijzen zijn sigaren voor de massa niet meer te betalen, vond men. De situatie waarin de fabrikanten zich bevonden, werd verwoord door 'een onzer bekendste sigarenfabrikanten': 'Men schrijft ons voor, onze grootte, onze wijze van werken, onze winst, het gewicht van iedere sigaar, de prijs ervan. Vóór 1940 werd iedere goede sigarenfabrikant een jaar jonger en nu heeft hij kans 2 jaar per jaar ouder te worden. Er valt niets meer uit te leven, alle sport is uit het werk weg. De winst is verzekerd, de concurrentie kan niet bijten, want alles is bevroren en ieder zit onder een mandje. Uitgroeien kan er niets. Iemand die zich safe voelt, maakt het best onder zijn mandje, maar anderen hebben kans van stikken.' De conclusie luidt dan ook: '...als het half kan, deze knuist uit Den Haag van onze kraag weg en direct en helemaal'.⁹¹

Medio 1949 liet Den Haag de sigarenindustrie inderdaad zo goed als los, met als gevolg dat de producenten zich allemaal tegelijk op de schaarse tabak wierpen. Dit joeg de prijzen op de veiling in Frascati te Amsterdam en op de Beurs te Rotterdam tot het tien- à twintigvoudige van het vooroorlogse peil op. Voor de consument betekende dit dat de 12-centssigaar geheel verdween, de 15-cents zeer klein van model werd, en de 20-cents kwalitatief zijn geld maar nauwelijks waard was. Kenners stelden dat men pas voor 25 cent een goede sigaar rookte; voor 30 cent een prima sigaar, maar dat pas voor 40 cent iets fijns in rook opging.⁹² Aan de horizon gloorden evenwel de eerste lichtpuntjes in de vorm van de eerste pakken na-oorlogse java- en sumatra-tabak, die weer ingevoerd werden.

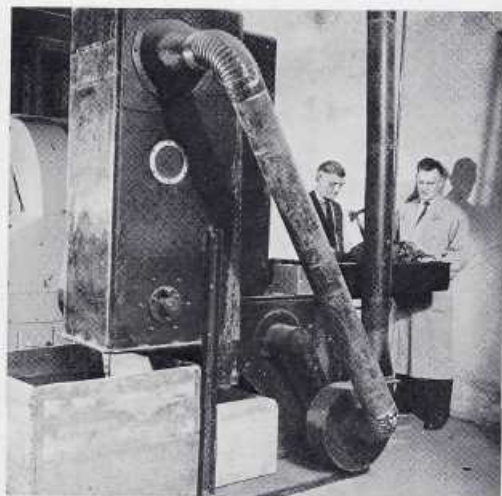
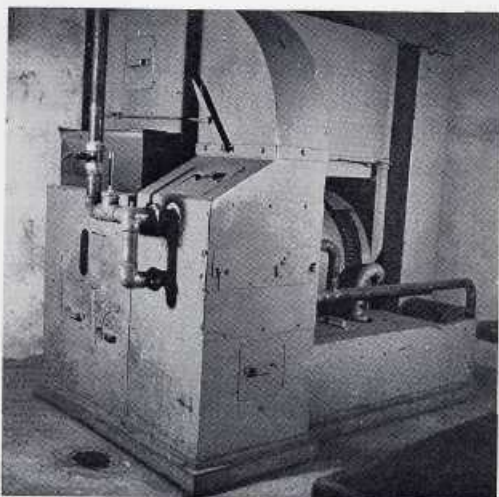
Ondanks de weinig rooskleurige vooruitzichten

durfden enkele ondernemers het in Culemborg aan direct na 1945 een sigarenfabriekje op te richten. We noemen 'De Jantjes' (1946), *Gebroeders Van Meenen* (1945-46) en *Jo Derks* (1945).

Het jaar 1950 zette voor de sigarenfabrikanten somber in. De gezamenlijke verliezen in Nederland beliepen zo'n f1 miljoen per maand, een situatie die de regering noopte tot het per 1 december van dat jaar laten vallen van de omzetbelasting op sigaren. De tabaksprijzen bleven echter nog steeds te hoog, namelijk vijf à tien keer het vooroorlogse peil. In Culemborg beleefde men, zoals een verslag het uitdrukte, bijna een 'debacle'.⁹³ De werkloosheid steeg schrikbarend en alleen de toenemende vraag als gevolg van de Koreaanse oorlog veroorzaakte in de zomermaanden enige opleving. Na 1952 trad langzaam verbetering in. Een stabielere grondstoffenvoorziening, een accijnsverlaging in mei 1952 en dalende verkoopprijzen voor de consu-

De firma Heij & Blijenberg (de 'Jantjes') aan de Everwijnstraat (begin jaren '50). Achteraan: J. H. Blijenberg, C. Lommers, J. Sjoer en B. Vermeulen. Verder: mevr. Schoenmaker (links), mevr. Vermeulen en haar toevallig op bezoek zijnde zusje; gehurkt: J. J. Heij.

Voortgaande mechanisering in de sigarennijverheid: droog- (links) en stripmachine van sigarenfabriek Kerebo. Links: J. Kerkhof; rechts: K. Th. L. Blijenberg.

ment, waardoor de vraag toenam, leidden tot verbetering van de bedrijfsresultaten. Toch waren de kaarten al geschud en zou deze nijverheid qua omvang en werkgelegenheid veel van haar vroegere betekenis moeten prijsgeven. We zullen de belangrijkste ontwikkelingen schetsen en daar waar mogelijk de Culemborgse situatie uitlichten. Allereerst was er de gedaalde consumptie van sigaren per hoofd van de Nederlandse bevolking. Rookte de gemiddelde Nederlander in 1939 nog 191 sigaren per jaar, in 1954 was dit getal afgenomen tot 94. Ten tweede valt te constateren dat de produktie-aantallen van de grotere sigaren niet waren toegenomen: 785 miljoen stuks in 1949 en 783 miljoen in 1959. Daarentegen steeg de produktie van de kleinere sigaren, de *senoritas*, waarop net als voor de oorlog de winstmarges klein waren: van 193 miljoen stuks in 1949 naar 592 miljoen in 1959.⁹⁴ Wat de produktie betreft, zag de fabrikant zich in de jaren '50 geconfronteerd met minder gunstige

ontwikkelingen. De tabaksprijzen bleven op hoog niveau. Rond 1960 maakte tabaksfinanciering 52% van de vermogensbehoefte uit.⁹⁵ Dan was er de factor arbeidsloon, die in deze branche, waarin sommige delen van de sigaar nog steeds met de hand werden afgewerkt, flink doorwerkte. Toen de vhs in 1957 een sterk ongunstig resultaat behaalde, schreef de directie in het jaarverslag de volgende passage: 'De sigarenfabricage is een loonintensief bedrijf en derhalve zijn de resultaten ongunstig beïnvloed door de in het verslagjaar vallende loonsverhoging en compensatie voor huurverhoging. Deze extra lasten, welke niet in de prijzen van het eindprodukt doorberekend worden, bedroegen in dit jaar ruim f 100 000,-.' Zoals zo vele andere fabrieken zocht de vhs de oplossing in verdere doorvoering van de mechanisering. Landelijk gezien zou de machine een steeds prominentere plaats binnen het produktieproces innemen. Het aantal paardekrachten steeg van 7209 in 1949 tot 11 200

in 1959.⁹⁶ Behalve de grootbedrijven, die al voor de oorlog gedeeltelijk machinaal produceerden, trachtten ook de kleinere in de pas te blijven door zich machines aan te schaffen. Bij de *Gebr. Van Meenen* te Culemborg stonden in de jaren 50 de volgende machines: twee Formator bosjesmachines, een stripmachine, een matteermachine, een pneumatische pers, een opdekmachine en een pletmachine voor de stelen.⁹⁷ Sommigen probeerden de kosten van de post tabak omlaag te brengen door hun toevlucht te nemen tot kunstomblad, dat door sauzen op smaak was gebracht. In Culemborg heeft de *Cadena* na de oorlog van kunstomblad gebruik gemaakt.⁹⁸

Door de gewoonte ruime voorraden tabak aan te leggen, die doorgaans tegen hoge prijzen ingekocht moesten worden, en een toenemende mechanisering van het produktieproces, ontstond er grote behoefte aan kapitaal. Door onvoldoende rentabiliteit was financiering vanuit het eigen vermogen niet mogelijk. Daardoor was men aangewezen op leningen. Volgens een rapport was de vermogenbehoefte in de sigarenindustrie rond 1960 het vijfvoudige van 1939.⁹⁹ Deze ontwikkeling leidde tot het steeds zwakker worden van de vermogensstructuur der tabaksindustrie. De verhouding tussen eigen en

vreemd vermogen wijzigde zich als aangegeven in tabel 3.11.

De hiervoor genoemde ontwikkelingen leidden in Nederland tot vermindering van het aantal arbeidsplaatsen, toenemende concentratie in de bedrijfstak en dus het verdwijnen van honderden ondernemingen. Werden er in 1930 nog 2360 bedrijven geteld, in oktober 1950 bleek dit getal afgenomen tot 952, een afname van bijna 60%. Culemborg telde in 1930 vierentwintig ondernemingen in sigaren met 848 werknemers. In 1950 waren de cijfers eenentwintig met 478 krachten.¹⁰⁰ Daarna bleef de teruggang doorzetten. Een grote klap was in 1953 de verplaatsing van de *Cadena*, met in 1950 nog 118 werknemers, naar Den Bosch. Het verlies van deze fabriek voor Culemborg lijkt een logische consequentie van het door de VHS, waartoe dit bedrijf behoorde, gevoerde beleid, dat gericht was op concentratie in twee centra: Valkenswaard en Den Bosch.

Zijn er, naast de in het bovenstaande genoemde landelijke tendensen, specifieke lokale factoren aan te wijzen die een nadelige invloed hebben gehad op de Culemborgse sigarenijverheid? Een in 1955 uitgebracht rapport van het Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland wijst speciaal op de factor arbeid.¹⁰¹ Allereerst constateert het dat er relatief veel oudere sigarenmakers in Culemborg waren: 34% had de leeftijd van vijftig jaar of ouder bereikt, tegen landelijk 27%. Er was geen instroom van jonge arbeidskrachten, een tekort dat aangevuld werd met jongens uit Den Bosch. De Culemborgse jongemannen zouden het om de volgende redenen laten afweten: 'Zij hebben de slechte conjunctuur meegemaakt en de daarmee gepaard gaande lage lonen – in deze bedrijven wordt met stukloon gewerkt – en langdurige werkloos-

Tabel 3.11 Verhouding eigen/vreemd vermogen in de tabaksindustrie.

jaar	eigen vermogen	vreemd vermogen
	%	%
1939	62	38
1952	35	65
1958	20	80
1960	20	80

Bron: Jaarverslag VHS 1961.

heid, terwijl de vroegere sociale toestanden in deze bedrijfstak nog hun nawerking doen gevoelen.' Voorts wijst men op de geringe animo van de Culemborgse vrouwen om in de sigarenmakerij te gaan werken; zowel in 1930 als in 1950 bedroeg het percentage vrouwelijke arbeidskrachten ongeveer negen (Nederland: twintig). Ten slotte noemt het rapport de hoogconjunctuur van dat moment in de meubel- en metaalbedrijven, waar de jongelui 'met open armen worden ontvangen'.

Bij deze opmerkingen kunnen we enige kanttekeningen plaatsen. Allereerst bij de sociale omstandigheden, die nog vers in het geheugen zouden liggen. Waren die in Culemborg dan zo slecht? Zoals op pag. 84 e.v. wordt uiteengezet, bleef het loon van de gemiddelde sigarenmaker in de jaren '20 en '30 niet achter bij dat van bijvoorbeeld een meubelmaker. Verder kende de sigarennijverheid al vroeg een hoge graad van organisatie, die zijn vruchten afwierp bij loononderhandelingen, het stichten van eigen ziekenfondsen, verbruikerscoöperaties en woningbouwverenigingen (De Lelie). Wel moet opgemerkt worden dat de conjunctuur vooral direct na de Tweede Wereldoorlog erg slecht was. Dit was de tijd waarin sommige sigarenmakers uit Culemborg zich lieten omscholen en elders, zoals bij de jamfabriek De Betuwe, in Tiel, gingen werken.¹⁰²

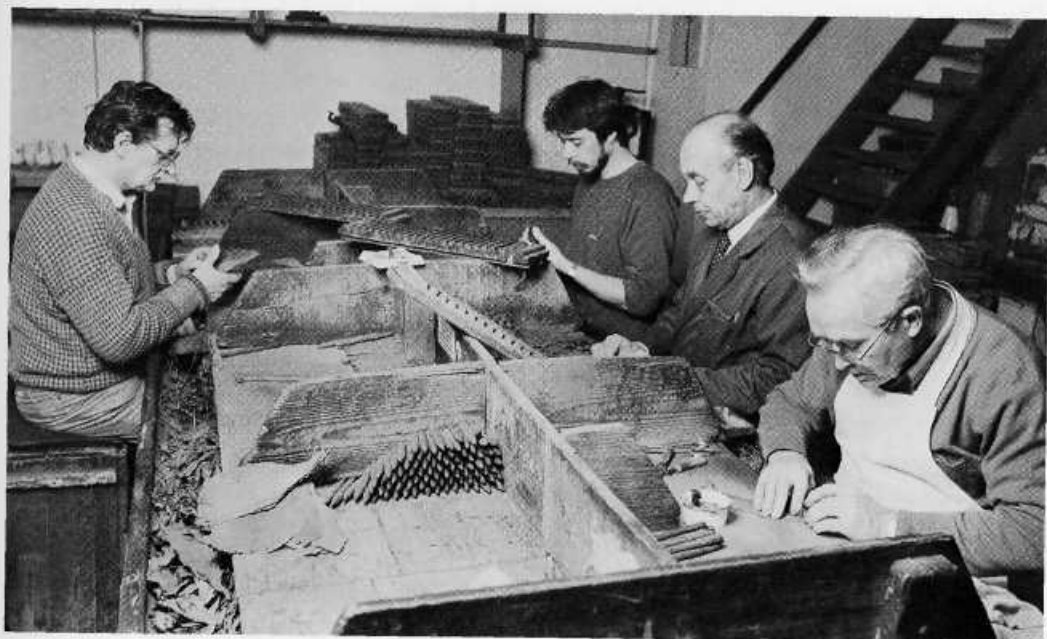
Een tweede punt waarop we willen wijzen, is de scholing van jongens. Kwamen zij vroeger al met twaalf jaar als bosjesmaker in de fabriek, waar de opleiding van de sigarenmaker zelf werd verkregen, na de oorlog lag deze gang van zaken minder voor de hand. Door verruiming van de leerplicht tot vijftien jaar gingen veel jongens na de lagere school naar de ambachtsschool – in Culemborg stond sinds 1946 een technische school –

waar de vakken metaal- en houtbewerking werden onderwezen, maar sigarenmaken niet. Enerzijds ontstond er een tekort aan arbeidskrachten, en anderzijds gingen Culemborgse sigarenmakers elders werken. Zo reed er in 1952 een speciale bus, die de sigarenmakers om 7 uur 's ochtends naar Veenendaal en om 6 uur 's avonds weer thuis bracht.¹⁰³

De derde kanttekening betreft het management. De fabrikanten van het kaliber *Dresselhuijs, Laan* en *Goof de Jager* waren van het toneel verdwenen, terwijl *Nico de Jager* tegen zijn pensioen liep. Opvolgers van formaat, in staat om de nieuwe eisen die aan het ondernemen in sigaren werden gesteld, aan te kunnen – we denken aan het doen van grote investeringen, het doorvoeren van mechanisatie en het vinden van afzetkanalen bij een teruglopende markt – stonden niet klaar.

Evenmin was het, zoals voor de oorlog, mogelijk een bescheiden eigen bedrijf op te richten. De mechanisering had daar een einde aan gemaakt. De meubelindustrie bood deze kans wel. In talrijke schuurtjes en afgedankte woningen ontstond een nieuw soort huisindustrie: het bekleeden van meubelrompen. Dit werk stelde geen hoge eisen aan vakbekwaamheid, speciale gereedschappen of investeringen en door de grote vraag raakte men de produkten altijd wel kwijt.¹⁰⁴

Maken we de balans op, dan zien we dat veel Culemborgse sigarenmakerijen rond 1955 ter ziele gingen. Ook *Dejaco* redde het niet. Behalve dat de algemene ontwikkelingen in de Nederlandse sigarenindustrie ook dit bedrijf niet onberoerd zullen hebben gelaten, had de firma zich lange tijd een slechte naam bezorgd. Na de oorlog was men namelijk met een portie slechte tabak blijven zitten, die toch in de sigaren werd verwerkt en zijn weg vond naar de winkelier.

De laatst overgebleven sigarenmakerij in Culemborg, Havana. Links: A. Bakker; rechts: C. Udo, J.J. van der Donk en zijn zoon Richard. (1986)

Toen dezen klaagden over de kwaliteit, weigerde de directie de partijen terug te nemen.¹⁰⁵ Het eens zo trotse bedrijf, met in 1950 nog 205 werknemers, sloot in 1963 voorgoed de poorten. Voor de arbeiders trof men een regeling. Zij konden gaan werken in de *Ritmeesterfabrieken* te Kesteren en Veenendaal. Van de bedrijven met enige omvang bleven toen alleen nog over: de firma *Heij & Blijenberg* ('*De Jantjes*') en een filiaal van de *Pantersigarenfabrieken* aan de Herenstraat.

Zij wisten hun bestaan tot in de jaren '70 te rekenen.

Momenteel telt Culemborg nog maar één onderneming, waarin vader en zoon *Van der Donk* aan de Zandstraat hun sigaren op vooroorlogse wijze vervaardigen. Zo rest van de sigarenindustrie in Culemborg, die eens werk verschafte aan zo'n derde deel van de beroepsbevolking, alleen een bedrijfje van een omvang zoals het 150 jaar geleden allemaal begonnen was.

De fabrikanten

De sigarenfabrikanten in Culemborg waren vogels van diverse pluimage. Allereerst liep het milieu waaruit men geboortig was, nogal uiteen. *Cornelis Willem Dresselhuijs* was de zoon van Hendrik Coenraad Dresselhuijs, omschreven als 'buiten beroep', maar vooral bekend als de jong gestorven romanschrijver. Zijn latere compagnon *Jacobus Lambertus Nieuwenhuijsen* groeide op in een koopmansgezin. De vader van *Johannes van Malssen* was eveneens koopman. *Marinus de Jager* kwam uit een arbeidersgezin. *Cornelis Laan* ten slotte

Portret van Cornelis Willem Dresselhuijs sr. (1834-1912). Olieverf op linnen; gesigneerd en gedateerd P. Arntzenius 1912.

was de zoon van een hoofdonderwijzer. Hoewel afkomst bij het verkrijgen van kapitaal een zekere rol kon spelen, was een rijke familie geen absolute vereiste. Ook kwam het voor een belangrijk deel neer op individuele capaciteiten bij het inkopen van de tabak, het aantrekken van krediet en het vinden van goede afzetmogelijkheden. Kortom: ondernemerschap.

Cornelis Willem Dresselhuijs (Culemborg, *14-12-1834; Culemborg, †9-10-1912) was een echte 19de-eeuwse ondernemer: liberaal in zijn economische opvattingen, geprikkeld door het onbekende – zo maakte hij op 16-jarige leeftijd een reis naar Amerika – en paternalistisch ten opzichte van zijn personeel.

Dresselhuijs bemoeide zich actief met de politiek in zijn woonplaats. Hij was eerst lid en daarna ook voorzitter van de liberale partij, in Culemborg de Grondwettige genaamd.¹ Voor deze partij zat hij, evenals compagnon J. L. Nieuwenhuijsen, jaren in de gemeenteraad. Enige keren bekleedde hij een wethoudersfunctie. Hij was voorstander van een goede behandeling van het personeel, werken te-

gen een redelijk loon en van enige sociale voorzieningen, zoals een 'zickenbus'. Dit alles echter wel binnen de oude vertrouwde verhoudingen, waarbij de fabrikant als een goed huisvader voor zijn gehoorzame werkvolk zorgde. Af en toe een feestje met zijn personeel paste geheel in zijn visie. Zo bleef Dresselhuijs bij de opening van een nieuw gedeelte van de 'Oude Keet', aan de Lange Meent, in 1896 tot half vijf 's ochtends temidden van zijn arbeiders op de dansvloer.²

Zakelijk gezien oogste hij grote successen. Via een eigen tabakshandel, twee nv's en eigen winkels beheerste hij de hele keten van tabak tot sigaar en van fabriek tot consument. Het bleef niet bij sigaren alleen. Samen met andere familieleden participeerde hij in de Culemborgse metaalwarenfabriek *Fax*.³ Dresselhuijs bezat het vermogen mensen en instellingen naar zijn hand te zetten. Zo wist hij het in 1889 gedaan te krijgen dat aan de goederentrein van 6.05 uur uit Utrecht een personenrijtuig der 3de klasse gekoppeld werd, om sigarenmakers uit die stad, die door gebrek aan woningen niet in Culemborg konden wonen, in staat te stellen

vroegtijdig in de fabriek aanwezig te zijn.⁴ Het woningprobleem in Culemborg was groot; velen kwamen uit noodzaak niet alleen met de trein, maar ook te voet na een tocht van soms 1½ uur naar de fabriek. Om deze nood te lenigen en uiteraard de arbeiders aan zich te binden, liet Dresselhuijs de Trio-wijk bouwen.⁵ Bij zijn dood was C. W. Dresselhuijs de grootste werkgever in Culemborg, de ongekroonde koning van het Lekstadje, wiens topmerk *Cadena* in grote letters op de molenromp, die aan het huidige Jach staat, boven de huizen uitstak. Op 13 oktober 1912 droegen tien meesterknechts Cornelis Willem Dresselhuijs sr. ten grave temidden van talrijke werklieden, het gemeentebestuur, de protectoren van het Elisabeth-Weeshuis, waarvan hij veertig jaar lang protector en president-protector was geweest, weeskinderen en notabelen. Bij het graf sprak dominee Plette en herdacht de overledene als 'een man van stalen wilskracht, van talent en energie'. Zijn conclusie luidde zelfs, dat Culemborg 'er heel anders zou uitzien als Dresselhuijs er niet was geweest'.⁶ Zijn zonen traden in de voetsporen van hun vader en

bouwden zakelijk voort op de fundamenten die hij had gelegd. *Willem Bernhard* bleek een even rap koopman als zijn vader. In feite leverde deze Dresselhuijs-telg vrijwel alles. Hij was onder andere ook directeur van de Zambesie Handelscompagnie, die handelde in wel zeer uiteenlopende goederen: van aardewerk tot bronwater en van sigaren tot wapens en munitie.⁷ Jarenlang was hij voorzitter van het in 1907 opgerichte Verbond van Vereenigingen van Sigarenfabrikanten in Nederland, in welke functie hij een werkzaam aandeel had in het tot stand komen van de eerste CAO in 1920.⁸ Een andere zoon, *Hendrik Coenraad*, was de intellectueel van de familie. Hij studeerde na het gymnasium rechten in Utrecht, promoveerde in 1894 op het proefschrift 'De Wet op de handels- en fabrieksmerken' en bracht het tot secretaris-generaal op het departement van Justitie, voorzitter van de Vrijheidsbond en lid van de Tweede Kamer. Hij was als commissaris verbonden aan de *Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken*, waarover andere broers, *W. B. Dresselhuijs*, *C. W. Dresselhuijs jr.* en *A. M. J. Dresselhuijs*, de directie

Etiket van de Trio-fabriek, bestemd voor de Spaanstalige markt. In het medaillon een foto van A. M. J. Dresselhuijs.

voerden. In feite was deze holdingmaatschappij (vhs) de grootste prestatie van de tweede generatie. H. C. Dresselhuijs overleed op 16 december 1926. Zijn stoffelijk overschot werd naar het geboortehuis, villa Maria Regina aan de Varkensmarkt in Culemborg, overgebracht. De Culemborgsche Courant beschreef zijn begrafenis met de volgende woorden: 'Reeds lang voor den aanvang der plechtigheid was er in de stad te zien, dat er iets bijzonders gaande was. Van heinde en ver waren auto's over het pontveer gekomen met belangstellenden, en ook treinen en autobussen voerden zeer vele belangstellenden aan. In de straten be-

De enig bekende foto met Cornelis Laan (tweede van links) bij het afscheid in 1926 van burgemeester Van Walssem (rechts).

leefde men overal een ongewone drukte. De sigarenfabrieken "Trio" waren stopgezet en het personeel had gelegenheid om de droevige plechtigheid te kunnen meemaken.⁹ De krant prees H. C. Dresselhuijs als een 'hard werker', 'altruïstisch' en 'een stalen werkkracht'; ja zelfs:

'Hij arbeidde veel, haast zonder ophouden.'

Een andere opvallende persoonlijkheid was sigarenfabrikant *Cornelis (Cees) Laan*. Zijn uitlatingen tijdens de staking van 1891, die van weinig aristocratie getuigden, worden in hoofdstuk 4 gememoreerd. Hij

kon maar moeilijk wennen aan de verworven rechten van de sigarenmakers, zoals een vrije tweede pinksterdag. In 1922 wenste Laan deze vrije dag niet te vergoeden en dreigde zelfs zijn gehele personeel te ontslaan, tenzij men van dit recht afstand deed.¹⁰ Typerend is verder de uitspraak van oudere Culemborgers: 'Voor Dresselhuijs kropen ze; voor Laan rilden ze.'¹¹ Ook Laan was bekleed met vele maatschappelijke functies, zoals protector van het Elisabeth-Weeshuis vanaf 1904 en sinds 1925 president-protector, lid van de gemeenteraad en wethouder van 1920 tot 1932, voorzitter van het Algemeen Burgerlijk Armbestuur, lid van het Crisiscomité 1931, voorzitter van de Oudheidkamer voor Culemborg, bestuurslid van de zangvereniging Sappho, voorzitter van de Vrijheidsbond, heemraad van de polder Culemborg, president-commissaris van de Culemborgsche Bank en voorzitter van het Algemeen Ziekenhuis.

De gebroeders *De Jager* ('*De Kroos*') waren weer van een totaal ander slag. Met een variatie op het gezegde 'van krantenjongen tot miljonair', kan men hun carrière omschrijven

als 'van bosjesmaker tot sigarenmagnaat'. *Nico de Jager* was een zakelijk ingestelde man, streng op de tabak en secuur. Zijn broer *Goef* was, zoals men dat noemde, een 'korte' man: zo hij het wilde, diende het te gebeuren. In de dagelijkse omgang namen zij, althans voor de Culemborgse sigarenmakers, niet die afstand in zoals *Dresselhuijs* en *Laan* die aan de dag legden. De Culemborgers noemden de beide *De Jagers* bij hun voornaam; alleen sigarenmakers van buitenaf zeiden 'meneer'.¹²

Hoe brachten de genoemde fabrikanten hun vrije tijd door en welke liefhebberijen hielden ze er op na? *C. W. Dresselhuijs* was bestuurslid van de herensociëteit, waar de elite bijeenkwam om onder het genot van een glaasje en een sigaar te praten, te lezen of te biljarten.¹³ Zijn grootste liefhebberij was jagen. Bij gebrek aan ander nieuws vermeldde de Culemborgsche Courant op 12 december 1869: 'Als eene bijzonderheid kan gemeld worden, dat eergisteren door den heer *C. W. Dresselhuijs* op de rivier de Lek eene wilde zwaan is geschoten.' Deze passie voor jagen gaf aanleiding tot de volgende anekdote, die nog lang

1921 18 APRIL 1946

DEJACO - EXPRESS

UITGAVE TER GELEGENHEID VAN HET
ZILVEREN JUBILEUM VAN DE NED. SIGARENFABRIEK „DEJACO“

VERSCHEINT EENMAAL IN DE 25 JAAR	UITGAVE: VAN DE KERN REDACTIE „JATHEGAR“	ABONNEMENTSPRIJS, NIJHL LOSSE NUMMERS 110,-
-------------------------------------	---	--

1921-1946

Wat 1946 een jubeljaar, doordat ons geliefd Vaderland werd bevrijd van de Duitse overheersing, 1946 is er niet minder een. Althans voor ons, die verhoudt ons aan de fa. „Dejaco“ welke haalde het hoogst int. bereikt, dat zij zich alle concessies ten opz. gedurende 25 jaren wat te handhaven met alleen, dicht zich van een zeer bescheiden bedrijf wist op te werken tot een onderneming die haar relaties heeft in

N. DE JAGER

ten, willen zij hun doel bereiken f. i. k. de Zegel. Maar ook de zekerheid op het midden afgevoeld, dat van den economische zijde, geen moed en doorzetendheid toonen, om met succes zijn tegenstanders te bekampen.

Wij begroeten in onze Heeren Patrons den Generaal Staf van het leger, waarin wij trotsch zijn te dienen en dat tegengedien, waar ook zijn wapenroede honneur voorheen met het devis: „Graaf Egbert Sigaren, een Super Product“

Wij schatten hoop de krijgsmaatsch.

DE DIRECTIE

C. DUBBELDAM

G. DE JAGER

alle deelen van ons land en ook ver daar buiten. Jachten wij, verleden jaar bij onze bevrijding, thans doen wij het wederom maar te besluten, krijg, bij het aanschouwen van wat energie en volharding in 25 jaar in onze zaak heeft tot stand gebracht.

Men heeft groote zakenmensen meermalen vergeleken met veldheeren - en niet ten onrechte. Mooten toch beiden niet dezelfde eigenschappen beest-

den onze Opperofficieren en veldst, dat zij ons tot nieuwe overwinningen zullen voeren, herinneren wij dat eed van trouw. Met ten tekenen wij op en staan wij psi voor de EER van het bedrijf.

Kader en menschen zijn zich bewust dat die eed ook, hun eer is, en dat zij die hoop zullen weten te houden levendig hun.

Driewerf Hoera voor „Dejaco“

Voorpagina van de jubileumkrant die de firma Dejaco uitgaf bij haar 25-jarig bestaan. Met afbeeldingen van de drie patroons: N. de Jager, G. de Jager en C. Dubbeldam.

na zijn dood op de *Trio*-fabriek de ronde deed: Op een keer kwam *Dresselhuijs* op zijn paard *Tinus 'de Pik'* tegen. Deze boer van de *Korte Meent* had eveneens een paard bij zich. *Dresselhuijs* zei tegen *Tinus*: 'Verkoop mij dat prachtige paard!' Maar *Tinus* draaide de vraag om door juist

om het paard van *Dresselhuijs* te vragen, omdat het zo mooi voor zijn mestkar zou passen. Ze spraken daarop het volgende af. Ieder zou een sterk verhaal vertellen, maar wie het eerst zou zeggen 'Ge liegt het', had z'n paard verloren. *Dresselhuijs* begon en vertelde: 'Ik kwam op een keer van de jacht

terug, toen ik op de haan van de kerktoeren een vlieg zag zitten. Ik pakte m'n geweer en schoot hem dwars doormidden.' Tinus gaf geen krimp, maar stak zelf van wal: 'Een poosje geleden legde ik bonen. De volgende dag waren ze al 50 cm, de tweede een meter en na een week kon je het topje niet meer zien. Met enige moeite klom ik erin en raad eens wat ik daarboven zag? Ik keek in de hel en zag daar je vaer bezig met schoenen lappen.' 'Ge liegt het', antwoordde Dresselhuijs en verloor zo de weddenschap.¹⁴ Cornelis Laan was gek op hon-

den, waarmee hij diverse malen prijzen in de wacht wist te slepen. Op de internationale hondententoonstelling te Amsterdam won zijn hond 'Tell van Culemborg' in 1900 de eerste prijs.¹⁵

De gebroeders *De Jager* waren fervente liefhebbers van uitgaan en op zijn tijd een feestje. Soms gingen ze vissen. Een sigarenmaker vertelde dat hij 's zondags aasvisjes voor hen ging vangen, als ze wilden gaan snoeken.¹⁶

Het ondernemen in sigaren had de heren grootfabrikanten geen windeieren gelegd.

C. W. Dresselhuijs behoorde in de jaren 1890 met D. van Hoytema tot de hoogst aangeslagenen in de provincie Gelderland.¹⁷ Hij woonde in het kapitale pand Maria Regina, dat zijn voorganger, de rijke arts L. Fangman, in de jaren 1870 aan de Varkensmarkt had laten bouwen. Zijn zoon Willem Bernhard Dresselhuijs liet in 1907 aan het Voorburg de witgepleisterde villa Casa Blanca optrekken. Cornelis Laan woonde aanvankelijk in een door stadsarchitect Gijsbartus Prins voor hem ontworpen huis, naast zijn sigarenmakerij aan het eind van de

C. W. Dresselhuijs (links van de paal) met vrienden en helpers tijdens een jachtpartij. (ca. 1900)

Goilberdingerstraat.¹⁸ In een later stadium nam hij zijn intrek in een villa aan de Volencampen.

Qua zakelijke trucs deden de Culemborgse fabrikanten niet veel voor elkaar onder. De 'zaak van het plaatje onder de bascule' hield de gemoederen in de stad in de jaren '30 danig bezig. Wat was er aan de hand? Op een niet nader genoemd bedrijf kregen de strippers steeds een pak van dertig pond tabak te verwerken. In werkelijkheid kregen ze echter een portie van vijfendertig pond uitgereikt, want de bascule waarmee gewogen werd, was met een plaatje zo bewerkt dat ze vijf pond te weinig aanwees. In feite stripten de arbeiders dus op vijfendertig pond tabak steeds vijf pond onbezoldigd. De chef die de tabak moest wegen, zat uiteraard ook in het complot. Toen de arbeiders het bedrog ontdekten en bij hem verhaal gingen halen, verklaarde de man dat hij er niets aan kon doen. De directie had hem het bevel gegeven.¹⁹

Naast deze 'heren'-fabrikanten kende Culemborg de middelgrote en kleine sigarenbazen. Slechts zelden wist een van hen uit de anonimiteit te treden. Bij stakingen wilde het nog

wel eens lukken. Wat bijvoorbeeld te denken van de gebroeders *Smit*, die net als in een gangsterfilm uit die jaren, tijdens de staking op hun bedrijf in 1934 naar hun sigarenfabriek reden met op de treeplank van hun auto een met een pistool bewapende rechercheur om henzelf en onderkruipers te beschermen.

Uit de massa trad ook *Ottanus de Beus*, naar voren, aandeelhouder, directeur en sorteerder bij de firma *De Ruiter*. Hij was socialist in hart en nieren, bezielde schrijver in het vakblad *De Sigarenmaker*, historisch geïnteresseerd – hij schreef in de Culemborgsche Courant onder het pseudoniem *Johan van Redichem* vele stukjes over oud Culemborg en was bestuurslid van de Oudheidkamer – stond aan de wieg van de Culemborgse afdeling van de SDAP zat in 1907 als eerste socialist in de gemeenteraad en bracht het in 1927–31 tot wethouder. Enige malen, in 1901, 1912 en 1915 probeerde De Beus in een gesalarieerde bestuursfunctie bij de Nederlandse Sigarenmakers- en Tabakbewerdersbond gekozen te worden. In 1901 kreeg hij geen enkele stem, de beide anderen kwamen hij stemmen tekort.²⁰ Ot de Beus was een zeer

Ottanus de Beus. (uitsnede van de foto op pag. 37)

sportieve man. Zo zwom hij met de zwemclub *De Frissche Morgen* een jaar lang iedere dag in de Lek. Niet onvermeld mag blijven het vele werk dat hij aan de basis verzette: hij was mede-oprichter en secretaris van de verbruikerscoöperatie *De Eendracht* en zette zich in voor de drankbestrijding onder arbeiders.²¹ De ex-secretaris van de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerdersbond, T. F. Bommers, schreef in 1938 over hem: 'Voor De Beus had ik altijd veel achting. In mijn ogen was en is hij een ernstig denker en socialist met meer dan gewone geestesgaven. Voor de Vakbeweging der Tabakbewerders, in zonderheid voor de organisatie der sorteerders, heeft hij veel nuttig en propagandistisch werk verricht.'²²

DE ARBEIDSONMSTANDIGHEDEN

In het algemeen zaten de sigarenmakers in één werkplaats bij elkaar, ook in de grotere sigarenmakerijen. In de grote sigarenfabrieken werd de werkruimte gedomineerd door de *tribune*, een verhoogd plateau, vanwaar de meesterknecht, of de baas zelf, toezicht hield. Hier werd de tabak gewogen en uitgedeeld, en de sigarenmakers brachten er hun sigaren in. Bij *Dejaco* zaten op de tribune ook de deksorteerders, die het dekblad gereed maakten voor verwerking.

Bij de grote bedrijven was er een vrij sterke arbeidsdeling, die men op de kleine fabriekjes niet kende. De functie van bijvoorbeeld deksorteerder kwam alleen bij de grotere bedrijven voor. Apart van de sigarenmakers werd in de grote fabrieken – meestal door vrouwen of meisjes – de tabak gestript. Voor een deel lieten de fabrikanten dit werk ook in huisarbeid verrichten. Op een aanvochtplaats was de droge tabak voor het strippen en de andere bewerkingen voorbereid. In de grotere bedrijven was hiermee iemand speciaal belast, maar anders werd dit werk door de baas of meesterknecht erbij gedaan. Bij de *Cadena* werkte in de jaren '30 één tabaksbewerker als dochter van de tabak.¹

Aparte ruimtes waren er verder vaak voor het drogen van de tabak voor het binnengoed (meestal een droogzolder), voor het sorteren,

voor het ringen, en voor het drogen van de sigaren een droogkamer. Bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* had men ook nog een eigen blikslagelij, waar het verpakkingsmateriaal voor vooral de exportsigaren werd gemaakt.

In de jaren '30 ontstonden in de grotere bedrijven machine-afdelingen. Aan de bosjesmachine werkten bij *Dejaco* jongens, bij de *Cadena* vooral meisjes. De opkomst van de bosjesmachine leidde tot een nieuwe specialisatie: het omblad plukken. Aan aparte tafels gezeten, maakten vrouwen en meisjes, met de hand, het omblad klaar. Na de Tweede Wereldoorlog experimenteerde men op de *Cadena* met hakmessen voor het op maat snijden van het omblad. Deze werkwijze veroorzaakte echter zoveel tabaksverlies dat men de poging staakte.²

Naast de produktieafdelingen waren er nog de kantoorruimtes en de ruimtes voor de sanitaire voorzieningen.

De werkomstandigheden waren vaak weinig gunstig als gevolg van de stoffige en dompige atmosfeer die het werken met tabak in slecht geventileerde en onvoldoende schoongehouden ruimtes opleverde. Problemen waren er soms ook met de verlichting, de verwarming en de toestand van het sanitair en de schaftlokalen. Rond 1890 kwam er zicht op verbetering door de instelling van de Arbeidsinspectie en door wettelijke voorschriften op het gebied van de

minimale hoogte van de werkruimten, de afscherming van gevaarlijke punten en dergelijke. Aan het eind van de jaren '80 van de 19de eeuw werd er in fabrieken en werkplaatsen waar machines werden gebruikt of waar meer dan tien arbeiders werkten, een onderzoek gedaan naar de arbeidsomstandigheden. De rapporteurs, Struve en Bekaar, berichtten over de fabriek van Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, aan de Lange Meent, dat de sigarenmakerij een vrij hoog lokaal was, dat door middel van tuimelramen en dakramen geventileerd kon worden, maar dat vaste ventilatie gewenst was. Van de Trio-fabriek, aan de Varkensmarkt, was de grote werk-

plaats onder het beschoten dak door middel van ramen te ventileren. Maar ook hier viel vaste ventilatie te verkiezen, volgens de rapporteurs, die de zindelijkheid van de beide bedrijven voldoende, respectievelijk goed bevonden. Over de fabriek van Laan werd gelijkloidend geoordeeld, maar de andere bezochte, kleinere, bedrijven kwamen er minder goed vanaf. Het werklokaal van L. L. van Emden werd niet voldoende geventileerd, zodat vaste ventilatie 'dus noodzakelijk en zeer gewenst' was. 'Ook meerdere reiniging is wenschelijk', voegden de onderzoekers er aan toe. 'Meer reinigen der lokalen en het maken van vaste ventilatie zoude wenschelijk zijn' in het

Een van de zeldzame foto's van vrouwen werkzaam in de Culemborgse sigarennijverheid. De inpakafdeling van Dejacó in 1934. Van voor naar achter de dames Schumacher, Smits, Winkel-Camu, Mudde-Visser, Visser- van Antwerpen, Van den Ent- van Empel, onbekend, en als laatste Salzherr-Huisman. De man op de foto is Philip Balver.

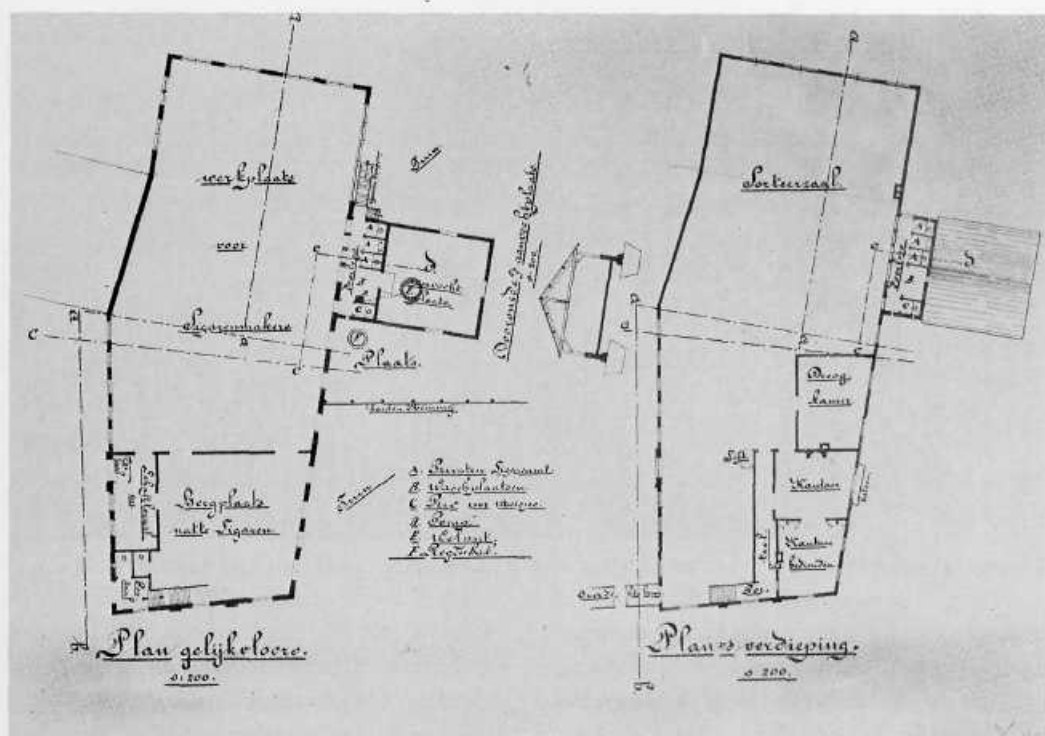
Personeel en patroons van de Trio-sigarenfabriek. De foto is genomen in het stakingsjaar 1891, van links naar rechts: P. de Jong, W. B. Dresselhuijs, C. W. Dresselhuijs sr. en P. A. van Roon.

bedrijf van *M. Verkerk*. De werkplaats onder het beschoten dak was 'laag van verdieping'. Bij *A. Wijzenbeek* oordeelde men: 'Meer reinigen en witten verdient aanbeveling.' In alle drie genoemde bedrijven kreeg de zindelijkheid de kwalificatie 'kon beter'. De bedrijven werden door kachels verwarmd; alleen de *Trio*-fabriek had centrale verwarming.³

Als ventilatie tocht, en bij onvoldoende verwarming ook kou, betekende, waren de sigarenmakers er zelf vaak niet erg op gesteld. Met koude handen is het slecht sigarenmaken en men nam voor een beetje warmte de benauwdheid die de tabaksatmosfeer veroorzaakte, liever op de koop

toe. Bij *Dresselhuijs*, vertelde de sigarensorteerder *A. van Laar* in 1891 aan de Staatscommissie die onderzoek deed naar de arbeidsomstandigheden, was het '...erg koud en ik stond er dikwijls op den tocht, want er waren verscheiden reten in de vloer. 's Winters had ik het ook zeer koud, omdat ik ver van de kachel stond'.⁴

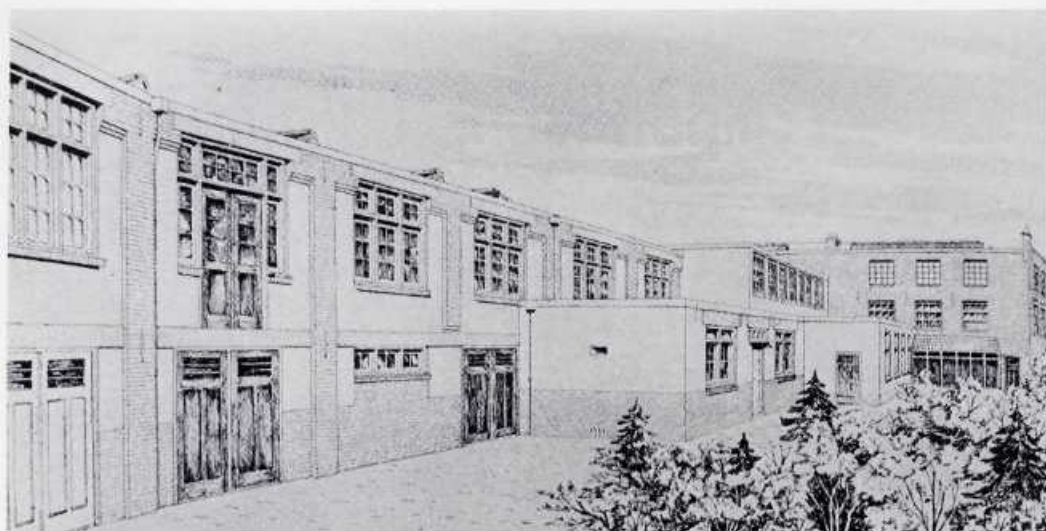
Ter illustratie van het feit dat de ventilatie en de temperatuur nogal eens punt van discussie konden zijn, kan het verhaal dienen van *Johan Wammes*, sigarenmaker bij *Laan*, voor dezelfde commissie: 'Des winteravonds, wanneer de kachel brandde en de lampen aan waren, dan werd het natuurlijk warm op eene fabriek met 50 men-

Plattegrond van de fabriek van Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen.

schen, de patroon kwam binnen en riep: "Gooi de deuren en vensters open, die zwijnen stinken als de pest, zij verpesten mijn hele huis." De sigarenmakers vonden niet alleen dat zulke woorden geen pas gaven, maar ook dat de fabrikant maar tegen de lucht moest kunnen. Op de vraag van een lid van de commissie of het inderdaad niet te benauwd werd in zo'n lokaal, antwoordde Wammes: 'Als iemand de lucht van tabak niet verdragen kan, is het ondraaglijk, maar daaraan is de heer Laan gewoon.' Verder merkte hij op dat hij wenste dat de ramen in de fabriek veranderd zouden worden, wat wel al door de Inspecteur van het Geneeskundig Staats-

toezicht was opgedragen, maar nog niet was uitgevoerd.⁵ Het probleem was dus dat de lokalen kennelijk niet goed te ventileren waren zonder dat de sigarenmakers in de kou kwamen te zitten, zodat ze met hun stramme handen onvoldoende snel konden werken. Dit laatste was natuurlijk bij stukwerk, dat sigarenmaken was, een belangrijk punt. Vooralnog bleken frisse lucht en voldoende warmte moeilijk samen te gaan. Op de fabrieken van Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen na, ontbraken in de bezochte bedrijven eetzalen. Er werd geschaft onder het werk. Johan Wammes vertelde, dat er onder het werk gegeten werd en dat de baas niet bang was dat er kruimels

Tekening van sigarenfabriek Dejaco, bij het Veer. Overgenomen uit de *Culemborgsche Courant* van 24 april 1946

in de tabak vielen, iets waartegen de Haarlemse sigarenfabrikant *Bertram* in zijn handleiding voor de sigarenfabricage juist zou waarschuwen.⁶ Waren er bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* wel eetruimten, de ruimte in de fabriek aan de Lange Meent was 'een donker hok, dat niet verwarmd wordt', aldus *Struve en Bekaar*.

Verder noteerden ze de toestand der privaten. Bij *M. Verkerk*: 'Buiten is een goed privaat'; bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* aan de Lange Meent waren de privaten buiten 'niet gescheiden voor seksen'.

Wat de afscherming van trappen en gaten betreft, werd opgemerkt: 'Een hijschgat in doorloop was niet omheind' (bij *Trio*); 'aanmaak van handvatten (aan de zolderluiken) en trapleuning is gewenscht' (bij *Laan*); 'trapgatheining en trapleuning ontbreken' (bij *Verkerk*). De inval van daglicht werd overal als goed of voldoende aangemerkt.⁷

Kwamen in het algemeen dus de bedrijven van

Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen relatief het beste uit de bus, dit betekende niet dat er onder de arbeiders geen grieven waren die ook de inrichting van de werkplaatsen betroffen. *Wammes* deelde de commissie mee dat hem was opgedragen de commissie te verzoeken een onderzoek in te stellen naar de fabrieken van *Dresselhuijs* en de *Trio*-maatschappij. Toen de commissie hem antwoordde dat ze niet alle fabrieken konden bezoeken en dat het toch was aangeplakt in *Culemborg* dat men zich kon aanmelden om gehoord te worden, verklaarde *Wammes*, dat men de aanplakbiljetten niet had gezien. Wat betreft de mogelijkheid van aanmelding besloot hij: 'Zij hebben het niet geweten'.⁸

Het probleem van onvoldoende verwarmde ruimtes kwam ook in de latere jaren nog voor: 'In de winter, dat was in de periode tussen de wereldoorlogen, kwam het soms voor dat je potje met stijfsel was bevroren. Met koude handen kon je geen sigaren maken. Dan hebben we

wel gezegd: "We gaan niet aan de gang; we staken." Dat is verschillende keren 's winters op de *Cadena* gebeurd. Er werd daar dan niet goed gestookt. Ze moesten de kachels 's nachts aanhouden, maar dat deden ze niet. Vooral als de zondag er tussen zat, was er geen beginnen aan. Om een uur of 10 gingen we eindelijk aan de slag.¹⁹

Het stof in de werkplaatsen werd ook door de latere generaties sigarenmakers als voldongen feit geaccepteerd: 'Ja, dat stof, hè. Afzuigers had je bij de *Cadena* nog niet. Ach, je went eraan, hè.' De nieuwe fabriek van *Dejaco*, bij het veer, werd wel van afzuigers voorzien.¹⁰

Het gereedschap dat de sigarenmakers gebruikten, moesten ze zelf aanschaffen en betalen. 'Je had een mangelplankje, een schaaftje, een mesje en een stuk zink. Je "zinkie" kocht je bijvoorbeeld voor een dubbeltje of drie stuivers.'¹¹ 'Mijn mangelplankje maakte ik zelf. Omdat je het de hele dag in je hand had, mocht 't niet te zwaar zijn. Belangrijk was dat het goed glad was en van eikehout.'¹²

Bij het zelf aanschaffen van gereedschap bleef het niet: 'Toen we bij *Laan* gaslampen hadden, moesten we zelf de gaslichtkousjes kopen. Ja, zelfs de lucifers moesten we zelf meebrengen.

Stak je de lamp te vroeg aan, dan sloot de baas de gasleiding af, zat je in het donker. En over de lucifers, daar zaten de sigarenmakers onderling ruzie over te maken, wie er aan de beurt was om de lamp aan te steken.'¹³

DE WERKTIJDEN

De werktijden van de sigarenmakers waren tot 1919 niet bij wet of CAO geregeld. Wel verbood de Arbeidswet van 1889 aan 12- tot 16-jarigen een arbeidsdag van langer dan elf uur en nachtwerk. De bosjesmakers begonnen daardoor in het algemeen later dan de sigarenmakers en verlieten tussentijds de fabriek.¹⁴

Aan het eind van de jaren '80 werden er, volgens de door Struve en Bekaar verzamelde gegevens, 's zomers in de Culemborgse sigarenmakerijen werkdagen van meer dan twaalf uur gemaakt (tabel 4.1). Volgens een onderzoek van de Nederlandsche (Internationale) Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond, N(I)STB, in 1890 waren toen de langste werktijden in de Culemborgse sigarenfabrieken twaalf uur per dag, de kortste elf uur. In de grote steden schijnen toen de werk-

Tabel 4.1 *Werktijden in enkele Culemborgse sigarenmakerijen, ca. 1890.*

fabriek	arbeidsduur	werktijden	schaft
Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, Trio, Laan	zomer 12½ uur	6-8	1½ en 2 x ½ uur
	winter 10½ uur	8-8	
L.L. van Emden	zomer 12½ uur	6-8	korte schaften onder het werk
	winter 10½ uur	8-8	
M. Verkerk	zomer 12 uur	6-7	korte schaften onder het werk
	winter 11 uur	8-8	

Bron: Nijverheidsenquête Struve en Bekaar.

tijden korter te zijn geweest, want volgens de bond bedroeg de gemiddelde arbeidsdag in Rotterdam en Utrecht tieneneenhalf uur en in Amsterdam elf uur. In Groningen daarentegen kwamen zelfs werkdagen van dertien uur voor.¹⁵

Als de werkdag er in de fabriek op zat, was het werk voor een deel van de sigarenmakers nog niet ten einde. Sommigen namen werk mee naar huis, terwijl anderen een 'avondbaas' hadden, voor wie ze thuis of zelfs op de betrokken fabriek 's avonds nog werkten. In slappe tijden werd er minder gewerkt; de fabrikant stelde de sigarenmakers dan 'op taak', wat inhield dat ze niet meer dan een bepaald aantal sigaren in de week mochten maken.

In 1909 werden er per fabriek arbeidscontracten afgesloten met het personeel, waarin ook de arbeidsduur werd geregeld. Zo werd bij de sigarenfabriek *Wagemaker* een contract opgemaakt waarbij de arbeidsdag op tien uur werd bepaald; voor het elfde uur 10% toeslag werd betaald; voor het twaalfde en dertiende uur 25% en voor nachtarbeid 50%.¹⁶ Bij wet werd in 1919 de wettelijke arbeidsduur op maximaal vijfenveertig uur gesteld, in 1922 verlengd tot achtenveertig uur.

Doordat in het sigarenvak op stuk werd gewerkt, betekende verkorting van de arbeidsduur bij het achterwege blijven van een aanpassing van de lonen, dat het werktempo werd opgevoerd. 'Toen de achturedag kwam [1919], werden er nog net zoveel sigaren gemaakt als toen we er tien uur zaten. Je zat jezelf maar op te jagen.'¹⁷ 'Het sigarenmaken was een zenuwelijersvak, zeker voor degenen die niet zo vlug waren. Het was maar jagen. Tegen het eind van de week werd het steeds erger. Donderdags kwamen ze opnemen hoeveel je er aan het eind van de week gemaakt dacht te hebben. Maar die je op-

gaf, moest je wel 's zaterdags af hebben. Aan dat jagen was je zo gewend. Het was alsof je erin geboren was.'¹⁸ Bij de vakbonden rees hier en daar wel oppositie tegen het stukwerk, maar met weinig resultaat. Een sigarenmaker verwoordt zijn bezwaren aldus: 'Weet je wat ik altijd gezegd heb over de sigarenfabriek: dat het niet eerlijk was dat de één meer verdiende dan de ander. Waarom nou? Je zit de hele dag met z'n allen te werken en je doet je best. Het stukwerk, dat heb ik altijd maar niks gevonden.'¹⁹

CONTROLE

Geregeld ontstonden er problemen over de hoeveelheid dek of omblad die men nodig had om een bepaalde sigaar te maken en over de kwaliteit van de afgeleverde sigaren. Vaak gebeurde het dat sigarenmakers niet in staat waren het voorgeschreven aantal sigaren uit een bepaalde hoeveelheid (bijvoorbeeld een pond) dek te maken, waardoor ze tekort kwamen. Dit kon, zeker als het regelmatig gebeurde, aanleiding zijn tot ontslag. De hoeveelheid dek die men kreeg, werd zorgvuldig bijgehouden. 'Op de sigarenfabriek van den heer Laan (...) ontvangen de sigarenmakers het dekblad per gewicht, hetwelk wordt opgeschreven in een boekje wat iedere sigarenmaker in zijn bezit heeft', aldus het bondsblad *De Sigarenmaker* in 1897.²⁰ De sigarenmakers klaagden dat ze in slappe tijden, als ze aan het eind van de week dek tekort kwamen, geen nieuw dek meer kregen, maar gedwongen werden te verzuimen. 'Als men een beetje dek of omblad tekort komt, moet men soms wel 3 à 4 dagen wandelen', aldus *De Sigarenmaker* over de *Trio*-fabriek op 17 november 1900. De klachten bleven aanhouden en het blad vervolgde op 30

Overzicht van een deel van de Dejaco-fabriek, gefotografeerd vanaf de 'tribune'. Op de 'tribune', van links naar rechts: (zittend) Arie Lamboo, Sanders, Anton Balvers, Koos van Dillen, Verlaat, Wim Vink (allen deksorteerders); (staand) Kees van Lochem (chef afdeling bosjesmachines), Jan Koedam (o.a. dekuitteler), Goof de Jager.

maart 1901: 'Op de Trio moesten 15 man verzui-
men verleden vrijdag, wegens tekort komen van
dek. Daar mag niets van gezegd worden. 't Beste
is om als men tabak ontvangt al is ze nog zoo
slecht, te zeggen: Die tabak is heel mooi. En kom
je tekort, dan zeg je maar: Meester neem mij niet
kwalijk, ik weet het en gevoel het inderdaad dat
ik gezondigd heb tegen uwe bevelen; ik weet dat
het dek er royaal inzat maar ik heb het verprutst,
met geweld heb ik het vernield en vertrokken.
(...) 't Omblad is ook mooi en prachtig, nooit
heb ik het nog zoo gezien, sterk als leer en royaal
gewogen, kom ik nog tekort. O, meester ik zal
het niet weer doen...' De angst voor mogelijk
ontslag wegens het tekortkomen van dek was
soms zo groot, dat sommige sigarenmakers heel

ver gingen in hun poging problemen over het
dek te ontlopen: 'Het gebeurde bij Dejaco dat ze,
als ze veel dek tekortkwamen, flink in hun vin-
gers sneden. Rtts. ..., met dat vlijmscherpe rol-
lertje waarmee we werkten over die vinger. En
dan kon je niet werken als sigarenmaker en ze
brachten de tabak terug. Maar die werd op dat
moment niet gewogen. Was de vinger weer
goed en kwamen ze terug, dan kregen ze ge-
woon weer de volle mep dek en had men het
probleem omzeild.'²¹

De kwaliteit van de afgeleverde sigaren werd
doorgaans nauwkeurig gecontroleerd. Er kon
veel mis aan zijn: te licht of te zwaar, te lang of te
kort, te vast of te luchtig, kuiltjes in de sigaar,
geen mooie koppen. Mankeerde er in de ogen

van de baas of de meesterknecht wat aan, dan werd men al gauw 'voor zijn bakkie geroepen'. Hoewel het in de jaren '20 en '30 geen gebruik meer was sigaren af te keuren (het zogenaamde *uitschot*, waarvoor geen loon werd betaald), bleef de controle geen licht op te vatten aangelegenheid. 'De baas pakte een handje sigaren van je, duwde erop. Dat deed-ie om te zien of er kuiltjes inzaten. Als je bij het roken van een sigaar bij zo'n kuiltje komt, valt-ie daar in één keer in. Als er iets niet goed was kon de meesterknecht – ik werkte op de *Cadena* – goed uitpakken: "Je bent een knoeierd", zei-ie dan."²² Een Culemborgse sigarenmaker klaagde in het bondsblad van de Federatie in 1908 over de zogenaamde Oude Fabriek: 'Wanneer de sigaren worden nagezien, dan wordt men voor het onbeduidendste geroepen. (...) En als men dan aan den "Tribune" is wordt men voor knoeier of prutser uitgescholden.'²³ Sommige sigarenmakers werden zenuwachtig van de controles en hadden het gevoel dat de baas daar, wanneer hem dat uitkwam, op inspeelde: 'Ik verstond m'n vak dubbel en dwars, hoor. Maar als er bij *Dejaco* een slappe tijd was, stond ik elke morgen voor mijn bakkie. Dan werd ik zenuwachtig en ging er minder maken. Dus als-ie van mij bij slapte minder sigaren wou hebben, riep-ie me telkens. Op het laatst wist ik van de zenuwen niet meer hoe ik ze maken moest. Ik zei tegen hem: "Nu zijn ze 100% slechter dan eerst, 't zijn vodden die ik nu maak." Andere sigarenmakers dorst-ie niet te roepen. En als hij ze riep, kreeg hij vijftig sigaren meer van ze. En als-ie ze weer riep honderd. Die gingen nog harder aan het werk, die hadden lak aan 'm. Ik zat te rillen op m'n kistje. En als het druk was – ik ben rooms-katholiek – en het was een katholieke zondag en je vroeg een dag vrij, zei hij: "Je vat 'm maar als het slap is." Dan kon je er net zoveel maken als je wou.'²⁴

LEVENSPEIL 1850–1900

Omstreeks het midden van de 19de eeuw verdienden landarbeiders in Culemborg in de hooitijd en tijdens de aardappeloogst een loon van 70 à 75 cent per dag. Dit relatief hoge loon was het gevolg van het tekort aan werkkrachten gedurende de oogstperioden. In de winter liepen de verdiensten terug tot 30 à 37 cent per dag.²⁵ Over de lonen in de nijverheid bevatten de gemeenteverslagen de volgende gegevens: In 1850 bedroegen de daglonen in de stoelenmakerij *f*0,50 tot *f*1,20, terwijl het gemiddelde weekloon in de klompenmakerij op *f*3,50 lag. Volgens dezelfde verslagen stegen in de jaren '50 van de vorige eeuw de maximumlonen in de nijverheid. Als maximumloon wordt in 1853 *f*5,- aangegeven; tussen 1854 en 1857 *f*6,- en daarna *f*7,-. De verslagen bevatten in de jaren '30 geen gegevens over de lonen in de afzonderlijke beroepen. Ongetwijfeld omdat de lonen in de glasfabriek van Van Hoytema er uitsprongen, worden deze vanaf de oprichting apart vermeld: Ze varieerden van *f*5,- tot *f*15,-.²⁶ De meestgenoemde weeklonen in 1866 zijn *f*5,- en *f*6,-; in 1871 *f*6,-. Als de bedragen betrouwbaar zijn, lagen de hoogste lonen in de sigarennijverheid iets hoger dan in de stoelenmakerij, tóen de belangrijkste nijverheid in Culemborg. Een rapport van het Departement Culemborg van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, uit 1871, geeft enige aanvulling: 'Het hoogste loon van den handwerksman bedraagt *f*7,- per week, gemiddeld is zulks echter *f*6,-. (...) In het jaar 1865 was de verdienste per uur 8 centen, in 1866 9 centen, terwijl zulks in 1868 is geklommen tot 10 centen, sedert dien tijd is geene verhoging geschied.'²⁷ Volgens het Departement was ondanks de stijging van de lonen de verhouding tot de

kosten van levensonderhoud zeer ongunstig, omdat de lonen geen gelijke tred hadden gehouden met de kosten van levensonderhoud. Bij de fabrieksarbeider en de handwerksman was de situatie volgens het rapport iets gunstiger dan bij de landarbeider. Dat de lonen onvoldoende waren, gaf het rapport aan met een huishoudbudget voor een gezin met twee kinderen (tabel 4.2). Het rapport vervolgde: 'Nu blijven nog over vet, vleesch, tabak, zakgeld, versnaperingen en wat dies meer zij. Dat de toestand bij de grotere huisgezinnen nog treuriger is zal geen betoog behoeven.'

In de regel hoefden de arbeiders er niet op te rekenen dat de lonen door bedeling werden aangevuld, maar, berichtte het rapport: '...bij gebrek aan veldarbeid in den winter en bij stremming van de scheepvaart komt zulks echter wel voor'.²⁸ Werkverschaffing was een middel waar soms naar werd gegrepen om de inkomsten van de arbeiders op peil te houden. Zo in 1872: 'Het algemeen armbestuur heeft buitengewone werkzaamheden aan de landerijen doen verrichten waardoor door verscheiden veldarbeiders des winters een behoorlijk dagloon verdiend is'.²⁹

Tabel 4.2 Huishoudbudget voor een gezin met twee kinderen.

Huishuur	f 0,80
14 kilo brood	2,10
1/4 hectoliter aardappelen	0,70
Vuur en licht	0,75
Zeepe en zout	0,30
Koffie, melk etc.	0,60
Groente	0,35
Ziekenbus en begrafenisfonds	0,20
Kleeding en onderhoud daarvan	1,00
Zamen	f 6,80

Bron: Archief Nut, nr. 258 (Antwoord Departement Culemborg).

Volgens het Nutsdepartement was het een lichtpuntje dat er in de jaren '60 arbeiderswoningen van betere kwaliteit met een stukje grond waren gebouwd: '...vele der in den laatsten tijd gebouwde woningen bestaan uit minstens twee vertrekken met keldertje of andere bergplaats, bij enkele nog een hofje of stukje open grond (...), in zijn vrije uren legt [de arbeider] zich toe op het telen van groenten en gewassen op dien grond, terwijl in den regel een prijzenswaardige naijver bestaat, wie van hen de beste en meeste vruchten van zijn hofje of tuintje trekt'.³⁰

De algemene conclusie van het rapport van het Nut was echter negatief: 'In het algemeen moet de arbeidende klasse behoeftig worden genoemd, eene daadzaak welke nadeelig moet werken op de fysieke en moreele ontwikkeling'; en het rapport knoopte daar de opmerkelijke toevoeging aan vast: 'De meesten belijden een godsdienst, wier vervulling vele geldelijke offers eischt, een toestand niet geschikt om veel verbeteringen in den behoeftigen toestand te brengen'.³¹

Vergelijking van de lonen in de Culemborgse sigarennijverheid met de – beperkte – gegevens over de lonen in de sigarennijverheid elders doet vermoeden dat de lonen in Culemborg ongeveer op een gemiddeld niveau lagen. Ze waren lager dan in steden als Utrecht en Amsterdam, waar de hoogste lonen in de sigarenmakerij aan het begin van de jaren '60 voor een sigarenmaker tegen de f10,- per week beliepen, maar hoger dan in Eindhoven, waar de lonen, voor zover de gegevens strekken, niet boven de f6,- uit kwamen. De Culemborgse lonen waren ongeveer even hoog als in Den Bosch, waar de hoogst opgegeven lonen op f7,- lagen.³²

Tegen 1890 lijkten de lonen die men in de Culemborgse sigarenmakerij kon verdienen, iets geste-

gen te zijn. De bij *Laan* werkende sigarenmaker *Johan Wammes* verdiende, toen hij in 1891 door de Staatscommissie van 1890 werd gehoord, in goede tijden *f*11,- à *f*12,- in de week. Hij had hogere inkomsten gekend, want zijn vrouw had voorheen tabak gestript, werk dat haar, nadat de fabriek hiervoor meisjes in dienst had genomen, was ontnomen. Daarnaast, klaagt hij tegenover de commissie: '... is [het] tegenwoordig niets dan afslaan; vraagt men om opslag dan wordt men ontslagen en broodeloos'. In mindere tijden kwam hij tot *f*7,- in de week. Met zijn loon was hij de best verdienende sigarenmaker op het bedrijf. De hoogste lonen in Culemborg schijnen echter boven het zijne te zijn uitgekomen. Volgens *Wammes* verdiende men bij *Laan* minder dan op andere sigarenfabrieken in Culemborg voor dezelfde soorten sigaren.³³ Waarschijnlijk had hij bedrijven als *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* op het oog; in elk geval niet het bedrijf van *Van Emden*, want daar werd in een brief die arbeiders in 1891 aan hun baas schreven, geklaagd dat sorteerders slechts *f*4,- in de week verdienden.³⁴

De 20-jarige sorteerder *Aart van Laar* verklaarde voor de Staatscommissie dat hij bij *Laan* sinds zijn 16de *f*7,- vast weekgeld verdiende.

Rekening houdend met het feit dat de kosten van levensonderhoud (vooral levensmiddelen) sinds het midden van de jaren '70 gedaald waren (uitgezonderd misschien de huren; *Wammes* betaalde voor zijn uit twee vertrekken bestaande woning in 1891 *f*1,10 per week), mogen we aannemen, dat de levensstandaard van de sigarenmakers in de periode tussen circa 1870 en circa 1890 is gestegen.³⁵

LONEN TUSSEN 1900 EN 1940

Voor zover onze gegevens strekken, lagen de lonen van de best verdienende sigarenmakers in Culemborg in de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog duidelijk hoger dan de hoogste lonen omstreeks 1890. Terwijl het hoogste loon bij *Laan* in 1891 *f*11,- à *f*12,- bedroeg, ging de best verdienende sigarenmaker van deze fabriek aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog met bijna *f*30,- in de week naar huis.³⁶ Een andere zeer goed verdienende sigarenmaker op dezelfde fabriek bereikte weeklonen van *f*23,- tot *f*26,-. Hij maakte met behulp van een bosjesmaker 3500 à 4000 sigaren per week, die *f*0,65 per 100 betaalden. Van zijn loon ging *f*2,65 af voor zijn bosjesmaker.³⁷

Deze lonen waren echter hoge uitzonderingen. Een sigarenmaker, die naar eigen zeggen tot de vlugsten behoorde, kwam bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* tot een loon van *f*12,- à *f*13,- per week. Soms bracht hij het tot *f*15,-, wat volgens hem toen als een 'kapitaal' werd beschouwd. Van handwerksigaren, die 55 tot 60 cent per 100 loonden, vervaardigde hij er 2300 à 2500 per week.³⁸

De meest voorkomende lonen lagen kort voor de Eerste Wereldoorlog op de grotere fabrieken waarschijnlijk op *f*7,50 à *f*10,-. Een veel gemaakte handwerksigaar bij *Laan*, de nr. 11 (*Figa*), bracht 47,5 cent per 100 op.³⁹ Bij een productie van 1800 tot 2000 sigaren per week, wat wel in de buurt van het gemiddelde zal hebben gelegen, betekende dit een weekloon van *f*8,50 tot *f*9,50.

Voor doorsnee-vormwerksigaren werd bij *Laan* vóór 1913 volgens de herinnering van een sigarenmaker die er toen werkte, zeven stuiver per honderd betaald.⁴⁰ Gemiddeld zal men hiermee

een loon hebben kunnen halen van f7,50 à f8,50 per week. Op de kleine fabrieken zullen de lonen hier nog onder zijn gebleven. Bij een conflict in 1906 bij de fabriek van *Van Maanen & Weyssefeld* klaagden de sigarenmakers dat zij niet eens aan een loon van f6,- per week kwamen.⁴¹ Landelijk bezien bleven de lonen in de Culemborgse sigarennijverheid in de periode voor de Eerste Wereldoorlog waarschijnlijk op een gemiddeld niveau.

Minimum-stuklonen. In 1913 ontbrandde in de sigarennijverheid een heftige loonstrijd, die leidde tot stakingen en een uitsluiting. Hierbij waren bedrijven in meer dan tachtig plaatsen betrokken. In Culemborg trof de uitsluiting de sigarenmakers van *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*. Na ruim drie maanden strijd kwam het tot een loonregeling tussen de fabrikantenverenigingen en de vakbonden. Minimum-stuklonen werden vastgesteld, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen Amsterdam, de dorpen in het Zuiden en de overige plaatsen.⁴²

Voor de sigarenmakers van *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* betekende de regeling dat het minimumstukloon voor vormwerk op f0,40 per 100 kwam. Andere Culemborgse fabrikanten konden of wilden niet achterblijven. De Culemborgsche Courant berichtte op 25 mei 1913, enkele dagen na het tot stand komen van de overeenkomst: 'Ook niet-georganiseerde patroons zijn niet ongenegen volgens de Utrechtsche loonregeling uit te betalen. De fa. Rijnbergen ging tot een dergelijk besluit over en de Fabrikanten Vereniging Trio zowel als de heer C. Laan zullen spoedig hieromtrent een besluit nemen. Bij de firma Ph. de Ruiters & Zn. werd reeds vroeger deze loonregeling getroffen.'⁴³ Op 29 mei vervolgde de krant: 'Naar wij vernemen

Na de overwinning. De sigarenmaker (tot de mede-arbeiders) „Dank kameraden, hartelijk dank, en tot wederdienst bereid“

Naar aanleiding van het loonconflict van 1913 maakte Albert Hahn deze tekening. De sigarenmakersbonden kregen toen flinke financiële steun van andere vakbonden.

heeft dhr. Laan toegezegd de Utrechtsche loonregeling te aanvaarden, terwijl dhr. M. Bron Verkerk zich reeds met zijn werklieden verstaan had om volgens deze loonregeling uit te keren.⁴⁴ Op 15 juni kon men berichten dat ook de *Trio* de regeling had aanvaard.⁴⁵

Tijdens de Eerste Wereldoorlog en ook in de eerste jaren daarna stegen de lonen aanzienlijk, mede ter compensatie van de sterke prijsstijgingen in die periode. In de CAO van 1920 waren de stuklonen voor vormwerk (geldend voor Culemborg) voor de meestgefabriceerde sigaren verviervoudigd in vergelijking met 1913.⁴⁶ Maar door de grote werkloosheid, die direct na 1918 in de Culemborgse sigarenmakerijen ontstond, hadden veel sigarenmakers hier weinig

profijt van. De 'columnist' van de Culemborgsche Courant schreef in mei 1920: '...der binne tog veur die hoge lonen benaemelik in Kuilenburg nie veul segaore gemak.'⁴⁷

Velen moesten een beroep doen op een voor werkloze sigarenmakers in het leven geroepen steunregeling. Een aantal vond elders werk; anderen probeerden thuis zelf met het vervaardigen van sigaren wat te verdienen. Een sigarenmaker die de tegenstelling tussen werk en werkloosheid in deze jaren aan den lijve had ondervonden: 'Nadat ik tegen het eind van de oorlog uit dienst was gekomen, vond ik werk in Beesd. Je had daar één klein fabriekje. We reden er met de fiets naar toe en waren er dan 's morgens om 7 uur. Ik had daar een leerjongen bij me, die net zo goed was als een sigarenmaker. Daardoor verdiende ik buitengewoon goed, een f40,- tot f45,- in de week. Ja, toen verdiende ik een kapitaal; ik was een grote kapitalist. Ik heb er twee jaar gezeten. Ik heb er gedaan gekregen [= ontslagen], toen Bosschenaren daar kwamen werken, die het voor minder loon deden. Toen kregen wij de zak en was ik werkloos. Omdat ik nog thuis woonde, had ik geen recht op een uitkering. Toen heb ik zowat een half jaar thuis zitten werken. Sigarenmaken en dan verkopen. Je kon van die pakketten tabak krijgen van handelsreizigers uit Amsterdam. In zo'n pakket zat alles: zoveel dek, zoveel omblad en zoveel binnen-goed. Je kon er zo'n duizend of drie uit maken. Je betaalde er een kleine f25,- voor. En dan probeerde je ze te verkopen, hè. Maar je was de enige niet. Ze deden het allemaal. Dus de concurrentie was te groot om nog wat te verdienen. Gelukkig kon ik op een gegeven moment terecht bij *Van Maanen* en later bij *Dejaco*. Maar zoveel verdiend als in Beesd heb ik niet meer.'⁴⁸

Als men werk had, hield dit nog niet in dat men

volgens CAO-normen betaald werd. De CAO's werden afgesloten tussen de fabrikantenverenigingen en de bonden en waren niet bindend voor de niet-aangesloten bedrijven. De niet-aangesloten bedrijven – men sprak van het randbedrijf – betaalden een lager loon.

Een lijst van huurders van de woningbouwvereniging De Lelie, uit 1921, waarop de beroepen van de huurders met hun wekelijkse inkomsten vermeld staan, geeft enig inzicht in de werkelijk verdiende lonen. Het gemiddelde loon van de sigarenmakers onder de huurders bedroeg f22,40; het hoogste f29,- en het laagste f14,40.⁴⁹ In een sfeer van vrijwel algemene malaise in de Nederlandse sigarennijverheid wist men in 1922 het niveau van de CAO-lonen van 1920 niet meer vast te houden. De stuklonen voor de sigaren in de meest voorkomende prijsklassen daalden met ongeveer 40%.⁵⁰ Vanaf 1923 volgde enig herstel, totdat de crisis van de jaren '30 de lonen weer onder druk zette. In 1936 bleek het meest voorkomende uurinkomen van de Culemborgse meerderjarige sigarenmakers zich tussen f0,45 en f0,50 te bewegen.⁵¹ Bij een werkweek van 48 uur kwam dit neer op een loon van bijna f23,-, maar door werktijdverkorting bleef men hier nogal eens enkele gulden onder. Ruim 10% van de sigarenmakers verdiende op basis van een 48-urige werkweek meer dan f30,-. Daarentegen bleef meer dan 20% onder een weekloon van f18,- (ook op 48-uurs basis).

Beloning ten opzichte van andere bedrijfstakken. Hoe verhielden zich de lonen van de sigarenmakers tot die in andere bedrijfstakken in Culemborg? Blijkens de huurderslijst van De Lelie, uit 1921, verdienden de twee er op voorkomende klompenmakers f14,- en f16,- per week; twee arbeiders: f15,- en f18,-. De lonen van de meu-

De fabriek van Sjoer met het personeel. De situatie ter plaatse, op de hoek van de Westersingel en de Goilberdingerstraat, is sinds de jaren '20 – toen de foto werd genomen – weinig veranderd. Rechts de paardenstal van Cornelis Laan.

belmakers op de lijst varieerden van f20,- tot f35,-, met een gemiddelde van f28,95. De CAO-lonen van een meubelmaker/beeldhouwer van 25 jaar en ouder en een meubelmaker/stoffeerder lagen op 1 januari 1922 in Culemborg op respectievelijk f36,- en f35,10.⁵²

Men mag hier niet uit concluderen dat in de meubelindustrie over de hele linie meer werd verdiend dan in de sigarennijverheid. De genoemde CAO-lonen golden gespecialiseerde functies, waarin slechts een klein deel van de arbeiders in de meubelindustrie werkzaam was. De lonen van de grote meerderheid van het personeel (machinale houtbewerkers, lakspuiters enz.) bleven hier ruim bij achter.

Een voormalig werknemer uit de meubelindus-

trie, die ooit als bosjesmaker in de sigarenmakerij begon: 'Toen ik van de lagere school kwam, werd ik bosjesmaker. Maar na de Eerste Wereldoorlog, toen het hier in de sigarennijverheid zo slecht ging, werd mijn baas ontslagen en moest ik er ook uit. Omdat ik nog niet zo ver was dat ik al sigaren kon maken, kwam ik niet meer in de sigarenindustrie aan de slag. Toen vond ik later werk in de meubelindustrie. Maar dat maakt een heel verschil, hoor! Mijn broers, die allebei sigarenmaker zijn geworden, kwamen aan het eind van de week met f20,- tot f25,- thuis. Maar in de meubelindustrie verdiende je niet zoveel. Ik verdiende f15,- à f16,-; later misschien f18,-; veel meer was het niet. Nee, in de sigarenindustrie werd in het algemeen beter verdiend, hoor.'⁵³

Deze visie wordt door voormalige sigarenmakers algemeen onderschreven, maar men moet er rekening mee houden dat zij daarbij in het algemeen de ongeschoolde, zij het wel geoefende, arbeiders uit de meubelindustrie op het oog hadden. Op basis van de aanwezige gegevens kan als algemene conclusie worden gesteld, dat men met sigarenmaken, werk dat men kan beschouwen als geoefende arbeid, in Culemborg minder verdiende dan met geschoolde arbeid, maar meer dan met andere vormen van geoefende arbeid ter plaatse en meer dan met ongeschoolde arbeid.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen bleven de lonen in de Culemborgse sigarenindustrie in vergelijking met de lonen in de sigarenindustrie elders een middenpositie innemen. In de CAO-regeling voor de sigarenindustrie, die vijf plaatsklassen kende, was Culemborg ingedeeld in de middengroep, die tevens de grootste was. De verschillen tussen de klassen werden in de loop van de periode teruggebracht. Bij de CAO van 1920 lagen de lonen in de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag 10% hoger dan in Culemborg, maar in 1938 bedroeg dit verschil nog maar 1%. De verschillen met de lonen in de laagste klasse (veelal de kleine Brabantse dorpen) liepen minder terug: van 6% naar 4%.⁵⁴

ONREGELMATIGE ARBEIDSGEWOONTEN⁵⁵

'Aan de sjouw...' 'Hoewel nog jong zijnde, schijnt hij het voorbeeld van de overige sigarenmakers alhier – het zogenaamde maandaghouden – al te willen volgen', rapporteerde de Culemborgse politie in 1894 over een jonge sigarenmaker.⁵⁶ Wanneer men maandaghield, bete-

kende dit dat men die dag vrijaf nam en dus vrijwillig verzuimde. De Inspecteur van de Arbeid van het district waaronder Culemborg viel, stelde in 1891 vast dat het vrijwillig verzuim op de maandag in de sigarenindustrie geen zeldzaamheid was: 'Op maandag wordt in de sigarenmakerijen weinig gewerkt.'⁵⁷

Een sigarenmaker die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog op de fabriek van *Dresselhuys*, aan de Lange Meent, als bosjesmaker begon, geeft aan dat het maandaghouden daar toen ook tot de gewoonte behoorde: 'Dan bleven ze op maandag weg en kwamen ze op dinsdag weer werken. In de tussentijd moesten de bosjesmakers, die de sigarenmakers hadden, de zaak een beetje voor ze opknappen.'⁵⁸ Het vrijwillig verlet beperkte zich niet tot de maandag: 'Soms kwamen ze de eerste drie dagen niet op de fabriek en dan begonnen ze bijvoorbeeld op donderdag', aldus een sigarenmaker.⁵⁹ Zelfs kwam het voor dat men een week of nog langer van het werk wegbleef.

Dit alles was een zaak van eigen geld van de sigarenmaker. 'Op de sigarenfabrieken hier waren er, die, als ze een paar centen bij elkaar hadden gespaard, een veertien dagen vrijnamen. Dat kwam voor op de *Cadena*; dat was hier op elke sigarenfabriek. Waren de centen op, dan gingen ze weer aan het werk.'⁶⁰ Een sigarenmaker, die in de Eerste Wereldoorlog op de fabriek van *Laan* als bosjesmaker werkte, had het wel uitzonderlijk getroffen: 'Ik werkte daar bij een baas, dat was een hele goeie baas. Eén keer per jaar nam hij op eigen kosten twee weken vakantie en dan had ik ook vakantie en ik werd door hem gewoon doorbetaald.'⁶¹

Degenen die 's maandags wel op het werk verschenen, namen het werk op die dag vaak weinig serieus. De gebeurtenissen van de zondag wer-

den doorgepraat; men vond snel een aanleiding om in gezang uit te barsten; er werd soms gekaart of gegokt. Daarbij kon bovendien 'een slok' gedronken worden. En ook al was men op zijn werk verschenen, dat garandeerde nog niet dat men ook blééf. 'Zo zaten ze er, en zo gingen ze weg', aldus een sigarenmaker over de situatie bij *Laan* in de jaren omstreeks de Eerste Wereldoorlog.⁶²

Had men in het begin van de week verzuimd, of weinig gedaan, dan werd er de andere dagen zo hard mogelijk gewerkt om toch een behoorlijke produktie te halen.

Onder ten minste een vijfde van de sigarenmakers van de *Cadena* werd omstreeks de Eerste Wereldoorlog nog onregelmatig gewerkt. Van hen ging een aantal van tijd tot tijd langer dan een dag 'aan de sjouw'. De duur van het verzuim varieerde van 'een paar dagen' of 'een week' tot 'twee weken', 'drie weken' en 'enkele weken'. Een van hen bleef 's zomers 'twee tot drie maanden' van het werk weg. Deze sigarenmaker was een goede harmonicaspeler, die in die periode geregeld optrad in de omgeving bij gelegenheden als kermissen. Twee sigarenmakers werden herinnerd als vogelaars, die in de periode van de vogeltrek af en toe van het werk wegbleven. Anderen bleven weg gedurende de zomerse kermis.⁶³

Ook op de kleine Culemborgse sigarenbedrijven kwamen rond de Eerste Wereldoorlog nog onregelmatige arbeidsgewoonten voor. Een voorbeeld is de sigarenfabriek van *Van Maanen*. Het bedrijf bevond zich in de Herenstraat. Beneden werd er winkel gehouden en op de eerste verdieping was de werkruimte. Volgens het gemeenteverslag werkten er in 1916 met inbegrip van de eigenaar tien man personeel. Onder hen waren twee jongens van nog geen 16 jaar.⁶⁴ De

eigenaar was een voormalig meesterknecht van *Dresselhuijs*, die voor zichzelf was begonnen. Het was 'een grote zware kerel, zijn armen vol met tatoeages'.⁶⁵ Iemand die in de jaren '14 en '15 bij *Van Maanen* als bosjesmaker in dienst was, tekent met de persoon de sfeer op het bedrijf: 'Het was een reuzebaas, hoor. Hij was overal voor te porren, gekheid en flauwekul. Af en toe was het een flesje bier en alles, feest! Hij gaf geregeld een rondje. Dat liet-ie halen daar vlakbij op het hoekje bij Van Oort. Dat was een kastelein en die werkte daar ook.'⁶⁶ 'Als we op maandag bij elkaar zaten, werd er gezegd: "Jongens, gaan we klootzakken?" Dat was een gokspelletje en dat ging dan om flesjes bier.'⁶⁷

Ook afwezigheid van personeel op de maandag kwam daar voor. 'Mijn baas was nogal een losse. 's Maandags ging hij naar Utrecht naar de hoeren. Wij hadden het duurste werk bij *Van Maanen*. Als hij weg was, zat ik die sigaren te maken. Dat kon de patroon niet hebben. Die zegt: "Hij gaat daar maar heen, die vieze hoerenloper; hij gaat maar naar Utrecht toe." Toen kreeg ik werk uit de vormen en toen moest ik voor mezelf als sigarenmaker beginnen.'⁶⁸

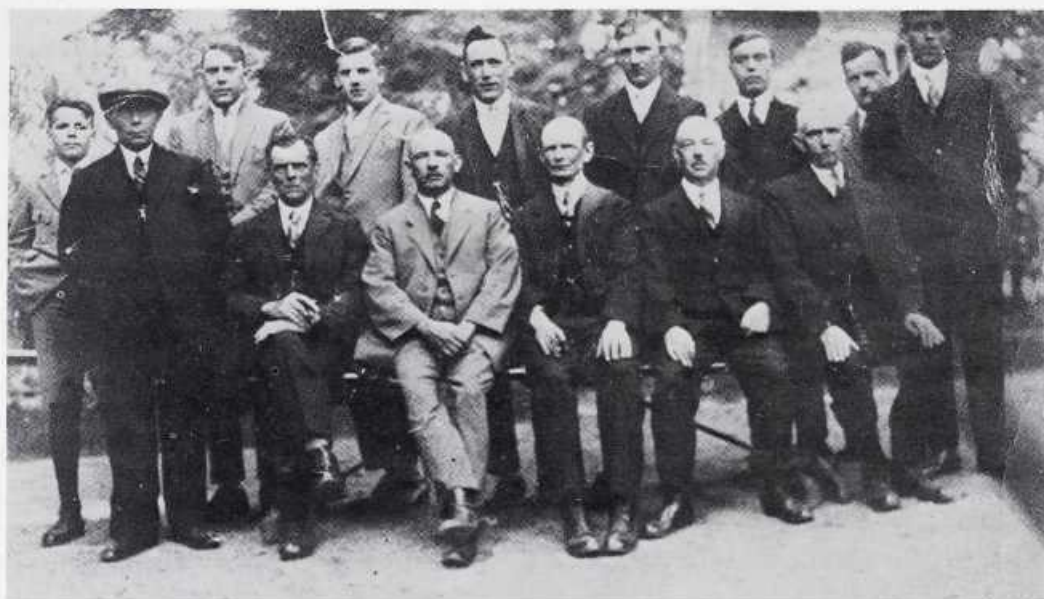

Foto gemaakt tijdens een gezamenlijk uitstapje in 1929 van het personeel van De Ruiter en Van de Hurk naar de Heilige-Landstichting. Staand, van links naar rechts: 1 Arie Winkel, bosjesmaker van Van de Hurk; 2 een vriend van de De Ruiters, geen personeelslid; 3 Nol van de Hurk; 4 Kees van Stein; 5 Jos Sielhorst; 6 Hans de Kruiff, een vriend van de De Ruiters, geen personeelslid; 7 Gijs Wiolders; 8 Gradus van Munster; 9 Janus van de Ham. Zittend, van links naar rechts: 1 Van de Ham, vader van Janus van de Ham, geen personeelslid; 2 Philip de Ruiter; 3 Arie van de Ham; 4 Gertie de Ruiter; 5 Van Munster, vader van Gradus.

In het algemeen schijnt verzuim onder het personeel op weinig weerstand van de ondernemer te zijn gestuit. Ook langere perioden van afwezigheid kwamen geregeld onder het personeel voor. Een voormalig bosjesmaker, in 1916 'jongmaatje' op het bedrijf: 'Van Maanen, dat was een fabriek, daar was het net een zoete inval. Je kon er gaan en komen wanneer je wilde. Ik kwam van de ouwe fabriek bij Van Maanen,

toen was ik nog bosjesmaker. Ik kwam te werken bij een baas, die noemden ze de "Vorstenlander", naar de tabaksoort van die naam. Als ik dan een paar weken bij mijn baas zat, dan ging hij een week aan de sjouw en zo wisselden ze elkaar af. En dan had je er nog de "Spaai", die ging dan weer aan de sjouw...'⁶⁹

Als conclusie kan worden opgemerkt dat zeker de helft van het personeel van Van Maanen rond de Eerste Wereldoorlog op gezette tijden vrijwillig van het werk verzuimde.

Redenen van verzuim. Waarmee stond dit ongeregelde arbeidsritme in verband? In het algemeen vatte men het zo op dat men af en toe 'één dag of meer voor zijn eigen nam'.⁷⁰ Veelal om 'aan de sjouw' te gaan, wat inhield dat men alleen of in groepjes naar het café ging, waar doorgaans stevig werd gedronken onder het kaarten of biljarten of het uitwisselen van sterke verhalen.

Ook nam men wel vrijaf om een eigen stukje land te bewerken; of, als het de tijd ervoor was, op vogelvangst te gaan. Een Culemborgse sigarenmaker: 'Ik werkte, dat was omstreeks het begin van de Eerste Wereldoorlog, als bosjesmaker bij een sigarenmaker, dat was een sijnzenvanger. In de herfst en de winter, in de periode van de vogeltrek, nam hij geregeld een paar dagen vrij om te gaan "sijzen". Vandaar had die man de bijnaam "Ouwe Sijs".'⁷¹

Gebeurtenissen die een belangrijke plaats innamen in de cultuur van de arbeiders, droegen verder bij tot onregelmatige arbeidsgewoonten, omdat ze aanleiding vormden om vrijaf te nemen.

De jaarlijkse kermis, die in de zomer gehouden werd, was een hoogtepunt. Er werd lang voor gespaard. Op sommige bedrijven bestond nog in de Eerste Wereldoorlog een pot die met de kermis werd gedeeld.⁷² Sommigen namen gedurende de hele kermisweek vrijaf.⁷³ De kermis ging gepaard met dansavonden, die op grote belangstelling konden rekenen: 'De laatste kermisdag was gisteren als altoos druk en rumoerig. Het volk amuseerde zich op de bekende wijze en niet in het minst op de volksbals in "Eendracht Maakt Macht" en in het hotel "De Nieuwe Bak" en andere dansgelegenheden gegeven, die tot zeer laat in de morgen druk bezocht waren', meldde de Culemborgsche Courant op donderdag 9 juli 1886.⁷⁴

Ook de markten, speciaal de grotere veemarkten die in Culemborg werden gehouden, vormden een aanleiding tot verzuim. Bij deze gelegenheden kon de drank rijkelijk vloeien, wat het oogpunt was waaruit de Culemborgsche Courant het verloop van deze dagen beoordeelde. Zo kon het feit dat er *geen* gevallen van openbare dronkenschap op de grootste najaarsveemarkt, de zo-

genaamde 'beste markt', waren geconstateerd, nieuws zijn: 'Kenmerkte de beste dag voorheen zich door buitengewone dronkenschap, thans was hij buitengewoon rustig, ja, zijn wij goed ingelicht dan had dien dag zelfs geen enkele bekeuring wegens openbaren dronkenschap plaats', aldus de Culemborgsche Courant van 9 november 1879.⁷⁵

De gewone weekmarkten, die elke dinsdagmorgen werden gehouden, konden evenzeer op belangstelling rekenen. Een oud-klompenmaker herinnert zich: 'Op dinsdagmorgen werd er dan om 9 uur opgehouden om naar de markt te gaan. Om een uur of 11 gingen we dan weer terug naar de klompenmakerij, aan het werk.'⁷⁶

Een andere jaarlijks terugkerende gebeurtenis die voor veel opwinding zorgde, was de loting voor de nationale militie. De plaatselijke overheid verzocht de cafés bij die gelegenheid '...geen sterke drank aan lotelingen te verkopen, opdat die dag geen dronkemans toonelen te zien zijn'.⁷⁷ Maar dit verzoek had niet altijd het gewenste resultaat, mede doordat ook vele niet-lotelingen zich bij het gebeuren betrokken voelden: 'Hoewel het aantal lotelingen dit jaar gering in aantal was, (...) zoo bleef de daaraan verbonden traditionele rustverstoring en dronkenschap niet achterwege, hetgeen in hoofdzaak niet door de lotelingen zelf maar meer door den aanhang teweeg werd gebracht. Nadat zondagavond tegen 16 personen proces verbaal was opgemaakt wegens burengerucht en dronkenschap, werd op de daaraanvolgende lotingsdag tegen 18 personen ter zake van openbare dronkenschap wederom geverbaliseerd. Hierbij waren slechts 3 lotelingen en werden dien dag vier personen in de arrestantenkamer opgesloten, waarvan twee personen lotelingen waren', aldus de beschrijving van de lotingsdag in 1886 in de Culemborgsche Courant.⁷⁸

Geleidelijke weerstand. Ter verklaring van de tolerantie van de ondernemers ten opzichte van de arbeidsgewoonten in de sigarenmakerij kan erop gewezen worden dat het sigarenmaken stukwerk was. Afwezige sigarenmakers kostten de ondernemer dus geen loon: 'Als je verzuimde, waren het je eigen centen tenslotte.'⁷⁹ Maar andere kosten gingen wel tijdens de afwezigheid van het personeel door. Afwezigheid leidde dus tot kapitaalverlies. In beginsel lag hier een belangrijk motief tot oppositie van de ondernemers tegen de onregelmatige arbeidsgewoonten. Hoewel de fabrikanten dus weinig ingenomen waren met het onregelmatige verzuim, deden ze er in ieder geval tot zo rond de Eerste Wereldoorlog niet erg moeilijk over.

Kwam men na dagen van afwezigheid weer op het werk, dan ging men tabak halen en begon men gewoon. Als een belangrijke reden waarom dit verzuim werd getolereerd, wijzen Culemborgse sigarenmakers op het feit dat de sigarennijverheid zich in Culemborg tot tijdens de Eerste Wereldoorlog gestadig bleef uitbreiden. Het gevolg was dat er constant vraag naar arbeidskrachten was. Een sigarenmaker: 'Ze waren hier erg lankmoedig, de patroons. Ze kwamen gewoon 's woensdags of donderdags op de fabriek en dan kon je gewoon gaan zitten. Je kon tabak halen en je kon aan de gang. Ze hadden wel een hekel aan je als jij dat deed, omdat je zoveel minder sigaren op de tafel bracht. Maar ze zeiden niet: "Je bent er drie dagen niet geweest, donder maar op." Dat was omdat ze je nodig hadden.'⁸⁰ Een andere sigarenmaker: 'Omdat het druk was, werd er niet tegen opgetreden. Ze hadden de sigaren nodig. Als het slap was geweest, was het een andere zaak geweest.'⁸¹

Tot op zekere hoogte waren de fabrikanten dus gedwongen onregelmatige arbeidsgewoonten

onder het personeel te accepteren, wilden ze tenminste verzekerd zijn van voldoende arbeidskrachten. Daarbij ging het hen vooral om vakbekwame sigarenmakers. 'Dat waren goeie vaklui en daarom lieten ze die niet graag schieten, hè', aldus de eerstgeciteerde sigarenmaker.

Volgens de sigarenmakers was de werksfeer op de kleinere bedrijven losser dan op de grote sigarenfabrieken en kwam het 'aan de sjouw gaan' in de kleine bedrijven meer voor. 'Je kon meer lol hebben op de kleine bedrijven; op de grote bedrijven was het meer werken en daarmee af. Bij de kleine bedrijfjes waren er van de, laten we maar zeggen, zeven sigarenmakers een stuk of vier, vijf die aan de sjouw gingen, hoor, verdikkie nog toe. Naar verhouding was dat op de grote fabrieken minder.'⁸²

Toen de arbeidstijden bij wet geregeld werden, werden de mogelijkheden om het werk in te halen, belangrijk kleiner. Toch schijnt het wel voorgekomen te zijn dat er nog doorgewerkt werd: 'Toen de achtenveertigjarige werkweek er was, en ze hadden de eerste dagen niet gewerkt, bleven ze op de andere dagen zitten en werd het werk door stiekem over te werken, ingehaald.'⁸³ Leeftijd, maar vooral de huwelijkse staat, schijnt een factor te zijn geweest die de werkopvatting beïnvloedde. Een sigarenmaker: 'Toen ik nog vrijgezel was, zat ik altijd maar zo'n beetje te spelen. Je beurde er niet zo zwaar aan; je spande jezelf niet zo in. Als ik dan een week twee gulden minder verdiende, nou ja. Maar later, toen ik getrouwd was, heb ik hard zitten werken, hoor.'⁸⁴ Een sigarenmaker, die vertelde dat er nog in de jaren '20 op de sigarenfabriek van *Van Heusden* op maandag regelmatig gegokt werd, maakt een duidelijk verschil tussen de tijd toen hij ongegetrouwd was en daarna: 'Ik werkte in de jaren '20 bij Van Heusden en dan zat hier de ouwe P., een

gokker. Dan werd er potverdomme 's maandags niets anders gedaan dan gegokt. Daar ging de tijd mee heen en 's avonds had je haast geeneen sigaar gemaakt. Toen was ik nog vrijgezel, hoor. Maar later, toen werkte ik ook nog bij Van Heusden, werd het ook nog gedaan. Maar dan moet je uit gaan kijken dat het je geen geld gaat kosten en je maakte er ook nog zoveel minder.⁸⁵

Door een veranderde opstelling van de fabrikanten en door overkoepelende regelingen – vooral waar het de arbeidsduur betrof – werden kort na de Eerste Wereldoorlog de mogelijkheden tot onregelmatig verzuim kleiner. Daarnaast zette waarschijnlijk de beïnvloeding van de arbeiders van de kant van de arbeidersbeweging krachtig door.

Alle gegevens wijzen erop dat de sigarenfabrikanten paal en perk wilden stellen aan de onregelmatige arbeidsgewoonten. Hun werd deze mogelijkheid geboden door de grote werkloosheid die na afloop van de Eerste Wereldoorlog in de Culemborgse sigarenmakerij ontstond; wellicht was een regelmatiger arbeidspatroon ook uit bedrijfseconomisch oogpunt meer gewenst. Een Culemborgse sigarenmaker: 'Later, toen de boel zogezegd moderner werd, en je bleef 's maandags weg, zei de baas: "Dan pak je morgen van mij ook nog maar een dag."⁸⁶ Bij de *Dejaco*-fabriek: 'Daar kon je niet wegblijven, dan ging je de pijpenla uit.⁸⁷

Ook al had men door drankmisbruik moeite om te werken, men verscheen toch op het werk: 'Dan kwamen ze wel werken, ook al konden ze geen hand voor hun ogen zien. Hadden ze een sigaar gemaakt, deden ze die maar in hun sloof, die dorsten ze er niet bij te leggen.⁸⁸

De baas zelf, *Nico de Jager*, zag er op toe dat er geen drank naar het werk werd meegenomen: 'Als Nico het niet vertrouwde, dan ging hij aan

het drinkkruikje, dat ze bij zich hadden, ruiken en zat er dan jenever in, dan konden ze meteen vertrekken; dat wil zeggen: ze werden niet ontslagen, maar ze moesten weg en dan konden ze de volgende dag weer terugkomen.⁸⁹ Eén sigarenmaker gooide Nico de Jager op een gegeven moment diens eigen verleden, toen hij zelf een ongeregeld leven als sigarenmaker leidde, voor de voeten, toen hij door hem eruit werd gezet: 'Die sigarenmaker kwam op een morgen eens een keer op de fabriek, maar hij was nog een beetje half in de lorum. "Nou", zegt Nico, "d'r uit!" Toen zegt die sigarenmaker tegen hem, want ik zat er vlakbij: "Weet je nog dat we samen in Hilversum hebben gewerkt? Hij [Nico de Jager] had zelf ook altijd gezopen. Weet je nog? En weet je ook nog dat mijn slechtste sigaar beter was dan jouw beste?"⁹⁰ Maar hij moest er uit, hoor.'

Door de werkloosheid waren de fabrikanten in de gelegenheid minder gewenste sigarenmakers te lozen: 'Ik heb het bij *Dejaco* meegemaakt dat er soms zo'n zestig man uit gingen, zó in één keer gedaan. En dan was hij zo link; een week later stonde er een advertentie in de krant: "Volop sigarenmakers gevraagd". En als je dan kwam, zei hij: "Je bent net te laat; ik ben net bezet." Maar dat was niet zo, hoor. Hij was zelf ook sigarenmaker geweest, dus hij kende het klappen van de zweep wel, hè.⁹¹ Dit beleid wordt bevestigd door een andere sigarenmaker: 'Bij *Dejaco* was het anders. Maar dat was een slechte, hoor. Bijvoorbeeld als ze er acht of tien ontslagen hadden, dan nam hij de volgende week twintig anderen. Dat was om de angst er in te houden, hè.⁹² Ze konden er in die tijd genoeg krijgen.⁹³ Ook de *Cadena* ging harder optreden tegen verzuimende sigarenmakers. Een voormalig bedrijfsleider: 'Ik wou het niet hebben. Op een gegeven moment

zaten er twee die vroegen: "Kunnen we een middag snipperen?" Ik zeg: "Jazeker kan dat, maar niet meer terugkomen. Dat is er niet meer bij morgen. Dan blijf je snipperen, dat is nog veel beter."⁹⁴

Werden in de jaren dat de arbeidsmarkt relatief krap was, onregelmatige arbeidsgewoonten min of meer getolereerd, in de jaren na de Eerste Wereldoorlog – een periode met een ruim arbeidsaanbod in de Culemborgse sigarenmakerij – was dit niet meer het geval. Met schorsing en ontslag traden de fabrikanten tegen vrijwillig verlet op. Wettelijke regeling van de arbeidsduur kwam pas met de Arbeidswet van 1919 tot stand, maar lokale of bovenlokale CAO's konden ook in een

bedrijf of bedrijfstak grenzen stellen aan de arbeidsduur. De eerste grootschalige CAO met betekenis voor de Culemborgse sigarennijverheid dateert van 1913. Deze bevatte echter geen bepalingen over de arbeidsduur. De eerste landelijke CAO in deze bedrijfstak, in 1920, deed dat wel. Omstreeks dezelfde tijd trad ook de wettelijke regeling van de arbeidsduur in werking, die de werkweek bepaalde op maximaal 45 uur, later weer verlengd tot 48 uur.

We kunnen concluderen dat het uiteindelijk de Arbeidswet van 1919 is geweest die in Culemborg de mogelijkheden 'om maar raak te werken' sterk aan banden heeft gelegd.⁹⁵ Op zekere schaal zal het zijn voorgekomen dat de wet ont-

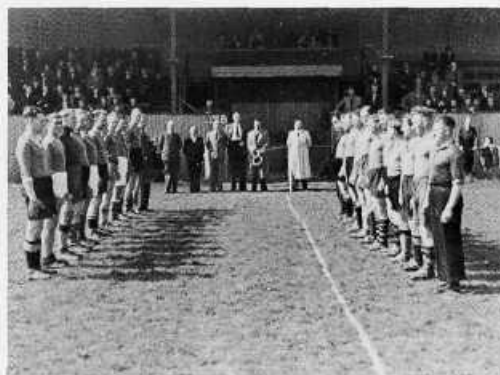
De hal van Dejaco. Op de voorste rij, van links naar rechts: 2 Nol de Jong, 3 Goof Wammes; op de tweede rij, van links naar rechts: 1 Gijs Vermeulen, 2 Anton Veld, 3 Mudde of Kees Stielhorst, 4 Piet van Kessel; op de derde rij, van links naar rechts: 2 Kees van Stein, 6 Anton Pels, Henk van Zetten.

doken werd, maar dit zal zich voornamelijk hebben beperkt tot kleine bedrijven.

Rol van de vakbonden. De georganiseerde arbeidersbeweging kreeg onder de sigarenmakers in Culemborg voor het eerst voet aan de grond aan het eind van de jaren '80.⁹⁶ Er werden regelmatig vergaderingen met sprekers van elders belegd, 1 mei werd gevierd en een afdeling van de SDB (Sociaal-Democratische Bond) kwam tot stand. Toen echter na enkele kleine stakingen in enkele sigarenmakerijen in 1891 een groot conflict ontstond over het recht van organisatie, dat werd verloren, was er gedurende enige jaren weinig activiteit.⁹⁷ In het midden van de jaren '90 werd de draad weer opgepakt. Er ontstonden nu ook organisaties van arbeiders op confessionele grondslag.⁹⁸ In diverse bedrijfstakken kwamen afdelingen van bonden op; na de eeuwwisseling werd een SDAP-afdeling opgericht en consumentencoöperaties kwamen van de grond. De geheelonthoudersbeweging bracht onder meer een geheelonthouderscafé, een toneelvereniging (DOTO, Door Onthouding Tot Ontwikkeling), een voetbalvereniging (Vriendenschaar) en een zangvereniging (de Korenbloem).⁹⁹

Voor zover de arbeidersbeweging in haar verschillende geleidingen de arbeiderscultuur beïnvloedde, oefende zij ook invloed uit op de arbeidsgewoonten, al was deze invloed voornamelijk indirect.

Directe invloed van de vakbonden was er wel bij de totstandkoming van collectieve arbeidsovereenkomsten. Zoals we zagen, lieten CAO's weinig ruimte voor onregelmatige arbeidsgewoonten. Hieruit zou men kunnen afleiden dat de bonden zich niet erg sterk hebben gemaakt voor de verdediging van deze vrijheid. Het tegendeel was zelfs het geval, zoals blijkt uit het feit dat in

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van Dejacó werden twee voetbalvelden uit het personeel samengesteld. De wedstrijd werd gespeeld op het toenmalige Vriendenschaarveld aan de Westersingel.

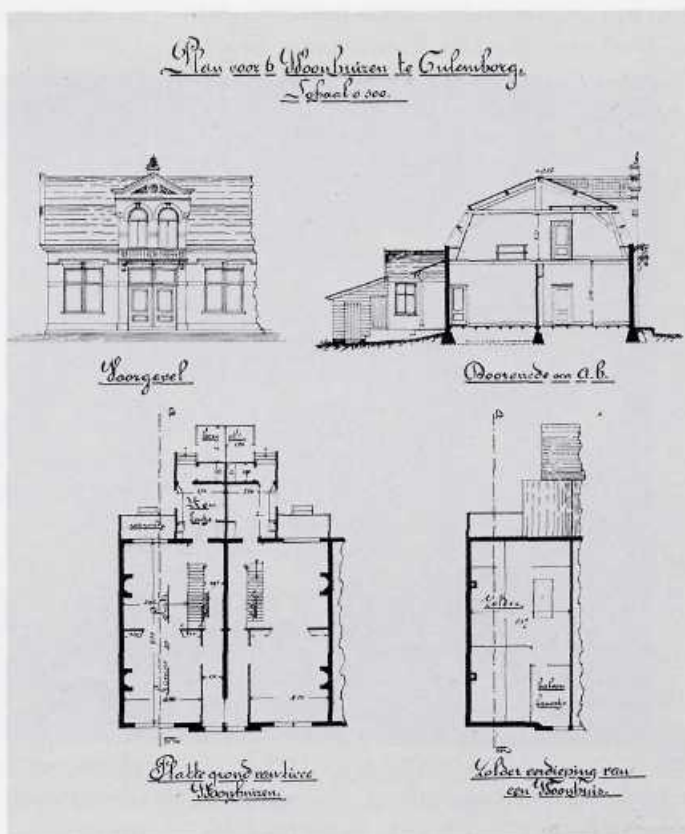
Groningen bonden en ondernemers in de sigarenrijverheid samen stredden tegen onregelmatige arbeidsgewoonten onder de sigarenmakers ter plaatse. Het verslag van de Kamer van Arbeid voor de Voedings- en Genotsmiddeleeuwigheid te Groningen van 1904 bericht over de bestrijding van het maandaghouden: 'Van den kant van den sigarenmakersbond kan de patroon op steun rekenen, want geen Maandaghouder of hij, die zich verzet tegen stellige, welgemeende bevelen van den patroon, behoeft aldaar aan te kloppen om hulp, wanneer hem de arbeid om die reden wordt ontnomen.'¹⁰⁰

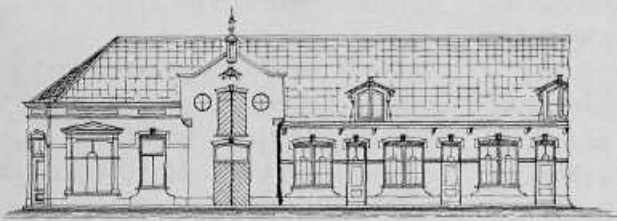
Het valt buiten het bestek van dit boek om uitgebreid in te gaan op de motieven van de vakbonden. We volstaan hier met erop te wijzen dat het arbeidsethos van de bonden slecht strookte met onregelmatige arbeidsgewoonten.¹⁰¹ Daarnaast stond dit verschijnsel in een kwade reuk, omdat het door de bonden als direct verboden werd gezien met drankmisbruik. Centraal stonden voor de bonden materiële verbeteringen voor de arbeiders.

Ook in Culemborg was er pressie van de bonden op de arbeiders om onregelmatige arbeidsge-
woonten op te geven en een in het algemeen
meer geregeld leven te leiden. De eerder geciteerde meesterknecht op de *Cadena*: 'Er werd veel vergaderd door de bonden en dan kwamen de mensen luisteren. Ze werden gewoon be-
keerd, omdat ze begrepen wat ze allemaal mis-
daan hadden. Die leiders van de bonden riepen de actieve bondsleden er toe op er aan te werken dat mensen eens een beetje in het gareel kwamen. Dan werd er gezegd dat ze aan het gezin moesten denken.'¹⁰²

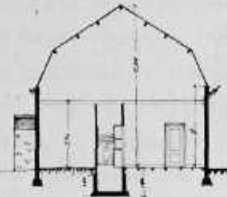
Een vrouw van een klompenmaker, die destijds getuige was van een gelijksoortig optreden van de bonden in de Culemborgse klompennijver-
heid, was ermee ingenomen: 'Eerst werd er door de klompenmakers regelmatig tijd verspild, doordat ze zo van hun werk afiepen, maar met de vrijigheid was het afgelopen toen de bonden opkwamen. De opkomst van de bonden was een goede zaak, want ze zorgden ervoor dat de mannen aan het werk bleven.'¹⁰³
De betekenis van de arbeidersbeweging voor het terugdringen van een traditioneel arbeidspa-

Zoals hiervoor, in 'De fabrikanten', al is vermeld, liet sigarenfabriek Trio voor haar arbeiders, die vaak van buiten de stad kwamen, de Triowijk bouwen. In 1896 en 1899 werden de eerste twee fasen gerealiseerd: tweeëndertig arbeiderswoningen, een bakkerij en zes burgerwoonhuizen. In 1906 volgden nog veertig woningen. Tot slot bouwde timmerman H. C. van Glabbeek in 1909 drieëntwintig woningen. De foto toont de Triosingel in de jaren '60.

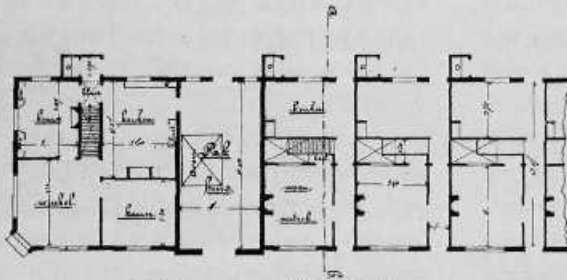

Handgezicht langs de Ritsweg.

Doorsnede a.b.

Platte grond Winkelhuis Pakhuis en Woningen.

Plan voor het bouwen van
32 Arbeiderswoningen en een
Winkelhuis met Pakhuis
te Gulemborg.
Schaal 1:500.

troon deed zich waarschijnlijk het eerst en vooral voelen in de bedrijfstakken waar de arbeidersbeweging het vroegst tot ontwikkeling kwam: in Culemborg de sigarennijverheid.

Voor een hogere levensstandaard werd een grotere arbeidsdiscipline aanvaard. In de Culemborgse sigarenfabrieken was deze ontwikkeling zichtbaar in het feit dat de klok het werkritme ging dicteren. Het raakte onder sigarenmakers in gebruik onder het werk een horloge voor zich aan een spijkertje te hangen: 'Met je klokje hield je bij hoeveel sigaren je in een bepaalde tijd had gemaakt. Je stelde jezelf een doel: om de zoveel minuten een blok, zoveel blokken in het uur, zoveel per dag enzovoort. Je controleerde steeds of je niet op je schema achterraakte, anders ging je jagen om het weer in te halen.'¹⁰⁴ Een sigarenmaker verwoordde de mentaliteitsverandering aldus: 'Later ging het er in de sigarenfabriek meer om om je brood te verdienen, maar daar werd vroeger niet zo naar gekeken, want toen was het allemaal armoe troef.'¹⁰⁵

Aan de ene kant dwongen het offensief van de ondernemers en de collectieve arbeidsvoorwaarden een strengere arbeidsdiscipline af; aan de andere kant groeide onder de arbeiders een nieuwe arbeidsmoraal. Het proces van mentaliteitsverandering voltrok zich des te gemakkelijker omdat de strenge arbeidsmoraal geen intellectuele oppositie ontmoette.¹⁰⁶ Voor zover deze al aanwezig was, hadden arbeiders er geen contact mee. De ideologie van de georganiseerde arbeidersbeweging had zich in een richting ontwikkeld die op belangrijke punten aansloot bij de door de ondernemers geëiste arbeidsdiscipline.

ARBEIDSMOBILITEIT EN ONREGELMATIGE ARBEIDSGEWOONTEN¹⁰⁷

Welke motieven hadden sigarenmakers om van werkgever en woonplaats te wisselen? In welke omvang gebeurde dit? En in hoeverre paste dit verschijnsel binnen de hiervoor gesignaleerde traditionele arbeidsgewoonten?

Alvorens op de motieven en de achtergronden van de arbeidsmobiliteit onder de Culemborgse sigarenmakers in te gaan, zullen we ons eerst richten op de omvang ervan. Door het ontbreken van bronnenmateriaal kan slechts een deel van de arbeidsmobiliteit in Culemborg in beeld worden gebracht, namelijk alleen de geografische mobiliteit binnen de beroepsgroep als geheel. De mobiliteit *binnen* Culemborg blijft noodgedwongen buiten beeld. Een tweede beperking is dat het bronnenmateriaal slechts toestaat alleen de periode 1870–1900 te beschouwen. Ter vergelijking zijn ook de stoelenmakers en klompenmakers in de cijfers betrokken.

Uit tabel 4.3 blijkt dat de mate van mobiliteit tussen deze beroepsgroepen nogal varieerde. In elk onderscheiden tijdvak binnen de periode 1867–1901 lag het tot vertrek leidend verloop onder de Culemborgse sigarenmakers aanzienlijk hoger dan dat in de andere beroepsgroepen. De verschillen zijn het grootst in de perioden tot aan het begin van de jaren '90. Daarna neemt het vertrek onder de sigarenmakers af en is er sprake van een toeneming onder de klompen- en de stoelenmakers.

De gemeente Culemborg hield in de tweede helft van de 19de eeuw naast het bevolkingsregister aparte lijsten bij van zeer mobiele groepen als de studenten van het seminarie en de dienstboden. Aan het eind van de jaren '60 en aan het begin van de jaren '70 heeft de gemeente ook

Tabel 4.3 Vertrek uit Culemborg onder arbeiders tussen 1867 en 1901.

periode	sigarenmakers		stoelenmakers		klompenmakers	
	a*	b**	a*	b**	a*	b**
1867-71	12,0	37,5	2,3	1,7	1,0	2,2
1872-76	10,0	19,8	2,4	1,3	1,2	2,5
1877-81	12,0	15,2	2,3	1,1	1,0	2,4
1882-86	11,3	9,6	1,3	0,8	0,5	1,0
1887-91	37,0	20,3	2,8	1,6	2,6	4,2
1892-96	22,8	7,8	3,2	2,2	3,2	5,1
1897-01	33,2	8,7	2,4	2,4	2,0	3,0

* a Gemiddeld aantal vertrekkenden per jaar.

** b Gemiddeld percentage vertrekkenden per jaar van de beroepsbevolking van 16 jaar en ouder binnen de beroepsgroep.

Nota bene: Wegens het ontbreken van voldoende gegevens zijn de vertrekkenden in de jaren 1869, '81 en '82 niet in de berekeningen verwerkt. De totalen over deze periode zijn respectievelijk 656, 67 en 52.

Bron: *gemeenteverslagen, vertrekregisters NAC.*

tijdelijk een lijst bijgehouden van sigarenmakers die van elders kwamen. Dit geeft aan dat zij als een relatief vlottende groep werden beschouwd. Uit een gedeeltelijke reconstructie van de verlorengene lijst kan worden opgemaakt dat van de zesenvestig sigarenmakers die in de periode van februari 1867 tot en met half december 1870 op de lijst werden ingeschreven, minstens de helft eind '71 weer naar elders vertrokken was.¹⁰⁶ Een belangrijke factor die de hogere vertrekcijfers onder de sigarenmakers kan verklaren, is de ontwikkeling op de arbeidsmarkt in deze bedrijfstak tot omstreeks de Eerste Wereldoorlog. Deze was expansiever dan de andere in de beschouwing betrokken takken van nijverheid.¹⁰⁹ Hierdoor waren de mogelijkheden tot mobiliteit ook ruimer. Sigarenmakers maakten van de gunstige situatie op de arbeidsmarkt gebruik door naar plaatsen te trekken waar er voor hen mogelijkheden tot inkomstenverbetering lagen. Het economisch motief was dan overwegend.

Tegelijk schiepen de omstandigheden in de sigarennijverheid in deze periode ruimte voor mobiliteit vanuit andere motieven. Dit blijkt uit het navolgende vraaggesprek met een in 1894 geboren Culemborgse sigarenmaker, die vanaf omstreeks 1910 regelmatig buiten Culemborg werkte. Behalve het zoeken naar beter werk komen nieuwsgierigheid, leergierigheid en plezier in afwisseling van werkomgeving als motieven naar voren.

Behoefte aan afwisseling. 'Ik ben weggegaan uit onderzoek eigenlijk; ik wou alles maken. Ik had op een gegeven moment een werkje bij *Dresselhuijs*; dat beviel mij niet. Ik zeg: "Ik wil bolknaken maken; ik wil grote sigaren maken." Vroeger was het zo, we scheden er gewoon uit, omdat je dadelijk weer aan het werk kon. Dat was niet zoals nou. Ik ben hier op de Ouwe Keet, van *Dresselhuijs*, twee keer uitgescheden. Ik zeg: "Ik ga in Utrecht werken." Nou, ik hoefde er maar

naar toe te gaan en ze vroegen: "Waar kom je vandaan?" "Bij Dresselhuijs." "Oh, kom maar binnen." Als je maar zei dat je van Dresselhuijs vandaan kwam, dat waren allemaal vakmensen, hoor. Ik heb in Utrecht gewerkt bij *Ypes & Posthumus*. Daar kreeg ik handwerk, knakken, en dat beviel me en daarom ging ik daar graag naar toe. Ik heb daar een maand of drie gewerkt, maar ja, mijn moeder miste mij thuis en die had graag dat ik weer hier kwam werken. En ik ging weer naar Dresselhuijs terug en ik kon meteen weer beginnen. Ze wisten wat ik kon en dat ik een handige jongen was. Die gaven me meteen al een goed werkje en toen heb ik daar weer een tijd gezeten. Maar ja, later, toen zit ik met een kameraad en ik zeg: "We moesten naar Gouda gaan, naar *Napoleon*, die maken allemaal die grote vorstenlanders, dan heb je vanzelf goed loon." *Napoleon*, dat was een fabriek, die maakte maar één soort sigaren, allemaal vorstenlanders, geen sumatra's, alleen vorstenlanders. Die sigaren hadden een grote lengtemaat en toentertijd werd voor die lengtematen extra betaald. Het betaalde zestig cent voor de honderd. Voor tweeduizend f 12,-. Ik maakte er altijd 2400 à 2500 in de week, dus wij verdienden toen f 15,- in de week; dat was veel hoor. Het was ruim vóór de Eerste Wereldoorlog, ik was achttien. Later ben ik weer teruggegaan, eerst weer naar diezelfde fabriek, Dresselhuijs. Ik ging nooit omdat ik werkloos was, ik maakte er een aardigheidje van. Ik zeg: "Ik wil daar eens gaan werken." En dat kon vroeger, hè. Ik was nieuwsgierig, ik had ondernemingszucht. Ik wou beter werk hebben dan wat ik op de fabriek waar ik het geleerd had kreeg. Je werd daar als jongmaatje behandeld. En ik was er altijd op uit om wat te leren. Door op verschillende plaatsen te werken leerde je dan weer die sigaar te maken en dan weer dat model.

Zo leerde je je vak beter. Ik heb ook nog bij *Hillen*, in Delft gewerkt en in IJsselmonde, bij Rotterdam. Dat was ook vóór mijn trouwen. We zijn ook een keer op reis geweest naar Amsterdam, maar daar konden we niet binnenkomen. Dat was toen we op de oude fabriek in staking waren, in 1913. Maar in het algemeen kon je overal werk krijgen, vooral als je van Kuilenburg kwam. Sigarenmaken, dat was een trekvak. Je had er ook boemelaars bij. In de sigarenmakerij had je mensen die gingen overal heen, die wilden overal werken.¹¹⁰

Tussen de sigarenmakers bestonden belangrijke verschillen in de frequentie waarmee men van woonplaats en werkgever wisselde. Aan de ene kant stond een groep die weinig of niet mobiel was; aan de andere kant was er een klein deel van de sigarenmakers bij wie de mobiliteitsfrequentie bijzonder hoog was. Deze 'echte reizigers', zoals ze door oudere sigarenmakers wel worden aangeduid, leidden een in hoge mate trekkend bestaan. Ze trokken 'met hun zinkie onder de arm het hele land door' en wisselden onderweg soms het sigarenmaken af met nevenactiviteiten als venten.¹¹¹ Tijdelijk vonden ze vaak een onderkomen in een logement. Soms al na een heel korte tijd zocht men het weer verderop: 'Dan zaten ze bij wijze van spreken een paar dagen en dan gingen ze met hun pet rond om wat op te halen en dan gingen ze weer.'¹¹² In het bijzonder bij deze groep lijken niet primair-economische motieven bij het wisselen van werk een belangrijke rol te spelen.

Het onderscheid tussen de groep 'echte reizigers' en de overige sigarenmakers die op gezette tijden in een andere plaats werk zochten, was vrij vaag, zoals uit de woorden van een Culemborgse sigarenmaker blijkt die tijdens de Eerste Wereldoorlog in verschillende plaatsen werkte.

'Ik werkte bij sigarenfabriek *Van Maanen*, maar daar begon het me te vervelen. Toen ben ik als sigarenmaker naar Utrecht gegaan; toen was ik vijftien jaar. Ik zat op een fabriek van *Schuit*, in een steegje net tegenover de Rembrandt-bioscoop. Ik maakte 2000 sigaartjes en daar kreeg ik f7,- voor. Ik moest f5,- kostgeld geven bij ene De Hoop, ook in de buurt van de bioscoop. Omdat ik het loon veel te weinig vond – ik hield maar f1,65 over, want ik moest 35 cent voor de bond betalen, de Federatie – wou ik er weggaan. Ik zeg tegen Schuit: "Ik schei d'r uit." "Wacht nou maar", zegt-ie, "je krijgt eerdaags imitatie-werk". Daarmee kon je wel een paar centjes meer verdienen. Later ben ik vandaar naar *De Jager* op de Oudegracht gegaan. Daar verdiende ik al een paar gulden meer. En als je daar midden in de week geen centen meer had en je zei tegen de chef: "Toe jongen, mats me even en leen me een gulden", dan zei-ie: "Hoeveel sigaren heb je al ingeleverd?" begrijp je; hij dacht: "Als jij weggaat, grijp ik ernaast", en dan kon je eventueel wat lenen. Toen ik daar een poosje gezeten had, ben ik naar *Peletier* gegaan; daar was het model, hoor.

We hebben daar wel schik gehad in Utrecht. Ik had ten leste geen broek meer aan. Ik kwam op een gegeven moment thuis en toen zei mijn vader: "Is dat je werkbroek die je daar aanhebt?" Toen heb ik tien gulden bij elkaar gespaard en je had in Utrecht De Matador en daar kocht ik een pak en daarnaast had je een schoenwinkel en daar heb ik een paar schoenen gekocht en ik had een papieren front en papieren manchetten. Maar 's avonds gingen we op stap met een paar sigarenmakers en toen kwamen we bij het Moreelsepark en we zaten daar, want we konden haast niet lopen, zo bezopen waren we. Toen begon het toch te regenen! Ik zal je zeggen, die mouwen

hingen hier. Vanwege de oorlog was dat zeker van dat papieren spul en dat papieren front zat niet onder mijn jasje maar in mijn nek. Mijn manchetknopen was ik onderweg al verloren. Alleen de schoenen waren nog in orde.

Het waren allemaal Culemborgers, dajackers, die van de ene week op de andere leefden. Als het ze ergens niet beviel, gingen ze weer buiten de stad lopen of zo. Dat heb ik ook gedaan, hoor, van Utrecht af gelopen naar Beverwijk, bij *Majoor*. Ontmoette ik daar ook nog Culemborgers. Heb ik ook daar nog een veertien dagen gewerkt. Toen zijn we in Eindhoven terechtgekomen. Ik ging al die oude sigarenmakers maar zo'n beetje nadoen, die dalvers zogezegd. Die liepen, als ze niet op de fabriek waren, met een doos met negotie. Onderweg gingen ze daarmee de boer op, met schoensmeer, veters en band. We kwamen in Eindhoven en het eerste wat ze vroegen was: "Ben je katholiek?" Ik was samen met een kameraad en dat was ook zo'n achterovergooier. Ik werd aangenomen, omdat ik zei dat ik katholiek was, maar mijn kameraad zei, hoewel hij katholiek was: "Je kan barsten", dus die werd niet aangenomen. Ik kwam op die fabriek en daar zaten allemaal vrouwen te werken en de mannen deden het huishouden. Die vrouwen waren zo vlug, jongen. En toen ben ik mijn kameraad maar weer achternagegaan en ben ik weer in Culemborg terechtgekomen, toen was net de Eerste Wereldoorlog afgelopen.¹¹³

Voor een belangrijk deel kunnen de niet-economische mobiliteitsmotieven op één noemer gebracht worden. Ze hadden namelijk veelal te maken met afkeer van eentonige werkomstandigheden en werkregelmaat en een behoefte aan afwisseling. Dit wijst in de richting van een samenhang met de eerder besproken onregelmatige arbeidsgewoonten. Een relatief hoge fre-

quentie in het wisselen van werk en geregelde vrijwillige afwezigheid van het werk zijn beide te beschouwen als onregelmatig arbeidsgedrag.

Gedwongen mobiliteit. Evenals het 'aan de sjouw gaan' schijnt de mobiliteit als onregelmatige arbeidsgewoonte in de Culemborgse sigarenrijverheid na de Eerste Wereldoorlog snel in betekenis te zijn afgenomen. De werkloosheid waarmee de Culemborgse sigarenmakers na afloop van de oorlog te maken kregen, leidde tot een, deels tijdelijke, uittocht van sigarenmakers. De omstandigheden die toen ontstonden en die in de jaren daarna weinig veranderden, lieten weinig ruimte voor een op traditionele werkopvattingen gefundeerde arbeidsmobiliteit.

Hoe verging het de sigarenmakers die na afloop van de Eerste Wereldoorlog tijdelijk elders werk zochten? Hun economisch gemotiveerde arbeidsmobiliteit droeg uiteraard een min of meer gedwongen karakter. Dit gold des te sterker wanneer elders werk was verkregen door bemiddeling van de plaatselijke, in 1914 opgerichte, Arbeidsbeurs, omdat dit werk op straffe van inhouding van de uitkering moest worden geaccepteerd. De betekenis van de arbeidsbemiddeling was na 1918 sterk toegenomen. Terwijl in 1916 nog 'zo goed als geen gebruik gemaakt' was van de bemiddeling van de Arbeidsbeurs, was dit in 1920 wel 'veelvuldig' het geval.¹¹⁴ Maar voor een ander deel vonden sigarenmakers via eigen wegen in andere plaatsen werk. Er kwamen netwerken van familie, vrienden en kennissen aan te pas alvorens naar elders te vertrekken.

'Toen de boel hier in de Eerste Wereldoorlog dichtging, werd ik werkloos. Ik heb werk gevonden via de ouders van de vrouw van dokter Wachter, in Eindhoven. Omdat je daar een

vreemde was, ging je er daar, als het slap werd, uit. En zo heb ik op verschillende plaatsen gewerkt: in Amsterdam, Rotterdam, Beverwijk, Leiden en Wageningen. Toen trok een groot aantal Culemborgers naar elders. De reden was dat er hier geen werk was. Op een keer vertrokken we met z'n drieën van hier naar Amsterdam. Maar we konden geen kosthuis krijgen en daarom zijn we naar het Leger des Heils gegaan, maar daar konden we ook niet terecht. Het Leger des Heils heeft ons toen naar een logement gebracht. Er was een slaapzaal, daar kunnen er een stuk of acht op gelegen hebben. Er verbleven allerlei verschillende mensen; er was bijvoorbeeld een groenteboer bij. De koffie was er goedkoop. Het was er wel netjes, maar ik was het niet gewend, dus beviel het mij niet. Een week heb ik er wel doorgebracht. Maar het was wel een fatsoenlijk logement, hoor. In Wageningen lag ik in een kosthuis met acht man en daar waren ook Culemborgers bij. Dan was de één daar gekomen en dan de ander. Ik kwam 's zaterdags thuis en ik ging 's zondagsavonds weer weg. Mijn moeder was weduwe, en als ik buiten de stad acht gulden in de week kostgeld moest betalen, moest ik mijn moeder ook acht gulden betalen; dat was niet anders. Je had ook nog je reisgeld natuurlijk en dan was je er schoon uit. Pas later, toen ik in Culemborg ging werken, kon ik gaan sparen. In Beverwijk heb ik bij *Majoor* gewerkt. (...) Bij een zuster van een kennis heb ik in Rotterdam een hele tijd in de kost gelegen. Mijn zwager was schipper en mijn zuster zat ook op die schuit en dan ging ik 's avonds, als de schuit in Rotterdam was, wel bij ze op bezoek...'¹¹⁵

Waarschijnlijk onder invloed van globaal dezelfde factoren die een rol speelden bij het afnemen van het maandaghouden en andere vrijheden in de werkindeling, heeft zich ook de terug-

gang van de arbeidsmobiliteit als onregelmatige arbeidsgewoonte voltrokken. De teruglopende vraag naar arbeidskrachten in de sigarennijverheid na de Eerste Wereldoorlog verminderde de kansen elders uitzicht op werk te vinden. Als indicator voor deze ontwikkeling kan het vóórkomen van rondtrekkende sigarenmakers dienen. 'Na de Eerste Wereldoorlog was het daarmee al afgelopen, joh', aldus een sigarenmaker.¹¹⁶

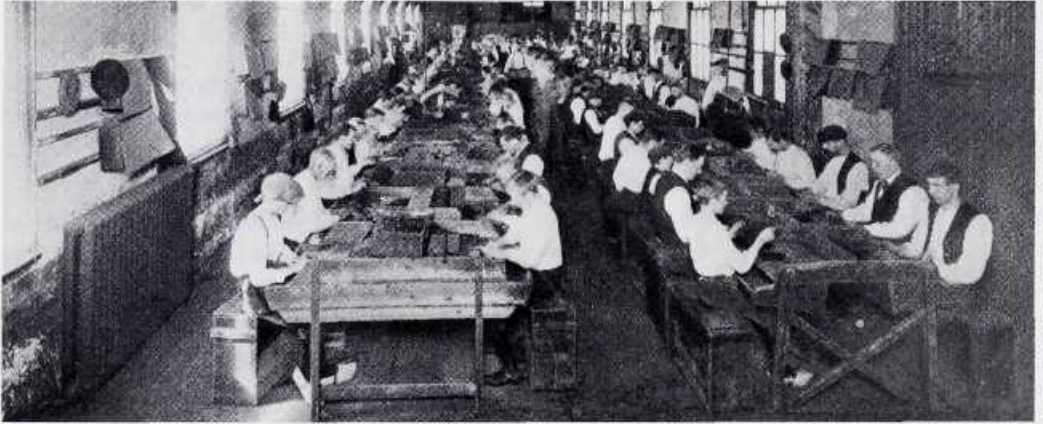
De situatie op de arbeidsmarkt maakte het de Culemborgse fabrikanten mogelijk selectiever te werk te gaan bij het aannemen van personeel. Het risico dat een sigarenmaker na korte tijd weer zou vertrekken, wilde men, tegen de achtergrond van de scherpere concurrentie, kennelijk liever niet meer lopen. Waar men vroeger reizende sigarenmakers als een welkome arbeidskracht binnenhaalde, werden ze nu – behalve als het erg druk was – buiten de poort ge-

houden. 'Als het druk was, namen ze nog wel deze of gene aan die aan kwam waaien, maar zo gauw als de tijd slap was, pffft, gingen ze er meteen uit.'¹¹⁷

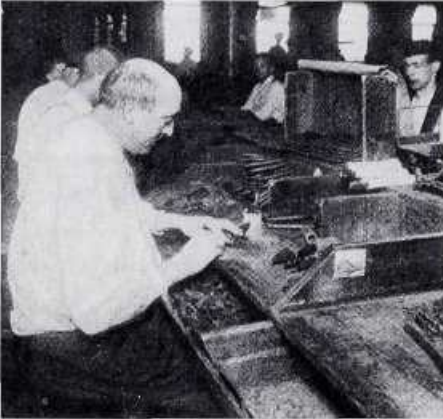
Aan de andere kant droegen waarschijnlijk ook culturele factoren bij tot de afkalving van de overige traditionele arbeidsgewoonten. In dit verband is het van betekenis dat een van de eerder aangehaalde sigarenmakers zegt dat hij al die *oude* sigarenmakers ging nadoen. De mentaliteitsverandering bij de jongere generatie beperkte waarschijnlijk de vanuit traditionele werkopvattingen gemotiveerde arbeidsmobiliteit.

Men kan er verder nog op wijzen dat de afzetmogelijkheden voor de reizende sigarenmakers door infrastructurele verbeteringen terugliepen, als gevolg waarvan de plattelandsbevolking haar waren nu gemakkelijker in de stad kon kopen.

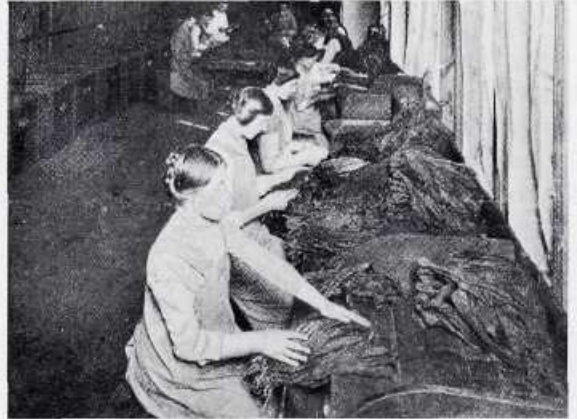
DE SIGARENINDUSTRIE

Een der artikelen die gedurende den oorlog zeer in prijs zijn gestegen, is ongetwijfeld de tabak. Reeds eenige malen zijn de prijzen der sigaren en van de tabak gestegen en ondanks de verhoogings kost het den fabrikanten de grootste moeite, hun kwaliteiten op peil te houden. Voorzeker zullen onze lezers dan ook met belangstelling kennis nemen van de hierbij afgebeelde, in de fabriek „Trio” te Culemborg, genomen serie foto's. Hierboven geven wij een overzicht van een der werkplaatsen, waar, zooals men ziet, tal van handen bezig zijn met het sortieren van tabak en sigaren.

De vervaardiging van handwerksigaren.

Meisjes zijn bezig met het strippen der tabak.

De sigaren worden ter verzending gereed gemaakt.

Hilversum III bestond nog niet

Het maken van vele honderden sigaren per dag was natuurlijk vrij ceptonig werk. Maar de produktiewijze bood tamelijk veel ruimte voor affeiding door onderling contact. Luidruchtige machines ontbraken en men zat bij elkaar aan lange tafels. De opgedane routine liet toe dat men de aandacht niet voortdurend volledig bij het werk hoefde te houden. Er was dus volop gelegenheid voor een praatje, het uitwisselen van nieuwtjes en zang. Ondertussen kon er gewoon doorgewerkt worden. Iemand die omstreeks 1920 als bosjesmaker op de *Trio*-fabriek heeft gewerkt, en daarna in de meubelmakerij terecht is gekomen, kan deze bedrijfstakken goed met elkaar vergelijken. Met enige weemoed denkt hij terug aan de sigarennijverheid: 'Het is jammer, hoor, want dat was toen een industrie waarin je goed je brood kon verdienen. En leuk ook; je zat allemaal aan die grote tafels, met een man of twaalf en een paar jongens ertussen. Er was één zaal bij Trio, en een vleugel; daar zaten

meisjes te strippen. Het was leuk, want wat de één niet wist, wist de ander. Als je er een paar aan tafel had die leuk konden vertellen, moppen vertellen en alles, dan zat je te genieten. We hadden er op de Trio één bij ons aan tafel zitten en die kerel kon vertellen! En altijd handel; later toen hij van de fabriek is afgegaan, is hij vertegenwoordiger geworden. We hadden er nog één aan tafel, die kon ook zo goed vertellen. En dan moesten er twee strijd krijgen met elkaar... dat was helemaal mooi! Over politiek of zoiets. Dan kwam er geen eind aan, och, och. En ze hadden allemaal een horloge voor zich hangen; de meesten tenminste, en die probeerden ze soms te verhandelen. En dan deden ze, portemonnee uit de zak: "Wie wil die portemonnee kopen?" Er zat nooit veel in, hoor. Als jongen van dertien jaar, als je ertussen zat, was dat hartstikke leuk."¹ Zijn oordeel over de arbeidsomstandigheden op een meubelfabriek is minder gunstig: 'Nee, op een meubelfabriek was dat heel anders; daar was

het de hele dag maar jagen en achter je aan zitten. En dan stond je allemaal aan een draai-bank of aan een zaagbank, en een lawaai... Die doppen had je in die tijd nog niet. En die exhauster, die ik later altijd, veertig jaar lang, voor me had hangen, die afzuiging van dat spuiten, poeh... daar word je helemaal doof van. Een jaar of tien heb ik zo'n cirkelzaag voor me gehad, nou, dan ben je ook klaar, hoor."² Hij vertelt dat er in de tijd dat hij er werkte op de Trio onder het werk ook gezongen werd: 'En dan kon er wel eens een mooi lied gezongen worden, wat je allemaal kende. En in de winterdag, dan was het vroeg donker, en wat denk je, dan begon er één: "Steek de lamp aan, want het is zo donker." En dan met zijn allen, met zo'n honderd of meer mensen, galmde dat door die fabriek. En het eind van het liedje was, dat er een lamp werd aangedraaid. Want ze lieten je net zo lang werken... Ze waren zo zuinig, hè."³ Een sigarenmaker over de repertoirekeuze: 'Je had van die

Pagina uit een onbekend tijdschrift (1917), die de sigarenfabricage in de Trio-fabriek in beeld brengt.

klaagnummers, bijvoorbeeld van Willy Derby, die samen gezongen werden. Dat hele koor in de fabriek galmde dan, om een voorbeeld te noemen: "Moeder, ik kan je niet missen."⁴

Een of ander voorval kon aanleiding zijn om op basis van een ter plaatse bedachte, doorgaans kernachtige, tekst in massaal gezang los te barsten. Zo is het op de *Cadena* voorgekomen dat de handelwijze van een sigarenmaker, die zijn vriendin in de steek had gelaten, met luide zang werd commentariseerd.⁵ Een oudsigarenmaker bij *Dejaco* over een voorval dat de tongen had losgemaakt: 'Op een keer was een sigarenmaker, die een beetje in de lorum was, half in de nacht naar het huis van zijn vader op de Westerwal gegaan en had daar geroepen: "Vader, ik ga reizen... Zorg voor mijn kinderen!" Een kameraad van die man, die daar bij was geweest, vertelde die geschiedenis de volgende ochtend op het werk. Dat werd rondverteld en op een gegeven ogenblik begon die hele fabriek te zingen: "Vader, ik ga reizen!" En die betreffende sigarenmaker zat te mopperen: "Dooddonderen zullen ze, dooddonderen!"⁶

Soms werd er door sigarenmakers die op een zangkoor zaten en goed konden zingen, voorgezongen: 'Bij ons op de *Cadena*, op de Ouwe Keet, zaten verschillende goede zangers. Je had er twee, die zongen soms samen; die gingen ook op bruiloften zingen, en die zongen op de Keet ook wel eens een nummertje. Dan was het muisstil, hoor, als ze een extra nummertje zongen. Dan hielden de anderen allemaal hun mond dicht, zodat je het goed kon horen.'⁷ Een sigarenmaker die zelf wel eens zong: 'Ik weet nog, toen ik omstreeks 1920 in Maarssen werkte, dat ik daar een stuk zong dat ik kende van het zangkoor. Nou, ik kon goed zingen, al zeg ik het zelf, en ze zaten allemaal met hun mond open.'⁸

Rondtrekkende sigarenmakers stonden als goede zangers bekend en zongen soms zelfs aria's, reden waarom ze vaak zeer gewild waren. Ook in de Culemborgse bedrijven konden van hun optreden genieten. 'We hebben het gehad bij de *Dejaco*-fabriek, in de Leerdamse Buurt, dat om 9 uur, dan ging meneer *De Jager* "brood eten", zoals hij dat noemde, dat zo'n reiziger die er werkte, zei: "Geachte aanwezigen, ik zal een paar aria's

voor u zingen." En verdomd, hij zong een paar aria's, mooi hoor. Toen hij uitgezongen was, ging hij met zijn pet rond en zei: "Nou, jongens, doe meneer De Jager maar de groeten van me; ik heb het hier wel weer gezien."⁹

Maar niet altijd viel het gezang bij iedereen in goede aarde. 'Op de *Cadena* was er één bij die kon zo bar hard tekeer gaan. Dan kwam de meesterknecht helemaal van de tribune af en ging naar die man toe, die helemaal achterin de fabriek zat. "Hoor es, een beetje kalmer aan doen", zei-ie dan. Maar die sigarenmaker deed net of hij niks in de gaten had en zong maar door tot het hele lied uit was. "Ja, meesterknecht", zei hij, "ik wou eerst het lied even uit zingen".¹⁰

Behalve dat er gezongen werd, werd er ook verteld; soms hele boeken of hele films. 'Wij hadden er één, als die een boek gelezen had, ging-ie dat helemaal zitten vertellen. Dat duurde soms een paar uur achter elkaar en intussen ging het werk gewoon door. Iedereen was muisstil en terwijl hij zat te vertellen, werd er ook door hemzelf doorgewerkt. In Rotterdam heb ik dat ook meegeemaakt, dat iemand een boek

van a tot z vertelde. Dan zat-ie dat knap hard te vertellen, hoor. Dat was hartstikke mooi.¹¹

Dergelijke verhalen lokten weer reacties uit van anderen: "Toen *Dejaco* in de oude *Abdullah*-fabriek zat, was er een sigarenmaker die een heel boek ging zitten vertellen. En als hij dan uitverteld was, ging ik het allemaal precies andersom vertellen, hè."¹² Hij vervolgt: "Ik was altijd bezig. Hoe of te meer ik kon praten, zoveel vlugger gingen m'n handen. Iedereen zat te werken en ik zat maar in mezelf te praten en verhaaltjes te vertellen, die ik al honderd keer verteld had. Bijvoorbeeld: "Nou kom ik vanmorgen door de Dreef heen en daar staat die oude Gertie van Dijk al het hooi aan de kant te gooien. Ik zeg: "Gertie, wat ben je nu aan het doen?" "Ja", zegt-ie, "in het midden van het land krijgen we regen". Ik geloof dat ik dat wel tweehonderd keer heb zitten vertellen. Op het laatst werd er gezegd: "Hou toch je rotkop!"¹³

In het algemeen stelden de sigarenmakers het zingen en het verhalen vertellen zeer op

prijs. Tot hun teleurstelling gebeurde dit, volgens sigarenmakers die de tijd omstreeks de Eerste Wereldoorlog hadden meegemaakt, steeds minder. "In de beginperiode, dat zingen en zo, dat vond ik leuk. In de jaren '30 had je dat bij de *Cadena* nog maar weinig, maar in de jaren omstreeks de Eerste Wereldoorlog op de *Trio*... Die ouwe Gerritsen, jongen, die had een stem. Nee, later was dat allemaal afgelopen, toen hoorde je dat niet meer."¹⁴ Deze veranderingen hangen, volgens de sigarenmakers, samen met een algemeen verlies aan gemoedelijkheid. "Op maandag was het altijd raak, dan had je de één, die was in de lorum geweest en dan was er weer dat en was de hele fabriek weer aan het zingen. Dan werd er nooit zo hard gewerkt hè. Bij *Laan* had je dat vroeger ook op maandag. Ja, later is dat veranderd; later is men harder gaan werken, maar in de beginperiode en ook in mijn periode werd er meer schik gemaakt op de fabriek. Dat was plezieriger, hoe zal ik het zeggen, meer menselijker onder mekaar. Later, oh nee lang niet. Je zat allemaal naast el-

kaar, later ook nog bij *Dejaco*, dus er werd nog wel gesproken en je had ook wel eens een keer dat er gelachen werd, maar dat kon *Nico de Jager* niet hebben. Bij *Laan* hadden ze veel meer schik onder elkaar, vroeger. Ja, dat was een groot verschil, hoor."¹⁵ Een andere sigarenmaker bevestigt dat er bij *Dejaco* een strakkere discipline was en grapt: "Bij *Dejaco*, als je daar zong kreeg je ander werk."¹⁶

De nieuwe tijd bracht van bedrijfswege muziek. 's Ochtends en 's middags zette men bij *Dejaco* tweemaal gedurende een half uur muziek aan. Bij die gelegenheid kon er aanleiding zijn – niet altijd tot het genoegen van de baas – voor muzikale ondersteuning te zorgen: "Zowel 's morgens als 's middags werden er even grammofonplaten gedraaid. Nu heette de vrouw van *Nico de Jager* Tonia en dan kwam er een stuk op, waarop stond "Tonia, Tonia..." En dat gingen we allemaal luidkeels mee zitten zingen. Dus dat duurde met die muziek maar even, want ten leste werd het te erg."¹⁷

5

De staking van 1891 en de opkomst van de vakbonden

Hoe dachten de fabrikanten en de gegoede burgerij over de verhouding tussen patroons en werklieden? Dank zij een verslag uit 1874, opgesteld door het Departement Kuilenburg van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waarin deze vraag werd gesteld, is het mogelijk hierop antwoord te krijgen.¹ De commissie die de vraag moest beantwoorden bestond uit Werdmüller von Elg, S. van Welie, De Man Lapidoth, C. W. Dresselhuijs, J. H. van Eck en L. Sillevius. Allereerst staan er enkele persoonlijke bespiegelingen in. In het kader van dit boek beperken we ons tot de mening van sigarenfabrikant *C. W. Dresselhuijs*.²

Allereerst dient een werkgever, zo stelt hij, de lonen van zijn arbeiders in overeenstemming te brengen met wat men redelijkerwijs nodig heeft. Immers, '...de werkman toch zal zijne tevredenheid het best bewaren, wanneer hij ziet, dat hij zich door vlijt en zonder bijzondere inspanning van het noodzakelijke voorzien kan'. Er moet onder de werkgevers een soort competitie bestaan over wie zijn werklieden de meeste voordelen kan bieden, maar nadrukkelijk alleen zonder zichzelf tekort te doen. Naast de materiële zorg heeft een patroon ook immateriële verplichtingen. Zo dient hij erop toe te zien dat zijn arbeiders hun geld goed besteden en enige zorg bij ziekte genieten in de vorm van een 'ziekenbus'; verder houde hij goed in de gaten of er

zich geen 'verkeerde elementen' tussen het werkvolk bevinden. Het verdient zelfs aanbeveling om te letten op diegenen die zich onderscheiden door goede manieren en zo een gunstige invloed hebben op de rest van de arbeiders. Uitvoerig probeert de commissie antwoord te vinden op de vraag wat de diepere oorzaken zijn van de zich uitende ontevredenheid bij de arbeiders. Allereerst komt dit volgens de commissieleden door de geaardheid van de fabrieksarbeider, die men 'in ruimte van blik, in gevoel van wat schoon en goed is en in zedelijk bewustzijn' vindt achterblijven bij de landarbeider. Verder is door zware arbeid, eentonigheid van werk en afnemende godsdienstzin bij de fabrieksarbeider 'het gemoed verstaald, zijn menselijk gevoel verdoofd'. Een belangrijke bron voor ontevredenheid onder de arbeiders zien de commissieleden in de scheiding der standen. Bij nauwer contact, stellen zij, zal de een van de ander leren en zullen de arbeiders minder geneigd zijn tot staken. Geen heil verwacht de commissie van loonsverhogingen, omdat die toch maar teniet gedaan worden door stijgende prijzen; bovendien besteden de werklieden hun gelden vaak verkeerd. Beter is het de diepere oorzaken der ontevredenheid weg te nemen door de werkman verstandelijk en zedelijk te ontwikkelen, zijn smaak te 'veredelen' en zijn gemoed ontvankelijk te maken voor 'verhevener indrukken'.

Men denkt bijvoorbeeld aan beter onderwijs '... in lokalen, die door schoonheid van bouworde en bevalligheid van binnen een mildadigen indruk op het kindergemoed maken'.

Uit het verslag spreekt een verheerlijking van de gildentijd, toen baas en knechts nog in harmonie samenwerkten en de gezellen niet vervreemd waren van hun werk door ver doorgevoerde specialisatie. Daarom verdient het aanbeveling, schrijft men, om een soort gilde op te richten waarin 'aanzienlijke personen' en arbeiders samen overleggen. 'In alle gevallen zal liefderijke aanraking tusschen patroons en werklieden de basis leggen voor een beteren toestand in de toekomst.'³

De werkelijkheid van de jaren '80 en '90 laat een heel wat grimmiger beeld zien.

DE SIGARENMAKERS ORGANISEREN ZICH

Omstreeks het midden van de jaren '60 van de 19de eeuw ontstonden in Nederland de eerste plaatselijke vakverenigingen van sigarenmakers. Het waren vooral de sigarenmakers in de grote steden die tot aansluiting wisten te komen.

Toen het bestuur van het Departement Culemborg van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in 1872 een enquête van de Maatschappij beantwoordde, schreef men onder meer: 'Binnen den kring van dit departement bestaan geene verenigingen van arbeiders.'⁴ Over de verhouding tussen patroons en werklieden berichtte men: '[Deze] kan tot nog toe gunstig worden genoemd, bepaalde grieven of klagten zijn niet bekend hoewel ook hier even als in andere plaatsen de arbeiders hunkeren naar verbetering. De in vroegere tijden bestaande gehechtheid tusschen arbeidsgevers en arbeiders begint te ver-

dwijnen, de laatste worden onverschilliger, van werkstaking is nog niet gebleken.'⁵

De grote confrontatie in 1873 tussen fabrikanten en sigarenmakers over het recht van organisatie ging aan Culemborg voorbij. Volgens het arbeidersblad *De Werkman* had de sigarenmakersbond op dat moment in Culemborg geen leden.⁶ De voor de sigarenmakers ongunstige afloop van het conflict van 1873 leidde ertoe dat vakorganisatie onder de sigarenmakers voor een aantal jaren de kop was ingedrukt.

Pas in 1887 kwam men weer tot nationale vakorganisatie door de oprichting van de Nederlandse (Internationale) Sigarenmakers- en Tabakbewerders-Bond (*NISTB*). Deze bond kreeg al vrij snel ook in Culemborg voet aan de grond.

De ontwikkelingen werden met argusogen gadeslagen door de gegoede burgerij en de fabrikanten. Hun spreekbuis, de *Culemborgsche Courant*, wist met zekerheid te vermelden wanneer en door wie de basis was gelegd: 'De beweging op socialistisch gebied is in onze gemeente ook al merkbaar. Door van elders thans alhier gevestigde sigarenmakers schijnt die te zijn overgeplant, terwijl een te Amsterdam uitgegeven blaadje propaganda tracht te maken. Door zekere F.W. Gebing, vroeger alhier korten tijd werkzaam wordt het geredigeerd.' Ter waarschuwing schetst de krant als dreigend toekomstperspectief: 'Onder de leus van hulp bij ziekte of zonder werk, laten enkelen zich overhalen aan de beweging mede te doen, waarvan gewoonlijk ontevredenheid met den bestaanden toestand en opstand tegen hunne patroons het gevolg is. Daarvan is dan gewoonlijk gebrek aan werk en brood het resultaat.'

Volgens de krant hebben de sigarenmakers het in vergelijking met andere ambachtlieden zo slecht nog niet en schreeuwen de minstbekwa-

men het hardst over verdrukking. Over een spreekbeurt van F.W. Gebing, lid van het hoofdbestuur van de sigarenmakersbond, schrijft de redactie dat deze van kalme aard was, maar, voegt men er onmiddellijk aan toe: 'Wie zegt, dat het zoo zal blijven.' De conclusie van de krant luidt: 'In het belang van de rust alhier is het te wenschen, dat voor den vervolge geen gelegenheid meer gegeven worde voor dergelijke bijeenkomsten.'⁷

De bijeenkomsten werden echter voortgezet. Op zondag 2 juni 1889 werd weer een vergadering belegd ten huize van W. de Braaf, waar de penningmeester van de Bond, Edo Ihmels, als spreker optrad.⁸

De ontplooidde activiteiten leidden tot de oprichting van een Culemborgse afdeling van de NISTB. In het bestuur zaten: *J. Wammes*, president; *D. Peters*, secretaris; *A.J. Termeulen*, penningmeester; *P. Zwaak* en *C. van Zonsbeek*, commissarissen.⁹ Ook kwam er een afdeling van de Sociaal-Democratische Bond met haar grote voorman Domela Nieuwenhuis tot stand.¹⁰

In 1890 organiseerde men een 1-meiviering, waarover de Culemborgse politie aan de Officier van Justitie te Tiel rapporteerde: 'Den eerste mei had voor deze gemeente een gunstig en rustig verloop, alle takken van arbeiders deden hunne gewone werkzaamheden, alleen werd er 's avonds ten acht ure eene vergadering gehouden door de afdeling Culemborg der socialistenbond. Als spreker trad op de sigarenmaker Boerkoel uit Rotterdam, die de als naar gewoonte opruimende taal tegen fabrikanten in het algemeen bezigde.'¹¹

In hetzelfde jaar kwamen op vergaderingen regelmatig sprekers van elders. In mei sprak Van Helsdingen, in juni J. A. Fortuin, in oktober H. J. Eichelsheim, met als onderwerp: 'Zedelijke en

stoffelijke ontwikkeling is de eerste vereischte om mensch te zijn', en in november M. A. Roetman.¹²

De socialistische arbeidersbeweging in Culemborg werd in deze fase waarschijnlijk vrijwel alleen gedragen door de sigarenmakers. De directeur van de Culemborgse glasfabriek, *Daniël van Hoytema*, verklaarde in 1891 bij zijn verhoor voor de Staatscommissie van 1890 dat, hoewel er bij hem op de glasfabriek in mei 1890 een staking van één dag had plaatsgevonden, socialistische ideeën onder het personeel geen ingang vonden. Maar, voegde hij eraan toe, dit was wel het geval onder de sigarenmakers.¹³

HET VERLOOP VAN DE STAKING

In 1891 gingen de Culemborgse sigarenmakers ertoe over bestaande grieven over de werkomstandigheden aan de orde te stellen. Op 4 mei stuurden de sigarenmakers van *Laan* een brief aan hun patroon waarin ze vooral protesteren tegen de 'onmenselijke behandeling waaraan de arbeiders blootstaan'. Verder schrijven ze: 'Ook het uitschot worden wij moede daar men elken dag 200 sigaren terug krijgt als niet bruikbaar en is de persoon in kwestie weg, dan wordt dat uitschot toch in dezelfde kist gedaan.' Men vroeg bovendien om afschaffing van de 15 cent contributie per week die heette te dienen voor het onderhoud van de fabriek. Men verzocht: 'Zoo spoedig mogelijk verandering, daar de toestand onhoudbaar was.'¹⁴

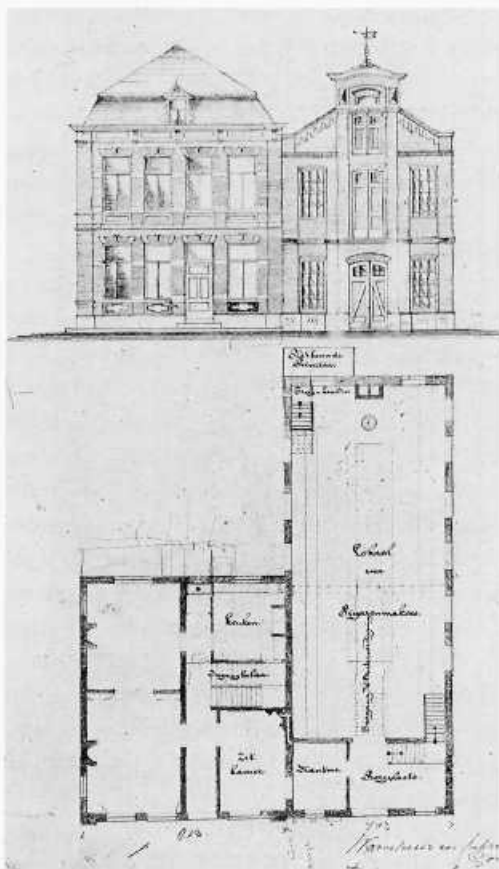
Toen *Johan Wammes*, die als sigarenmaker bij *Laan* werkte, in juni 1891 voor de Staatscommissie verscheen, legde hij uit wat er aan het optreden van *Laan* geschort had en wat het resultaat van de brief was geweest: 'De patroon vloekte en

ging ruw te keer. Des winteravonds, wanneer de kachel brandde en de lampen aan waren, dan werd het natuurlijk warm op eene fabriek met 50 menschen, de patroon kwam binnen en riep: "Gooi de deuren en vensters open, die zwijnen stinken als de pest, zij verpesten mijn heele huis." Dat zijn woorden tegenover de knechts, die onmogelijk kunnen doorgaan. De patroon erkende dat hij driftig was geweest. De knechts willen ook gaarne dat de patroon in geen geval onverschillig met hen spreekt. Van dien tijd af is het beter geworden.¹⁵ Het resultaat van de brief was ook dat de contributie werd afgeschaft.

De beweging sloeg over naar andere fabrieken. De werklieden van de firma *Van Emden* schreven eveneens een brief aan hun patroon. Zij vroegen om uitbetaling van 15 cent per uur voor sjuwwerk, een einde aan wantoestanden zoals de betaling van maar 25 cent aan sorteerdere voor een hele nacht werk en enige loonsverhoging voor de sorteerdere, die voor een deel 4,- per week en maximaal 7,- per week verdienen.¹⁶

Laan, bij wie het toch niet van harte was gegaan, probeerde intussen de leidende figuur in de beweging, *Wammes*, de voet dwars te zetten door hem minder voordelig werk te geven. Nadat hierop een confrontatie tussen *Wammes* en *Laan* was gevolgd, verklaarden de anderen zich met *Wammes* solidair en brak er op 8 juni een spontane staking uit. Er kwam een gesprek tussen de schoonvader van *Laan*, de koopman H.J. van Limborgh, en *Wammes*, waarvan het resultaat was dat *Laan* toegaf en ermee instemde de verzuimde tijd door te betalen. De volgende dag werd het werk hervat.¹⁷

Enkele dagen later, op 15 juni, brak er een staking uit bij de sigarenfabriek van *A.S. Wijzenbeek*, waar acht sigarenmakers met vijf jongens werkten. Deze eindigde nog dezelfde dag met het toegeven van de arbeiders.¹⁸

Ontwerp voor woonhuis en fabriek van *Cornelis Laan*, aan de *Goilberdingerstraat* (ca. 1890). Het woonhuis bevindt zich nog in dezelfde staat; de fabriek is grondig verbouwd.

Inmiddels was het de sorteerdere van *Laan* gelukt vijftig cent loonsverhoging te krijgen. Doordat *Laan* opnieuw een tegenactie ondernam door een sorteerder ontslag aan te zeggen, bleef er echter onder de sorteerdere onrust bestaan. De desbetreffende sorteerder vond werk bij *Dresselhuijs*, maar werd dezelfde dag weer ontslagen, omdat hij geen getuigschrift van *Laan* kon overleggen.¹⁹

Nu het onder de sorteerdere bleef rommelen, stapte eindelijk de bond er in. Op dinsdag 23 juni zond het bestuur van de afdeling Culemborg een brief aan de fabrikanten, waarin voor de sorteerdere een loonsverhoging van f 2,-, afschaffing van boetes, 's zaterdags tot 18 uur werken en daarna uitbetalen, en betere behandeling werden gevraagd.²⁰

Op 16 juni had de Culemborgse politie al aan de procureur-generaal weten te berichten, dat 'overeenkomstig mondelinge geruchten (...) het plan [bestaat] om over eenige weken alhier eene algemeene werkstaking van al de sigarenfabrieksarbeiders te doen plaats hebben'.²¹ Zo lang liet het conflict echter niet op zich wachten, want naar aanleiding van de brief van de bond gingen de fabrikanten tot de tegenaanval over. De sigarenmakers van *Laan en Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* kregen een gedrukte brief uitgereikt met de aanhef 'Aan onze anders goedgezinde werkliden, bij wie door lezingen als anderszins een geest van wrevel en ontevredenheid is gewekt'. De fabrikanten zeiden de bond niet te erkennen en iedere inmenging van de bond af te wijzen. 'Wij zijn besloten onze fabrieken (...) maandag a.s. te sluiten voor hen die niet vooraf zullen verklaren met de bestaande toestand tevreden te zijn.' Ze betoogden dat de lonen al hoger lagen dan in de omgeving en besloten hun brief met het dreigement dat wie niet binnen acht weken weer aan de slag was, niet meer op werk hoefde te rekenen.²² De fabrikanten waren dus overgegaan tot een *uitsluiting*, waarbij het draaide om het recht van organisatie en om een akkoordverklaring met de bestaande toestand.

In de stad ontstond beroering, wat voor de politie aanleiding vormde om versterking aan te vragen. Op vrijdag 26 juni 's avonds vond er 'eene volksooploop met het zingen van de vrijheidslieden'

plaat, die 'bij ontmoeting van de Burgemeester uiteen [was] gegaan'.²³ De volgende dag verzocht de Culemborgse politie om nog eens enkele mensen versterking met het oog op nieuwe demonstraties en omdat ook de kermisweek voor de deur stond.

De Culemborgse afdeling van de Sigarenmakersbond lichtte haar hoofdbestuur over de ontstane situatie in en na overleg schreef men op zondag 28 juni de fabrikanten een uitnodiging om nog diezelfde dag over de aanstaande uitsluiting te vergaderen, maar daarop kwam geen reactie.²⁴

De volgende dag ging de uitsluiting in. Volgens de opgaven in het bondsblad *De Sigarenmaker*, waarin de nog onervaren bond de namen van alle betrokken arbeiders mét de ontvangen steunuitkeringen publiceerde(!), bleven 137 werkliden, onder hen zeventien sorteerdere (de overigen waarschijnlijk allen sigarenmakers) buiten de fabriekspoorten en tekenden de 'akte van tevredenheid' niet.²⁵ Dinsdag telegrafeerde de politie de procureur-generaal in Arnhem: 'Werkstaking begonnen. Het parlementeeren op gisteren heeft niets geholpen. Toestand ogenblikkelijk rustig.'²⁶ De volgende dagen kwam er in de situatie geen wijziging; de politie rapporteerde dat er geen moeilijkheden voorvielen. De maandag erop berichtte zij de officier van justitie in Tiel, dat ze een 'beloning van f 5,- voor toezicht op het jachtveld van de heeren C. W. Dresselhuijs en consorten' had mogen ontvangen.²⁷

De firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* zat intussen niet stil. Omdat in de sigarennijverheid geen moeilijk verplaatsbare produktiemiddelen werden gebruikt, konden de fabrikanten bij een conflict vaak vrij eenvoudig naar elders uitwijken. Deze strategie volgde ook Dresselhuijs; hij huurde in Eindhoven een fabriek en bracht voor-

raden en gereedschappen over. Natuurlijk probeerde de Sigarenmakersbond de sigarenmakers aldaar te overreden geen onderkruiperswerk te verrichten, maar tevergeefs.²⁸

In het midden van de tweede week van de strijd spitste de zaak zich verder toe, doordat er gaten gingen vallen in het stakingsfront. Op donderdag 9 juli meldde de Culemborgse politie: 'Hedenavond eene gestaakt hebbend sigarenmaker met politie van fabriek naar zijne woning gebracht, gevolgd door de werkstakers en vele andere bijloopers, die bij zijne woning met geweld door politie op last van de Burgemeester uiteen zijn gejaagd. Verzoeke nog hedenavond assistentie van eenige R. V.' [rijksveldwachters]²⁹ De volgende dag bleken zes werkstakers weer aan het werk te zijn gegaan waardoor 'meerdere huizen moeten gesurveilleerd worden', aldus een politietelegram.³⁰ Vanaf het stadhuis werd ge-proclameerd dat samenscholingen van meer dan drie personen verboden waren.³¹ Het hoofdbestuur van de NISTB richtte zich tot de minister van justitie met de klacht dat de Culemborgse politie de zijde van de fabrikanten koos door als werver van onderkruipers op te treden.³²

Gedurende de maand juli bleef het conflict voortduren. De uitgesloten en bewogen sigarenmakers van elders die in Culemborg werk kwamen zoeken, ertoe door te reizen door hun geld aan te bieden. De politie hield overtreders van de proclamatie aan.³³ Begin augustus gaf een groot deel van de arbeiders het op. Op 6 augustus schreef de politie: 'Op gisteren heeft de grote scheuring in de bond der sigarenmakers plaats gehad, die toen hun zaak als verloren beschouwden, waarop toen 14 der beste werkers weder aan het werk zijn gegaan. Er blijven nu ca. 40 à 50 stakers over die denklijk niet meer door de patroon worden aangenomen en dus thans als wer-

PROCLAMATIE.

DE BURGEMEESTER VAN CULEMBORG,
In overweging genomen dat er in de gemeente stoornis der openbare orde plaats vindt.

Gelet op art. 186 der Gemeentewet.
Mede gelet op art. 443 van het Wetboek van Strafrecht.

BEVEELT,

dat na afkondiging dezes tot dat dezelve zal zijn ingetrokken niet meer dan **DRIE** personen in vereeniging zich langs de openbare straten mogen bewegen of stilstaan, en ieder persoon op last der politie niet mag blijven stilstaan maar zijn weg moet vervolgen.

Culemborg, den 10den Juli 1891.
De Burgemeester voornoemd,
M. VAN HOOGENHUIJZE.

Waarschuwing.

DE BURGEMEESTER VAN CULEMBORG,
Gelet op zijne proclamatie van heden, waarbij samenscholingen verboden zijn,

WAARSCHUWT

de goedgezinde ingezetenen zich **NIET** in de nabijheid van samenscholingen op te houden, ten einde zich te vrijwaren voor mogelijke ongelukken bij het zoo noodig met geweld uiteendrijven daarvan.

Culemborg, den 10den Juli 1891.
De Burgemeester voornoemd,
M. VAN HOOGENHUIJZE.

keloozen zijn te beschouwen. Enkelen daarvan hebben zich hier gevestigd, ook heeft dezen bond een sigarenfabriekje opgericht, waar de overigen om beurten nu werkzaam zijn.³⁴

Op 10 augustus kwam het conflict officieel tot zijn eind. De proclamatie was ingetrokken en de politieversterking weer naar huis gestuurd.³⁵ In Eindhoven kreeg de zaak nog een staartje toen *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* weer vertrok en de onderkruipers op straat zette: 'Hierover schijnen de werklieden hunne ontevredenheid te hebben doen blijken door het inwerpen van ruiten en het verbranden of verbrijzelen van verschillende gereedschappen (vormen, enz.), terwijl eene hoeveelheid ruwe tabak ontvreemd of vernield werd.'³⁶

PROPAGANDA-OORLOG

Hoe reageerden de diverse periodieken en kranten op de staking? De *Tabaksplant*, uitgegeven door Blom & Olivierse te Culemborg ten behoeve van de fabrikanten en de tabakshandelaren, neemt sterk stelling tegen de stakende sigarenmakers. Zij plaatst op 21 juli een ingezonden stuk, ondertekend door een zekere S., waarin deze beweert dat er in Culemborg voldoende loon wordt betaald. Zijn conclusie luidt: 'Uit alles kan men bemerken dat alleen het doel is ontevredenheid en twist te zaaien, tot ongeluk van vele gezinnen, en wordt het, juist in het belang van den werkman, meer dan tijd dat de werkgevers, die het goed met hunne arbeiders meenen, afdoende maatregelen nemen, om deze giftigen adder den kop in te drukken.'³⁷ In de *Culemborgsche Courant*, uitgegeven door dezelfde firma, vinden we artikelen van gelijke strekking. Op 5 juli schrijft de redactie: 'Of de

vele huismoeders, nu de week geëindigd is, een vroolijke blik in de toekomst zullen slaan, betwijfelen wij zeer.'³⁸ Een week later sprak men van 'schraalhans als keukenmeester' en aan het eind van de staking werd verzucht: 'Wij hopen nu voor langen tijd van werkstakingen verschoond te blijven, vooral in 't belang van den werkman zelf, die er bij slot van rekening het slechts aan toe is en de dupe der historie wordt.'³⁹ Ook landelijk werd er aandacht aan de staking besteed, waarbij de waarheid wel eens in het gedrang kwam. Hoewel het aantal stakers 137 bedroeg, maakte de *courant Het Nieuws van den Dag* ervan, dat '...400 werklieden staakten onder den invloed van lezingen door socialistischen gehouden'.⁴⁰

Ook het *Culemborgsch Advertentieblad* liet zich niet onbetuigd. In het nummer van de tweede week van juli werd het volgende raadsel opgegeven: 'De musch is aan het ruien, daarna gaat hij naar de spreeuwen.' Degene die de goede oplossing zou aandragen, zou twee kistjes sigaren krijgen. De patroons, die het bericht hadden laten plaatsen, bedoelden er mee te zeggen dat zij als 'spreeuwen' de president van de Culemborgse afdeling van de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond, *J. Wammes*, bijgenaamd 'de musch', wel klein zouden krijgen. Deze pareerde de aanval door in het blad *De Sigarenmaker* zijn eigen oplossing van het raadsel te geven. Is de mus, ofte wel de verdrukte mens, zijn kinderjaren ontgroeid en ziet hij hoe de spreeuwen, alias de door het fortuin meer begunstigde medemens, hem onrechtvaardig behandelen, dan zal hij zeker niet nalaten zich te verzetten.⁴¹

De werkstaking te Culemborg betekende voor de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond de eerste krachtmeting van enige omvang. Tot in het buitenland had men er belangstelling voor, getuige de solidariteitsbetuigingen die men ontving uit onder andere Hamburg en Antwerpen. Geldelijke bijdragen, die bitterhard nodig waren, werden gestort door vakbroeders, particulieren en arbeiders uit andere beroepen in heel Nederland. Aan uitkeringen kostte de staking tussen 6 juli en 10 augustus f 2792,30. De Duitsers steunden met f 295,80, de Belgen met f 192,48 en de overige vrijwillige bijdragen beliepen f 1279,40.⁴²

Wat hadden de acties de sigarenmakers opgeleverd? Het antwoord is: bedroevend weinig. Intimidatie van de kant van de patroons en de geestelijkheid was schering en inslag geweest. *D. Peters* schreef in *De Sigarenmaker*: 'Gaat eens na wat pater Van Leur preekte: Culemborg zou door vuur en vlammen vergaan. Ook de pastoor der Jansenisten ging een rondje maken en wees er op dat ze tegen God opstonden, door niet te werken, want zij waren er toch voor geboren.'⁴³ Een sigarenmaker die ook orgeltrapper in de Lutherse kerk was, kreeg te verstaan dat hij dit baantje zou verliezen als hij niet onmiddellijk aan het werk ging.⁴⁴

Degenen die na de staking nog aangenomen werden op de fabrieken, kregen een lager uurloon en moesten beloven niets meer met de bond te maken te willen hebben. Achtendertig sigarenmakers, onder wie *J. Wammes*, werden niet meer aangenomen. In oktober waren er nog zeventien slachtoffers, die in grote armoede van de steungelden moesten leven.⁴⁵

Op 1 oktober bracht de Culemborgse politie een

afsluitend rapport over de strijd uit aan de officier van justitie in Tiel, waarin men schreef dat er behalve de geweigerde arbeiders in Culemborg nog dertig naar elders waren getrokken. Een aantal was voor eigen rekening begonnen en anderen waren gezamenlijk voor rekening van de bond begonnen sigaren te fabriceren, maar, aldus de politie, 'dit schijnt hen geen voordeel op te leveren want de een na de ander komt daarvan terug en ziet weder als sigarenmaker op een fabriek aan het werk te komen, terwijl ook het fabriekje van den bond uiteen is gespat'. Volgens de politie was er van de bond, op een klein clubje getrouwen na, weinig over: 'Sedert het eindigen dezer werkstaking heeft er tot heden alhier geene openbare vergadering met socialistische spreker plaats gehad. Echter tracht het bestuur dezer afdeling, zijnde allen nu werkloozen de goedgezinden en weder werkzaam zijnde sigarenmakers op alle manieren deze zoo mogelijk weder tot hunne belangen over te halen, hetgeen hen tot heden niet is mogen gelukken.'⁴⁶ Een lijst uit 1896 vermeldt een sigarenfabrikant *J. Wammes* die met drie volwassenen en één meisje werkte.⁴⁷ Of het hier om de voormalige voorzitter van de Culemborgse afdeling van de NISTB gaat, is niet zeker.

De patroons vierden intussen de overwinning: 'Dresselhuijs vierde feest, waarop de sigarenmakers zijn uitgenodigd. Onder den invloed van alcohol wordt gezongen: lang zal hij leven, dat de firma steeds bloeie, Oranje boven enz. Een van hen, N. Ligtermoet, heeft op zijn kosten liedjes laten drukken, vroeg het woord en zei dat het hem speet zoo gehandeld te hebben; hij had berouw en vroeg vergiffenis aan zijn patroons en beloofde vast, dat zoiets niet meer zou gebeuren.'⁴⁸

Otto de Beus keek een aantal jaren later nog eens achterom en gaf zijn visie op het gebeurde: 'Wat hadden wij hier eene flinke afdeling. Wat stond de kans mooi van te overwinnen. En wat waren de stakers zich bewust van hunne handelingen. En ... 't spijt mij dat ik het zeggen moet, door middel van een paar onderkruipers en door het ontactisch optreden van het bestuur, daar ..., daar viel de boel in duigen. Weg was de broederband, weg was de solidariteit en ook de opofferende moed der Culemborgsche vrouwen verdween in de diepte. En wat ging er niet om in het binnenste van hen die weer naar de fabrieken werden gedreven, uitgeput van ellende, met de verzuchting: Die vervloekte staking. Met die staking verdween ook de bloeiende afd. Culemborg van het toneel.'⁴⁹

HERNIEUWDE VAKBONDSACTIVITEITEN

Nadat de afdeling van de Sigarenmakersbond en van de Sociaal-Democratische Bond ter ziele waren gegaan, was er gedurende enkele jaren weinig activiteit.

In 1894 ontstond weer organisatie, nu eerst op confessionele grondslag. In september van dat jaar kwam een afdeling van de RK Werkliedenvereniging St. Joseph tot stand, 'toegankelijk voor iedere katholieken werkman', die spoedig een ziekenfonds oprichtte, waardoor het ledenaantal al snel boven de honderd uitsteeg. In oktober werd een bestuur gekozen bestaande uit *G. de Leeuw*, president; *G. de Haas*, vice-president; *Th. de Leeuw* secretaris; *H. Ausems*, penningmeester en *Joh. Wammes*, commissaris van orde.⁵⁰ In december 1895 werd als onderafdeling van de Culemborgse St. Josephvereniging een plaatselijk Tabakbewerkerstak St. Willibrordus opge-

richt, terwijl vrijwel tegelijkertijd (her)oprichting plaatsvond van een afdeling van de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond. Een jaar later telde het gilde twintig leden.⁵¹

In 1901 sloten de katholieke tabakbewerkeren zich aan bij de Nederlandsche Rooms-Katholieke Tabakbewerkerbond. Als doelstelling staat in de Culemborgse reglementen geschreven: '... elkanders Godsdienstige en Maatschappelijke belangen behartigen en het ambacht tegen oneerlijke concurrentie te verdedigen'.⁵² Naast de gebruikelijke middelen om dit doel te bereiken, zoals geregelde bijeenkomsten en het instellen van een fonds voor werklozen, weduwen en ouderen, zijn er enkele specifieke wensen opgenomen: 'te trachten zooveel mogelijk de heiliging van Zon- en Feestdagen te bevorderen' en 'zooveel mogelijk te streven naar Godsdienstige en Maatschappelijke verheffing der vakgenooten'.⁵³ De contributie bedroeg vijf cent per week en werd door speciale fabriekscommissarissen geïnd. Voorzitter werd *G. Gerritsen*, secretaris *A. Swaerdens*.

'In stilte', aldus de zeer actieve *Otto de Beus*, groeide de heropgerichte afdeling van de NISTB en begin januari 1898 waren in Culemborg 'bijna alle vakgenoten weer verenigd'.⁵⁴ In optimistische stemming vierde men het driejarig bestaan met een feestavond, waarop een aangekocht vaandel werd getoond 'dat op vele der aanwezigen een grootsche indruk maakte'. 'Een globe op rood fluweel geborduurd waarop, in goud, twee aan elkander reikende handen, één uit het westelijk, de ander uit het oostelijk half-rond komende. Dit alles werd omgeven door een kunstig in goud geborduurde lauwertak.' *H.J.J. Eichelsheim* hield een feestrede, waarmee hij 'menige boezem aan het trillen' bracht en

Programma

— MET —

LIEDEREN-TEKST

— DER —

Feestelijke Herdenking

— VAN —

HET DRIE-JARIG BESTAAN

VAN DE

Afdeeling CULEMBORG

van den Nederl. Intern. Sigarenm.- en Tabakbewerkers-Bond,

en tevens onthulling onzer Banier,

— OP —

ZATERDAG 3 DECEMBER 1898,

in de zaal „Eendracht maakt Macht”.

MET MEDEWERKING VAN

Mej. W. ROEST-SCHERF van 's-Hage,

— EN —

de Culemborgsche Tooneelclub „Na inspanning Uitspanning”,

OPGELUISTERD DOOR

het Muziekkorps der Culemborgsche Harmonie „Crescendo”,

Aanvang des avonds ten 7½ uur.

*Men wordt beleefd verzocht om gedurende het spelen
NIET TE ROOKEN.*

DE FEESTCOMMISSIE.

Liederen gezongen bij het driejarig
bestaan van de afdeling Culemborg
van de Nederlandsche Intern.
Sigarenmakers- en
Tabakbewerker's-Bond. De tekst is
van 'Ottanus' de Beus.

VAANDELMARSCH.

(WIJZE: *Achturenmarsch.*)

Drie jaren hebben wij gestreden, Steeds nauwer werd de »Broederband». Wij vieren feest en zingen heden: <i>Onze »Vaans» wordt overal geplant!</i> Wat rampspoed ons zal mogen treffen, Wij zweeren het op dezen stond, Wij zullen steeds het lied verheffen Als flinke leden van den Bond. Heft aan, heft aan, Het lied voor onze »Vaans»! Wij strijden steeds met alle macht: Eendracht zij 't symbool onzer kracht.	En mocht een strijder ons ontvallen, Vergeeten doen wij hem toch niet; Wij zullen altijd laten schallen In feesthal, of waar dan ook, ons lied; Het voorbeeld, hun door ons gegeven, Geeft kracht, ook na dezen stond. Wij hopen allen lang te leven, Tot heil van onzen grooten bond. Heft aan, heft aan, Het lied van onze »Vaans»! Wij strijden steeds met alle macht: Eendracht zij 't symbool onzer kracht.
--	---

En gij, die met ons niet vereendet,
Maar huich'lend achteraf blijft staan,
Gij, die tot 's vijands slaaf u loendet.
Denkt toch: *gij wast den Moriaan.*
Wat droefheid gij ons moogt bereiden,
Wij zweeren het op dezen stond,
Wij zullen moedig blijven strijden
In den grooten Sigarenmakers-Bond.
    Heft aan, heft aan,
    Het lied voor onze »Vaans»!
Wij strijden steeds met alle macht:
Eendracht zij 't symbool onzer kracht.

O.

WELKOMSTGROET.

door OTTANUS.

Wees welkom op deez' avond, Wij vieren lustig feest, Dat doet ons lied verkonden Met opgeruimden geest. Wij geven u, wat wij vonden In onze boezem — ons hart. Geen woord zal u ooit wonden, Die werkt is ongeschonden, Ook gij! Ook gij!	Wij zullen, trots ons lijden, Steeds moedig voorwaarts gaan: Er wordt zooveel gelezen Op onze levenspaan. Wij hebben zoolang gekeden In bange dagen, — vergeefs! Wij zijn niet meer tevreden, Sluit aan en flink gestreden: Vooruit! Vooruit!!!
---	---

'menige traan bij de aanwezige vrouwen en meisjes' ontlokte. De avond vervolgde met zang, toneel en dans.⁵⁵

Maar in de navolgende jaren bleek de vakorganisatie in Culemborg opnieuw een zaak van vallen en opstaan te zijn. De fabrikanten gingen er in een fase van slapté in 1900 toe over vooral actieve bondsleden te ontslaan. 'Aldus werd het afdelingsbestuur eruit gewerkt, wat tot gevolg had dat er velen den Bond verlieten', meldde men in *De Sigarenmaker*.⁵⁶

In 1901 kwam er weer een keer in de situatie: 'Weer wakker', luidde de kop boven een artikel in het bondsblad, dat vervolgde: 'In Culemborg, waar de sigarenmakers den laatsten tijd wat aan 't dommelen waren, wordt het nu weer wat beter.'⁵⁷ In februari bleken ruim vier van de vijf sigarenmakers op de Trio, de 'Oude Fabriek' en de sigarenfabrieken van Laan, De Ruiters en Wijzenbeek lid te zijn. Nauwlettend volgde men het wel en wee van de katholieke bond. 'Nu onze afdeling zoo vooruitgaat is hier ter stede een bezoek gebracht door den heer Haarmans uit Utrecht, die zich ten doel stelde om de afdeling van den Katholicken Bond, die uit drie jongens bestaat, vormende het bestuur wat op te frischen en uit te breiden, wat hen niet is gelukt', aldus *De Sigarenmaker*.⁵⁸ Het laatste bleek echter niet juist, want in maart telde het gilde inmiddels weer zesentwintig leden.⁵⁹

Ook in de jaren erna bleef het niveau van de activiteiten wisselen, waarschijnlijk gepaard gaande met schommelingen in de organisatiegraad. In het woelige jaar 1903, toen in veel plaatsen, waaronder Tiel, sigarenmakers het werk neerlegden uit sympathie met de stakende spoorwegmensen, bleef men in Culemborg doorwerken.⁶⁰

In 1904 splitste zich van de Nederlandsche Bond

Opwekking.

Werkers, wij die 't onrecht voelen,
Wij, die op geen bijzaak doelen,
Dan verlichting van het leed;
Waar wij samen onder bukken
Door de machten, die ons drukken,
Hooft ons medewerkers' kreet!

Sluit u aan in flinke drommen,
Maar bewust! — geen looze sommen
Die slechts dan, op hoog bevel
Net als slaven moeten luist'ren —
En u dus opnieuw laat kluist'ren —
Nimmer vaart gij hierbij wel.

Zet uw oogen dus goed open!
Gaat dus niet uw zaak verkoopen
Vóór gij u ten strijde waagt;
Want door op bestuurders bouwen,
In hen stellen blind vertrouwen,
Hebt gij u al reeds verlaagd.

Kies dus nooit nieuwe tirannen!
't Onrecht moet gij zelf verbannen,
Gij, die zelf toch kent uw lot!
Is het niet reeds vaak gebleken,
Dat hij, die voor u moest spreken,
Met uw heil'gste rechten spot?

Op dan allen, saâm vereenigd!
Ja ons lijden wordt gelenigd
Volgen wij ons eigen paân!
Moedig voorwaarts! Op gij allen!
En het onrecht dat moet vallen,
Leert op eigen beenen staan!

Culemborg, Januari '09.   CAMERA.

De syndicalistische visie op de vakorganisatie — 'De bevrijding der arbeiders kan alleen het werk van de arbeiders zelf zijn' — verwoord door een onder het pseudoniem Camera schuilgaande Culemborgse tabaksbewerker, in het federatieblad De Tabaksbewerker van 6 februari 1909.

Na 3 maanden strijd. Een deel van de uitgesloten van de Cadena tegen het eind van het grote conflict in de sigarenindustrie, in 1913. De groep poseert voor café Voorwaarts (aan de Zandstraat). Achter het bord met het opschrift Na 3 maanden strijd!!!, Afdn. Culenburg, 20 Mei 1913 zittend, van links naar rechts (waarschijnlijk de belangrijkste stakingsleiders van de bonden op de fabriek): 1 onbekend (waarschijnlijk van de Katholieke Bond); 2 S. A. Zumbühl (Federatie, houder van café De Hoop), 3 Chris Wardekker (Nederlandsche Bond). Voorste rij, zittend op de grond, van

links naar rechts de bosjesmakers: 1 onbekend, 2. A.P. Klumper (later raadslid SDAP), 3 v.d. Winter, 4 Jan v.d. Hurk, 5 onbekend, 6 Schepmaker, 7, 8 en 9 onbekend, 10 Peter v.d. Hurk, 11 Hein Geurts, 12 Bos; tweede rij, van links naar rechts: 1 v.d. Meyden, 2 onbekend, 3 Daan v. d. Donk, 4 Sanders, 5 Tinus van Gasteren, 6 Kees van Beusekom, 7 Brouwer, 8 De Ruiter, 9 Winkel, 10 Jan Woerdenbach, 11 Hans van Gasteren, 12 onbekend, 13 Job de Vries, 14, 15 en 16 onbekend, 17 Chris Winkel; derde rij, zittend, van links naar rechts: 1 en 2 onbekend, 3 Leen de Vries, 4 Thijs Bunnik, 5 Zumbühl, 6 Jan

de Vries, 7, 8 en 9 onbekend, 10 Vermeulen, 11 onbekend; vierde rij, staand, van links naar rechts: 1 onbekend, 2 Van Oort (kastelein in de Herenstraat, naast Van Maanen), 3, 4 en 5 onbekend, 6 Vermeulen, 7 Overbeek, 8 Lou Vermeulen, 9, 10 onbekend, 11 Collé, 12 Dorus Blijenberg, 13 Kees Smits, 14 Zumbuohl, 15 Munnik, 16 Hannes Valkonet, 17 Dirk Lamboo, 18 Satter, 19 onbekend, 20 Gradus Hillo, 21 Karel de Beus, 22 onbekend, 23 Vermeulen, 24 Lou Pompe, 25 Jo Spithoven, 26 Bakker, 27 Leen van Emden (kastelein van Voorwaarts); vijfde rij, staand, van links naar rechts: 1 Van

Gasteren, 2 en 3 onbekend, 4 Dolf Borgstein, 5 Sielhorst, 6 Jan v. d. Donk, 7 onbekend, 8 Ausems, 9 Goof van Nunen, 10 onbekend, 11 Huib van Dillen, 12 Van Antwerpen, 13 Nico van Donk, 14 onbekend, 15 Jo Derksen, 16 Jo van Donk, 17 onbekend, 18 Kees van Dalen, 19 Van Lier, 20 Cas Blijenberg, 21 onbekend; Achterste rij, van links naar rechts: 1 Jo Wijnants, 2 onbekend, 3 Nol van de Hurk (de latere eigenaar-fabrikant van TIAV), 4 Jo Koolen, 5 Tinus Ulrich, 6 Jo Kolenbrander, 7 Gertie de Jager, 8 Willem van Lier, 9 Chris de Jager, 10 v. Vugt, 11 Schepenmaker, 12 Flip Vermeulen, 13 Willem Vermeulen, 14 Jo van Emmerik, 15 Dorus Blokland.

Tabel 5.1 Aantal leden van de Culemborgse afdelingen van de sigarenmakersbonden, 1891-1919.

jaar	Nederlandsche Bond	Tabaksbewerker-gilde St. Willibrordus	Federatie	Chr. Tabaks-bewerkerbond
1891	170			
1896		20		
1900	60	3(?)		
1901	182	26(?)		
1905			11(?)	
1908	100(±)	50(±)	38	
1909			150(±)	
1913		126		
1915	79	105	118	4
1918			157	
1919			188	

Bronnen: De Sigarenmaker, De Tabaksbewerker.

de syndicalistische Federatie van Sigarenmakers en Tabakbewerkeren in Nederland af, die ook in Culemborg een afdeling kreeg. Aanvankelijk was de omvang van deze afdeling bescheiden, maar in 1909, na verwikkelingen met de Nederlandsche en de Katholieke Bond over op de Culemborgse fabrieken in te voeren arbeidscontracten, wist de afdeling van de Federatie flink aan aanhang te winnen en werd zij de grootste bondsafdeling in de sigarennijverheid ter plaatse. Deze ontwikkeling was zeer opmerkelijk, om-

dat de Federatie landelijk ruim bij de beide andere bonden achterbleef. Binnen de bond nam de Culemborgse afdeling dan ook een zeer voor-aanstaande plaats in: Na Amsterdam kwam zij op de tweede plaats gevolgd door steden als Groningen en Utrecht.⁶¹ Gedurende het tweede decennium van deze eeuw consolideerde zij haar positie.⁶²

De Christelijke Tabaksbewerkerbond ten slotte, die vooral in Kampen sterk was, had in Culemborg zeer weinig betekenis.

Verkoop en reclame

De verkoop. In de 19de eeuw was bij het ambachtelijke bedrijf rechtstreekse levering aan particulieren regel. De Culemborgse sigarenmakerijen vormden hierop geen uitzondering. De in het achterhuis vervaardigde sigaren, snuif en tabak werden verkocht in de aan de straatkant gelegen winkel. Daarom was een gunstig vestigingspunt van belang. Het Marktveld was het meest geliefd. In de 19de eeuw treffen we daar de zaken van *Wijzenbeek & Van Soelen*, *Van Heusden* en *M. Hijmans*, die ook koffie en thee in zijn assortiment had opgenomen. Ook de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* bezat een eigen winkel aan de Markt.

Verkoop vond verder plaats via filialen, handelsreizigers, uitgebreide correspondentie en persoonlijke contacten van de fabrikant. Dit geldt zowel voor de 19de als de 20ste eeuw.¹ Voor Culemborg valt dit te illustreren aan de hand van de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*. Toen *Cornelis Willem Dresselhuijs* zich in 1853 associeerde met *Jacobus Lambertus Nieuwenhuijsen* spraken de twee een taakverdeling

De Koninklijke Vereeniging van Nederlandsche Sigarenfabrikanten gaf met dit 'sigaren-tabernakel' acte de présence op de industriële tentoonstelling in Kaapstad (1904-05).

Het diploma dat behaald werd op de tentoonstelling in Kaapstad.

af. Nieuwenhuijsen zou zich bezighouden met de fabricage, terwijl Dresselhuijs de verkoop voor zijn rekening nam. Hij trachtte de sigaren in eerste instantie in de omtrek aan de man te brengen, onder andere door het openen van een filiaal in Leerdam en diverse winkels elders. Volgens een advertentie in het vakblad *De Tabaksplant* uit 1873 bezat de firma op dat moment winkels te Culemborg, Den Haag, Rotterdam (twee), Vianen en Arnhem. Persoonlijke connecties verschaften toegang tot de markt in Amsterdam, waar Dresselhuijs met B. W. de Jong een grossierderij in ruwe tabak oprichtte. De Jong was ook procuratiehouder bij de Amsterdamse tabaksmakelaar Henri Dentz, met wie Dresselhuijs in de jaren 1890 vele zaken deed en die hem zo nodig bijstond bij de verkoop van Culemborgse sigaren.

Met de intrede van zoon *Willem Bernhard Dresselhuijs* in de sigarenfabriek verruimde men het blikveld en begon men zich op de export te richten. Persoonlijke bemoeienis en inspanning legden de basis. Zo reisde Willem Bernhard zelf naar Zuid-Afrika, bij welke gelegenheid hij ontvangen werd door president Paul Kru-

ger. Een constante export naar dat land, die tot aan de Tweede Wereldoorlog zou duren, was het gevolg.²

Daarnaast maakte men gebruik van handelsreizigers. De *Cadena* had in de jaren 1930 zes reizigers voor het buitenland in dienst.³

Bepalend voor het succes op de buitenlandse markt waren – naast een energieke aanpak – flexibiliteit en aanpassing aan de specifieke wensen van bepaalde exportmarkten. Zo kwam uit China een order voor 60 000 sigaren van het merk *Mexican Planters*; voorzien van een vorstenlandendek. Om de sigaar wikkelden men een havana-bast met etiket, dat vastgebonden zat met een kruisband van raffia. Voor dit karwei werden twintig thuiswerkers ingezet. Men verpakte de sigaren in kistjes van vijftig stuks, die op hun beurt weer per tien kistjes in een hermetisch gesloten blik, beplakt met etiket, gepakt werden. De Zuid Amerikaanse markt stelde weer heel andere eisen. Men vroeg hier speciaal om het merk *FCB*, dat in zendingen van 200 – à 400 000 stuks scheep ging. Deze *FCB* was een zogenaamde scherpe bolknak, een lastig te maken model, waarvoor de firma

Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen meer, vakbekwame, sigarenmakers moest aanstellen. De verzending geschiedde in kistjes van dun cederhout. Voor Zuid-Afrika, waar de merken *Faust*, *Kimberly Exhibition*, *Gold Fields* en *Sopla* veel gevraagd waren, verpakte men de sigaren afzonderlijk in zil-verpapier. De zendingen voor Engels-Indië (merk: *Rembrandt*), Singapore (merk: *Vineta*) en Nederlands-Indië sloot men direct in blikken, dus zonder extra houten kistjes.⁴ Ook de firma *De Ruiter* liet rond 1903 in haar briefhoofden vermelden: 'Voor verzending naar tropische gewesten wordt door blikken verpakking speciale zorg gedragen.'⁵ In contrast met de professionele exportmethodes van de grotere firma's staat de wijze waarop beginnende of kleine sigarenmakerijen hun producten aan de man brachten. Via een eerste kennismaking in vrienden- en familiekring hoopten zij op een zich uitbreidende bekendheid. Op een lijst uit 1881, opgemaakt ten behoeve van de balans van de sigarenmakerij-annex-winkel van *P. A. van Roon*, aan het Marktveld, prijken de namen van tweeënveertig debiteuren wegens gekochte sigaren.⁶

Het gros van hen is afkomstig uit Culemborg zelf of de omgeving. Verder staan er namen op van personen die of zelf in de stad gewoond hebben of via familie een band met Culemborg bezitten. De debiteuren waren als volgt over het land verspreid:

- Culemborg: 30,
- overig in Gelderland; 11,
- Utrecht: 10,
- Noord-Holland: 9,
- Zuid-Holland: 9,
- Noord-Brabant: 2,
- Overijssel: 1.

Kleine of beginnende ondernemingen grepen iedere verkoopmogelijkheid aan. De gebroeders *Smit*, van de *Sujabo*, boekten, voordat zij een vertegenwoordiger in dienst namen, hun eerste verkopen via een postbode uit Doorn en een melkboer uit Utrecht.⁷

Merken en sigarebandjes. In 1907 schreef de tabaksdeskundige *S. C. J. Bertram* over het gebruik van merken: 'Vroeger werden de sigaren meestal volgens hunne grootte en vorm met Spaanse woorden aangeduid, zooals bijv. *Conchitas*, *Conchas*, *Medianos*, *Regalia de la Reina*, *Regalia Real* enz. Dergelijke benamingen zijn overigens ook nu nog veel in

ROOKT TIJDENS DE FEESTDAGEN

prima
SIGAREN

vervaardigd uit kwaliteits tabak!

van het bekende en veel gevraagde merk
„Graaf van Pallandt”

gebruik.⁸ Daarnaast signaleert hij een trend om sigaren fantasienamen te geven. Welke namen koos men Culemborg? Bij de oudere sigarenmakerijen komen we vrij veel Spaanse namen tegen. In de 20ste eeuw is er voorkeur voor historische figuren, dichters, schilders of componisten, zoals *Vondel*, *Shakespeare*, *Graaf Egbert*, *Graaf van Pallandt*, *Johann Strauss*, *Frans Hals*, *Kortenaer*. Andere namen moesten bij de consument associaties oproepen met voornaamheid of romantische nostalgie: *Gildemeester*, *Forum*, *Castelar*, *Royal Seal*. Ook is er een categorie waarbij de tabak en de teeltgebieden als uitgangspunten gekozen zijn: *Cuba Overal*, *Havana* en *Sujabo*. Slechts één keer werd een bij elkaar horende serie banden uitgegeven:

een serie van tien banden met oude en nieuwe auto's in vier kleuren, rond 1960 uitgebracht door *Graaf Egbert/Dejaco*. De geschiedenis van het sigarebandje gaat terug tot de jaren 1870-80, toen men in Spanje een papieren bandje om de sigaar ging wikkelen om beschadiging van het dekblad tijdens het roken te voorkomen. In Amerika gebruikte men de ringen of banden om aan te geven tot waar de sigaar zonder teveel kwaliteitsverlies gerookt kon worden. In Duitsland en Nederland was het bandje in de eerste plaats als verfraaiing bedoeld.⁹ Tegenwoordig hebben deze sigarebandjes, vaak fraai ontworpen en gedrukt, een grote verzamelwaarde.

De reclame. Op diverse manieren trachtten de tabaksfabri-

Gekleurd houten reclamebord van de firma Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, gefabriceerd in Chicago en bestemd voor de Duitssprekende markt. (laatste kwart 19de-eeuw)

kanten de aandacht voor hun produkten te vergroten. De identiteit van het eigen merk speelde een voorname rol. De ring met het beeldmerk en de naam droegen hiertoe in de eerste plaats bij. Een goedgemaakt merk, gecombineerd met een uitgeknipte reclameleus, kon bijdragen aan het succes van een fabriek. *Dejaco* had met zijn *Cuba Overal*, vergezeld van de tekst 'een 6 cent sigaar, 13 cm lang, is 15 cent waard', een sterke troef in handen. Kwamen kleinere bedrijven doorgaans niet verder dan een hoofdmerk met enkele bijmerken, voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog lagen bij de fabrieken van de

vhs zo'n zeshonderd verschillende etiketten op de schappen. Reeds in de 19de eeuw liet Dresselhuijs zijn merken vastleggen en publiceren in het Staatsblad en de couranten. Deed men dit niet, dan was het niet denkbeeldig dat concurrenten een succesvolle naam of een beeldmerk overnamen. Zoiets gebeurde bijvoorbeeld met *De Gouden Leeuw*.¹⁰ In een exportcatalogus uit ca. 1905 schrijft de *Trio*-fabriek dat ze uit ervaring heeft geleerd dat bijna al haar merken worden nagemaakt. Hoewel de firma dit beschouwt als een bewijs van de hoge kwaliteit van haar sigaren, raadt ze de roker aan om alleen artikelen te kopen

voorzien van het gedeponeerde eigen handelsmerk. Andersom kwam de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* in het beklagdenbankje terecht, toen het Londense bedrijf *Clay & Rock* een proces over handelsmerken tegen haar aanspande.¹¹

Een andere mogelijkheid tot reclame bood het zetten van advertenties in kranten en het vakblad *De Tabaksplant*. Het waren ook weer de fabrieken van de familie *Dresselhuijs* die een goed gevoel voor publiciteit hadden. Zo staat in de *Culemborgsche Courant* van februari 1895 het volgende bericht over een bal masqué te Amsterdam: 'Een drietal dames hadden tot model gekozen de reclameplaat van *Trio*. Met vergulde letters was op de mutsen te lezen *Trio*-sigaren en boden zij van dat fabriekaat te koop aan. Door de jury werd dit "trio" den eersten prijs toegekend.'¹² Bijna anekdotisch klinkt het bericht in de *Culemborgsche Courant* over een brief die de *Trio*-fabriek in 1900 vanuit *Deadwood Camp* op St. Helena ontving van de volgende inhoud: 'Zoudt u aan 8 rooklustige Hollandertjes, nu krijgsgevangenen, den heerlijken smaak uwer alom bekende

sigaren niet ter gelegenheid van het Kerstfeest in herinnering willen brengen?¹³ *Dresselhuijs* stuurde de sigaren en kreeg via de krant een stukje vrije publiciteit. De *Trio* en later de *VHS* brachten schitterende reclameprospectussen uit, waarin de diverse modellen sigaren met hun prijzen stonden afgebeeld. De firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* liet in Chicago houten reclameborden vervaardigen om door sigarenwinkeliers in hun etalage te plaatsen. Ongetwijfeld zullen ook de speciale cadeauverpakkingen in de smaak gevallen zijn. De sigaren van het merk *Pride* werden met vijftig stuks in blikjes verpakt die, nadat de sigaren waren opgerookt, voor allerlei andere doeleinden gebruikt konden worden; in de blikjes stopte de fabriek bovendien nog een opschrijfboekje, een potlood en een glas.

Sommige sigarenfabrikanten waren zeer vindingrijk bij het vinden van manieren om meer klandizie voor eigen sigaren te trekken. *J.H. van Soelen* organiseerde in de jaren 1880 verlotingen, waarvan hij de trekkingen in de *Culemborgsche Courant* bekend maakte.¹⁴ De tabaksfabriek der firma *Hijmans* verkocht zijn produk-

ten in zakjes van een rechthoekig model, bedrukt met een plaatje van een Oudhollandse tabakroker en steeds vergezeld van een kort versje. Waarschijnlijk kreeg de klant bij afdname van tabak een humoristische prent cadeau. Op bewaard gebleven rekeningen uit de jaren 1900-02 staan tenminste uitgaven voor onder andere 15 500 stuks *Humoristische Platen: de Triomf der Beschaving*.¹⁵ Losse sigaren werden doorgaans verkocht in speciale zakjes, bedrukt met de firmanaam en op de achterkant een rebus. Uit Culemborg is zo'n zakje van de firma *J. Wagemaker* uit de Zandstraat bewaard gebleven.

A.P. van den Hurk, die niet alleen sigaren maakte, maar ook een winkeltje aan de Prijsse-

straat dreef, probeerde in de jaren '20 zijn afzet te vergroten door prijsvragen. Zo zette hij eens in de etalage een pot met koperen spijkers. Het publiek dat binnen kwam om sigaren te kopen, mocht raden hoeveel er in zaten. Toen de dag van de telling aangebroken was, zag het zwart van de mensen. Voor de winnaars stonden er uiteraard dozen sigaren gereed.¹⁶ Sigarenmaker *De Vries*, die zijn bedrijfje had op de Jodenwal, probeerde zijn sigaren op een wel heel bijzondere manier te slijten. Hij liep op de marktdag met een groot, van zijn naam voorzien, pak over de Markt, net alsof hij veel bestellingen te bezorgen had. Dit was echter nep, want het pak was leeg.¹⁷

6

Alfabetisch overzicht van de sigarenmakerijen te Culemborg

Als bronnen voor dit overzicht hebben gediend: de dossiers van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuidwest Gelderland, te Tiel, de patentregisters, die in Culemborg evenwel onvolledig zijn ingevuld, jaargangen van de Culemborgsche Courant, advertenties, catalogi, gidsen en periodieken. Mondelinge gegevens, verkregen uit vraaggesprekken, werden steeds nagetrokken en tot de zakelijke essenties teruggebracht.

SIGARENFABRIEK BATAAF

De fabriek werd in mei 1934 door drie vennoten opgericht: C. J. van Sterkenburg, J. de Vries en F. Heibloem; aanvankelijk op het adres Tulpstraat

96, vanaf mei 1937 in het pand Koestraatje 2. In april 1940 werd de zaak opgeheven. (KVK, Tiel, dossier nr. 2170)

FIRMA A. W. VAN DEN BERG & CO

Deze sigarenmakerij is omstreeks 1931 opgericht. Tot die tijd werkte Antoon van den Berg bij de *Cadena*-sigarenfabriek. Door de slapte als gevolg van de crisis moesten rond 1931 alle ongetrouwden eruit. Samen met broer Willem en Piet Kuyk is hij toen voor zichzelf begonnen aan de Korte Meent, in afgekeurde woningen. Na enige jaren hield Piet Kuyk het voor gezien en ging bij *Ritmeester* werken. Toen in de oorlog de aanvoer van tabak stokte, werd overgeschakeld

Sigarenmakerij Gebr. Van den Berg. Gehurkt, van links naar rechts: Kees den Hartog, Willem van den Berg, Evert den Hartog, Willem de Ruiter. Staand, van links naar rechts: Jan de Braaf, Koos van Dillen, Jo van Kempen, Jo Smallenberg, Antoon van den Berg.

op inlandse tabak uit Beusichem. Na de oorlog is de fabriek tot 1952 voortgezet op de Westerwal.¹ Merken: *Anterico, Stresemann, Berco* (grote bolknakken).

H. J. DE BRES CIGARILLOSFABRIEK

H. J. de Bres, oud-meesterknecht van de *Trio*-sigarenfabriek, begon in 1931 voor zichzelf aan de Steenovenslaan.² Na het overlijden van De Bres, op 15 april 1937, is de firma spoedig opgeheven.

Merk: *H. J. de Bres* (voluit en in monogram).

SIGARENFABRIEK COGESA

Rond 1920 richtte Cornelis Gerardus Salari (Culemborg, *31-7-1889) een sigarenfabriekje op. In 1950 is het adres van de zaak Lange Havendijk 12. Per 9 mei 1951 luidde de handelsnaam *Sigarenfabriek Cogesa*. Met ingang van 1 januari 1960 werd de zaak opgeheven.³

Merk: *J. B. van Heutsz*.

GEBR. COPPER

Op 23 april 1906 werd een hinderwetvergunning afgegeven aan de gebroeders Copper voor

de oprichting van een sigarenmakerij in het pand Wijk A, kadastraal sectie 1 nr. 269. Volgens de bijgeleverde tekening telde het huis drie verdiepingen: beneden een woonhuis met winkel; op de eerste etage een werkplaats voor het maken van sigaren en een pakkamer, waar vier tot vijf personen werkten. Op de zolder bevond zich de droogkamer. De gehele vloer en de wanden moesten uit veiligheidsoverwegingen met plaatijzer beslagen worden.⁴ De zaak is in 1945 opgeheven.

SIGARENMAKERIJ CUHAVENO

In 1924 kreeg A. H. van Hazendonk vergunning om een sigarenmakerij op te richten. De fabriek, die de *Cuhaveno* heette, was gevestigd in de Tulpstraat.⁵ In april 1928 is de produktie gestaakt.

CULEMBORGSCHE RUWE TABAKSHANDEL EN SIGARENFABRIEK

Deze fabriek was eigendom van Chris van der Winkel en stond volgens een advertentie uit 1922 'achter den Molen', op de Westerwal nr. 5.⁶

SIGARENFABRIEK CUVANO

Opricht door Jacobus Antonie van Rijswijk (Culemborg, *24-8-1902) op het adres Jodenkerkstraat 5. Er werd nog twee maal verhuisd en wel in november 1953 naar het Vierheemskinderstraatje nr. 7 en in januari 1957 naar de Rijksstraatweg nr. 47. Na het overlijden van Van Rijswijk op 11 mei 1965 werd de zaak opgeheven.⁷

Merken: *Cuvano*; *Drommedaris*.

NV NEDERLANDSCHE SIGARENFABRIEK DEJACO

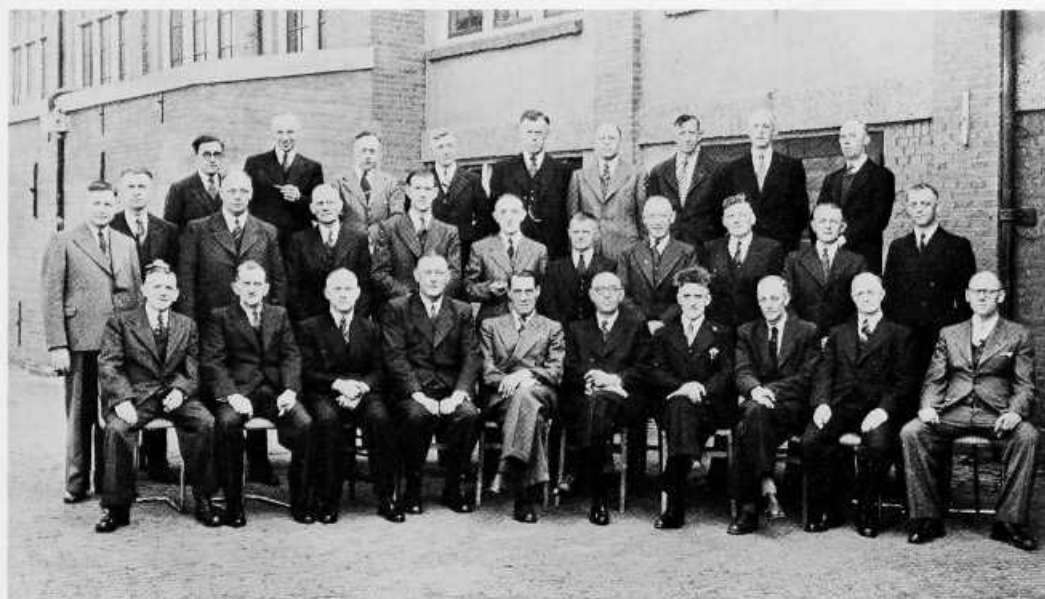
Een van de meest succesvolle en grootste sigaren-

fabrieken in Culemborg is de *Nederlandsche Sigarenfabriek Dejaco* geweest.

Ondanks de ongunstige omstandigheden direct na de Eerste Wereldoorlog besloten de twee broers Nico (Culemborg, *13-4-1898) en Goof (Culemborg, *9-2-1900) de Jager, die rond 1920 sigaren maakten bij een firma te Vianen, een zelfstandige sigarenmakerij te beginnen.⁸ Op 18 april 1921 richtten zij samen met twee medevennoten, Marinus de Jager (Culemborg, *6-1-1875) en Cornelis ('Cees') Dubbeldam (Ammerstol, *25-11-1901), de *Nederlandsche Sigarenfabriek Dejaco* op. Begonnen werd met drie man in het Koestraatje. Vervolgens verhuisde men naar de oude molen aan de Buitenmolenstraat, waar veertien man onder primitieve omstandigheden en met bijna allemaal oud materiaal werkte. De eerste sigaren, die verkocht werden onder de merknaam *Cuba Overal*, vonden vooral in Amsterdam aftrek. De zaken gingen zelfs zo goed, dat men moest omzien naar een grotere ruimte, die gevonden werd aan de Lange Meent.

De groei bleef doorgaan en halverwege de jaren '20 vonden al zeventig sigarenmakers en de nodige andere medewerkers voor sorteren, verzen-

den, administratie en dergelijke emplooi. Het ruimteprobleem werd opnieuw nijpend en de een na de andere oplossing moest voor een poosje soelaas bieden. Men brak het pand aan de Meent uit, huurde een schuur aan de Helling en tenslotte de oude, houten keet van de *Abdullah*-sigarettenfabriek van *Dresselhuijs* aan de Pijssestraat.

De crisis trof rond 1931 ook *Dejaco*. Vele sigarenmakers moesten toen ontslagen worden. Toch wist de fabriek zich na een half jaar weer te herstellen en zelfs het assortiment te vergroten met het befaamde merk *Graaf Egbert*. Het werken op twee uit elkaar liggende locaties – de sigaren werden gemaakt in de Pijssestraat en afgewerkt aan de Meent – was omslachtig; telkens moest er een commissie der accijnzen toezicht houden op het vervoer van de ene werkplaats naar de andere. Januari 1932 kwam aan deze inefficiënte toestand een einde. De directie had namelijk beslag weten te leggen op een gebouw plus terrein

Een deel van de werknemers van sigarenfabriek Dejaco, in 1946. Voorste rij, van links naar rechts: L. van Zanten, Weerdenburg, Cees van Logchem, Cees Dubbeldam, Nico de Jager, Goof de Jager, Jan Koedam, Brien Dubbeldam, Antoon Sanders, Peter van den Hurk. Tweede rij, van links naar rechts: G. Terneuzen, G. van Baaijen, N. de Jong, Thomas Wijnands, Stef van der Straten, Antoon van Dungen, W. de Beus, G. Wammes, Cor van 't Loo, Piet van Kessel, Cor Werkhoven. Achterste rij, van links naar rechts: Joop Vermeulen, Jan van de Wiel, Huib van Dillen, Cees Middelkoop, Giel Wammes, Gerard Brouwer, Teunis van der Straten, Gerrit Wammes, Johannes van Veen.

van de voormalige glashut van Van Hoytema aan het veer. Na verbouwing en nieuwbouw achter de Veerweg ontstond hier een modern, groot fabriekscomplex. Tegelijkertijd moderniseerde en mechaniseerde men het bedrijf.

Opstaan en opnieuw beginnen. De oorlogsjaren brachten *Dejaco* soortgelijke problemen als andere fabrieken in den lande: de aanvoer van tabak

Muurschildering op de zijgevel van een blokje huizen aan de Veerweg, waar de toegang tot sigarenfabriek Dejacó zich bevond. Deze reclameschildering werd in 1933 door Klaas van Os gemaakt en in 1984 door Emile Spithoven en Elly Talen gerestaureerd. Aan de overkant van de Veerweg de voormalige Wachtkamer der Stoombooten.

stokte en veel arbeiders werden weggevoerd naar Duitsland. Bij De Jager slaagde men erin een gedeelte van de voorraad tabak uit handen van de Duitsers te houden door een kelder dicht te metselen.

Na de oorlog moest er met distributietabak in feite een nieuw begin gemaakt worden. In 1950 werkten er al weer 205 personeelsleden en was de fabriek de grootste in Culemborg. Dit aantal daalde tot 170 op 1 juli 1954.⁹ De eerste tekenen van het naderende einde, tien jaar later, kondigden zich aan.

Goof de Jager overleed op 21 juli 1951 en beherend vennoot Cees Dubbeldam in maart 1959.

Nico de Jager zette de zaak alleen voort onder de naam *Nederlandsche Sigarenfabriek Dejacó*; spoedig daarna, in maart 1961, omgezet in de *nv Graaf Egbert Sigarenfabrieken*. Vennoten blijken te zijn: Nico de Jager, Petrus de Jager Goderts-zoon (Culemborg, *8-7-1927) en Gerrit Antonie van Druten. Het doel van de firma staat omschreven als het 'exploiteren van sigaren- en cigarettenfabrieken, de handel in sigaren, cigaretten en tabak, het exploiteren van patenten en bedrijfsmiddelen op het gebied van sigaren- en cigarettenfabrieken en het deelnemen in ondernemingen, die een soortgelijk of aanverwant doel beogen, een en ander in de ruimste zin genomen'. Het maatschappelijk kapitaal was f 100 000,- groot, verdeeld in honderd aandelen van f 1 000,-. Hiervan kreeg N. de Jager vijftig aandelen, P. de Jager en boekhouder G. A. van Druten ieder vijftientig stuks. Peter de Jager, door zijn leeftijd minder ervaren dan de oude rotten in het vak, werd assistent-bedrijfsleider, terwijl Nico de Jager als directeur aan de touwtjes bleef trekken. Zijn positie moet ook toen nog ijzersterk geweest zijn, want ondanks de statutaire mogelijkheid om een raad van ten hoogste drie commissarissen toezicht te laten uitoefenen, wordt als beperkende bepaling genoemd: 'Zolang echter N. de Jager als directeur in functie is, zullen er geen commissarissen worden benoemd.'

Op 1 mei 1963 besloot de aandeelhoudersvergadering de firma te liquideren. De directie bereikte overeenstemming met de *Ritmester*-sigarenfabrieken te Veenendaal om de produktie naar die plaats over te brengen. Voor Culemborgse sigarenmakers bestond de mogelijkheid in Veenendaal te gaan werken of in het filiaal te Kesteren.

De Culemborgse gemeenteraad kwam in sep-

tember 1963 in spoedzitting bijeen en besloot de gebouwen met de grond voor f 510 000,- aan te kopen.¹⁰ In 1983 werd het fabriekscomplex gesloopt. Alleen een in 1984 gerestaureerde reclameschildering op het hoekhuis aan de Veerweg herinnert daar aan de roemruchte *Graaf Egbert*-sigaren.

Merken: *Dejaco, Graaf Egbert, Cuba Overal, Gildemeester*.

FIRMA J.M. DERKS

Deze sigarenfabriek werd op 1 november 1945 opgericht door Johannes Marinus Derks (Culemborg, *19-10-1898) aan de Lange Meent 16-18. De firma heeft bestaan tot 1 januari 1961.¹¹

Merken: *Graaf Van Pallandt, Dignitaris*.

J.J. VAN DER DONK: SIGARENFABRIEK HAVANA

In 1927 sloten Antonie Walter Smits (*4-12-1887) en Hendrikus Wouterus Smits (*aug. 1877) een vennootschap onder de firma-naam *A. W. Smits & Co*. Al vanaf 1919 maakten zij sigaren. Per 1 november 1945 trad H. W. Smits uit de zaak. Met ingang van 1 januari 1952 werd de onderneming omgezet in een vennootschap onder firma met als vennoten A. W. Smits en J. J. van der Donk. De handelsnaam luidde *A. W. Smits & Co. Sigarenfabriek Havana*. Op 12 maart 1963 trad A. W. Smits als vennoot uit en werd opgevolgd door Willem Adrianus Sielhorst (*14 februari 1903). Per 1 januari 1976 wordt de zaak door J. J. van der Donk samen met zijn zoon voortgezet. Momenteel is *Sigarenfabriek Havana* het laatste bedrijf in deze branche dat nog rest in Culemborg.¹²

Merk: *Sigarenfabriek Havana*.

TABAКСFABRIEK GELRIA

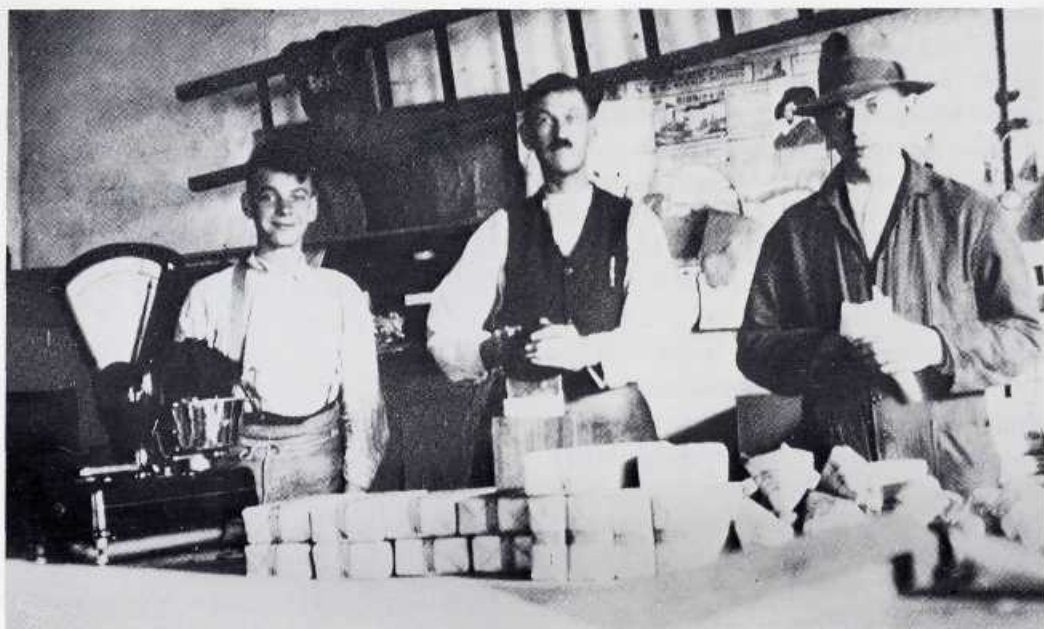
De *Tabaksfabriek Gelria* is opgericht door Pieter Dirk Saltzherr, wiens familie afkomstig is uit het Duits-Zwitserse grensgebied.¹³ In Culemborg zijn de Saltzherrs vooral bekend als smeden. Na enige jaren bij *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* en meubelfabriek Palumbus gewerkt te hebben, kwam hij terecht bij de tabaksfabriek van *M. Hijmans Izn.*, waarvan Cornelis en Arie Roetman de directeuren waren.

Toen het in 1928 slechter ging met de firma *Hijmans*, besloot Saltzherr voor zichzelf te beginnen. Samen met A. J. de Waal, die als procuratiehouder bij *Hijmans* had gewerkt, stichtte hij de tabaksfabriek *Gelria* in een pand aan De Meent. Nadat de aloude firma *Hijmans* kort daarop failliet was gegaan, verwierven ze het recht om die merknaam te voeren.

In februari 1933 brak er een grote brand uit, die de bergplaatsen vernielde en veel waterschade veroorzaakte. Reeds in april besteedde Saltzherr een nieuwe fabriek met woning aan, naar een ontwerp van architect G. H. de Kiviet en gelegen aan de Tweede Hondsteeg.¹⁴ Men maakte daar niet alleen kerftabak, maar ook sigaren. In de beste jaren werkten er twintig man.

De oorlog verminderde de aanvoer van grondstoffen zo drastisch, dat er weinig te doen overbleef. In 1943 was er niets meer. Wel experimenteerde men met inlands blad en hop- en druiveblad.

Na de oorlog kwam de aanvoer weer op gang. De kaarten waren evenwel geschud. De grote fabrieken produceerden machinaal; de kleintjes legden het langzamerhand af. Saltzherr trachtte het tij nog te keren door de produktie van shag, die toen in de mode raakte. Toch lukte het niet en rond 1954 zocht Saltzherr een betrekking bij meubelfabriek De Tijd. Medewerker Van Mau-

Tabaksfabriek Gelria, aan de Tweede Hondsteeg. De tabak wordt afgewogen en in zakjes gedaan. Van links naar rechts: M. Bunnik, W. Wansing en N. van Maurik.

rik ging in z'n eentje verder in de tabak, totdat hij samen met oud-compagnon Saltzherr in 1960 de tabak verruilde voor meubels. Het oude ambacht werd evenwel niet vergeten. De pruimtabak werd uitbesteed naar Ootmarsum, waar alles kant en klaar in de zakjes, bedrukt met *Gelria Culemborg*, vandaan kwam. Saltzherr leverde het produkt door aan de grossiers. Nog tot 1981 kon zo deze 'Culemborgse' pruimtabak, maar nu vervaardigd bij *Fransen* in Kampen, gekocht worden.

Merken: *Tabaksfabriek Gelria Culemborg*, al dan niet met de toevoeging *M. Hijmans Izn.* Daarnaast enige ondermerken, die de soort of de kwaliteit aangaven, zoals *HG en no. 4*. Sigaren werden verkocht onder de naam *Jan van Riebeeck*. Soms werd op verzoek van grote sigarenwinkels

een eigen merk op de doosjes gedrukt, bijvoorbeeld *Treffertjes* voor een winkel in Hilversum die *Het Trefpunt* heette.

SIGARENFABRIEK GENDRA

Opgericht in de jaren 1930 als een eenmansbedrijfje van G. N. de Raad aan de Rozenstraat 1.¹⁵

VAN GLABBEEK & VAN DER STRATEN

H. C. van Glabbeek en Bart van der Straten bezaten rond 1930 een fabriekje aan de Westerwal. Al in 1923 had Van der Straten de sigarenmakerij samen met W. H. Fremerij opgericht. Volgens een advertentie in de *Culemborgsche Courant* bood H. C. van Glabbeek, toen woonachtig in Amsterdam, in mei 1934 onder meer een sigarenfabriek en zeventien woonhuizen aan de Westerwal (Mariabuurt) te koop aan.¹⁶

E.W. GROENENDAAL

Zie: firma *Heij & Blijenberg*.

W. VAN HAAREN

De firma is opgericht in september 1920. Op 7 januari 1922 stond het volgende bericht in de Culemborgsche Courant: 'Nieuwjaarsdag was er op den zolder van den Heer W. van Haaren, Kattenstraat alhier, een begin van brand. Er bevond zich aldaar binnengood voor sigaren. Gelukkig wist men door de eerste brandblusmiddelen erger te voorkomen. Oorzaak onbekend; de tabak was niet verzekerd. Van H. liep nog eenige lichte brandwonden op.' In september 1924 werd de zaak opgeheven.

DE HAAS

Deze sigarenmakerij wordt in 1901 vermeld in het bondsblad *De Sigarenmaker*, dat over deze firma en de sigarenmakerij *St. Jozef* (zie aldaar) verder schrijft: 'waar men Katholiek moet zijn om te mogen werken. Daar zitten een stuk of 10 jongens'.¹⁷

SIGARENFABRIEK DE HAVANA

FIRMA VORST & VAN EMDEN

Op het eind van de 19de eeuw telde Culemborg een aantal sigarenmakerijen die gedreven werden door joodse ondernemers. Zowel L. van Emden als J.R. Vorst kwamen uit de joodse gemeenschap van Culemborg voort. In 1882 kregen zij vergunning om een droogtoestel op te richten in hun sigarenmakerij *De Havana* aan de Ridderstraat.¹⁸

Per mei 1888 werd de firma ontbonden; Louis van Emden zette de zaak alleen voort aan de Havendijk. Rond 1890 adverteerde hij regelmatig voor zijn 2-cents-sigaartjes uit zijn sigarenfabriek *De Havana*. Op het eind van de jaren 1880

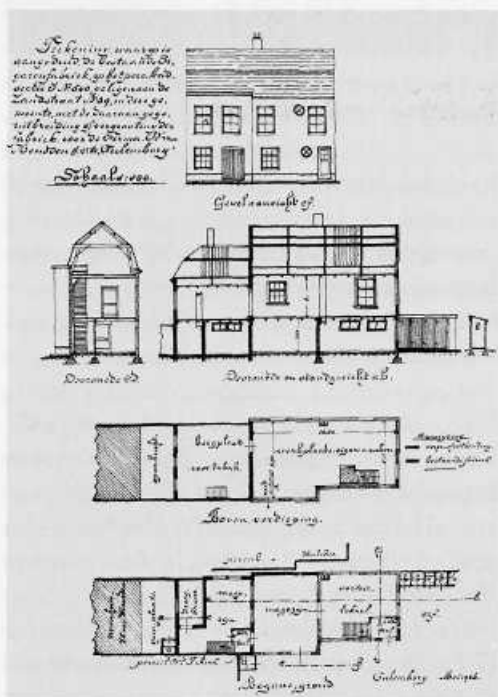
gaf hij aan een zestiental werknemers emloop en in 1891 aan eenentwintig sigarenmakers, drie jongens en drie meisjes.¹⁹

Van Emden en Vorst verlieten kort na elkaar in 1894 Culemborg.²⁰

FIRMA VAN HEUSDEN

In 1887 werd aan Johannes en Willem van Heusden vergunning verleend tot het oprichten van een droogtoestel in hun sigarenmakerij.²¹ Via een advertentie in de Culemborgsche Courant van 1889 wensten zij hun vrienden en begunstigers een gelukkig nieuwjaar, vanuit hun fabriek en winkel op het Marktveld.²² In 1901 werkten er volgens *De Sigarenmaker* 'anderhalve man en een paardekop'.²³

Bij akte van januari 1949 is de zaak in handen van

Op 6 december 1975 legde een brand drie bedrijven aan de Korte Meent in de as, waaronder dat van Heij & Blijenberg.

Reinhard Ferdinand van Heusden. Hij woont zelf aan de Oude Vismarkt, terwijl de fabriek is gevestigd in de Zandstraat 39. Op 1 september 1956 is de zaak opgeheven.²⁴

Merken: *Don Pedro*; in 1934 werd geadvertiseerd met de *Delly-serie* als eigen fabrikaat.

FIRMA HEIJ & BLIJENBERG ('DE JANTJES')
Heij en Blijenberg zijn in het sigarenmakersvak begonnen als zovele andere Culemborgse jongens. Als bosjesmaker leerde Jan Heij het vak bij Jo van Kuik, en Jan Blijenberg bij de gebroeders Van der Winkel.²⁵

Na de Tweede Wereldoorlog werkte Heij bij *Graaf Egbert*, terwijl Blijenberg werkloos was. In 1946 begonnen ze voor zich zelf sigaren te maken

in de Everwijnstraat, in de inmiddels gesloopte kolenpakhuisen van Kees Koedam, achter het eveneens gesloopte hotel Vulto. Het beginkapitaal bedroeg ca. f 2 000,-. Uiteindelijk werd er gewerkt met zo'n twintig arbeiders.

In 1960 werd het pand aan de Everwijnstraat te bouwvallig. Een verhuizing volgde naar de Korte Meent, waar ze de oude kindermeeffabriek van Van Beekum betrokken. Op 5 december 1975 kwam hier het einde, toen brand in de belendende meubelfabrieken van Hak en Husse uitbrak, die ook de sigarenfabriek in de as legde. In de jaren 60 werkten 'De Jantjes' al incidenteel voor de firma *Justus van Maurik*, een van origine zeer oude Amsterdamse tabaksfabriek, opgericht in 1794, maar die zich toen nog louter met

de verkoop bezighield. Het kantoor was in Zaandam en men bezat een vestiging in Londen. Later, in de jaren 60, kochten Heij en Blijenberg het merk *Justus van Maurik*. De Londense vestiging werd niet overgenomen. In die periode werd met de volgende machines gewerkt: bosjesmachines, ringmachine, matteermachine/verfmachine, stripmachine, bliksnijapparaat en blikvouwapparaat. Er was veel export naar Genua en Nieuw-Zeeland, terwijl speciale opdrachten binnenkwamen van illustere figuren als keizer Haile Selassie van Ethiopië.

Na de brand zette Heij samen met E. W. Groenendaal de sigarenmakerij voort in de voormalige fruitveiling aan de Helling. De benodigde nieuwe machines werden gekocht bij *Willem 11* (o.a. een compleetmachine, ringmachine, hydraulische pers, wikkel/bosjesmachine, afkapmachine en vormen).

Heij stopte in 1977, maar Groenendaal ging alleen verder. Per 1 oktober 1979 verhuisde hij naar de Anthonie van Diemenstraat 32.

Merken: Het eerste merk heette *De Jantjes*, al spoedig daarna omgezet in *Hildebrand*. Verder gebruikte men de merken van *Justus van Maurik* en voor de Engelstalige markten *Little Hollanders*.

GEBR. HOUTMAN

Volgens *De Sigarenmaker* van 29 september 1900 lieten de gebr. Houtman, sigarenmakers te 's-Hertogenbosch, ook in Culemborg produceren. Het ging vooral om grote sigaren van 37 cent; 'die men alleen dan mag maken als men Rooms-Katholiek is, anders niet'.

TABAKSFABRIEK M. HIJMANS IZN.

De joodse tabakskerver Michiel Hijmans was afkomstig uit Rhenen.²⁶ Eenmaal in Culemborg

begon hij een handel en winkel in kruidenierswaren. De aantrekkelijkste plaats om in die dagen een winkel te vestigen was aan het Marktveld. Het lukt hem om op de openbare veiling van 16 juni 1829 een geschikt perceel, gelegen aan de oostzijde van de Markt en achter de pomp schuin tegenover het stadhuis, te bemachtigen. Twee pakhuizen aan de Kleine Kerkstraat verschaften de nodige opslagruimte voor de voorraden.²⁷ Zijn assortiment omvatte naast thee en koffie vermoedelijk al gauw tabak, een combinatie die niet ongewoon was. Kende hij deze branche uit zijn geboorteplaats Rhenen, waar op ruime schaal tabak verbouwd en verhandeld werd? In ieder geval is er sinds 1873 sprake van de *Tabaksfabriek M. Hijmans Izn.*²⁸

Hij blijkt een vooruitstrevend ondernemer geweest te zijn; immers, op 28 augustus 1876 verzocht hij de gemeente Culemborg om in zijn tabakskerverij een verticale stoommachine van 2 PK op te richten. Binnen deze tak van nijverheid was hij de eerste in Culemborg die van stoomkracht gebruik maakte. Burgemeester en Wethouders gingen niet zonder meer akkoord; integendeel, zij weigerden het verzoek in te willigen, omdat op de hinderwetvergadering door omwonenden bezwaren tegen de stoommachine waren ingebracht. Het College meende vergunning te moeten onthouden op grond van brandgevaar, waardevermindering van naburige percelen en schade voor de volksgezondheid. Hijmans verzette zich tegen deze beslissing bij de Raad van State. Hij voerde aan dat van brandgevaar geen sprake kon zijn, omdat het stoomwerktuig slechts een halve hectoliter steenkool per dag verbruikte en maar 2 PK leverde. De nieuwe installatie zou het brandgevaar juist verminderen, daar de afgewerkte stoom de tabak zou drogen en niet de kachel, zoals tot dan het

geval was. De Provincie stuurde een inspecteur om eens poolshoogte te nemen. Hij zag geen brandgevaar, adviseerde met cokes te stoken en overbrenging van de drijfkracht te laten geschieden door riemen. De Raad van State vernietigde het besluit van Burgemeester en Wethouders van Culemborg en zo mocht Hijmans de stoommachine installeren en zich voortaan *stoomtabakskerver* noemen.²⁹

Het aantal werknemers in de tabakskerverij schommelde die periode rond de vijf. Hijmans zelf ging het voor de wind. Belastingkohieren, samengesteld ten behoeve van de heffing van de lokale hoofdelijke omslag, verschaffen inzicht in zijn financiële positie. In 1860 betaalde hij *f* 34,12 en behoorde tot de middengroepen: twintig jaar later bedroeg de aanslag maar liefst *f* 128,25, het op vijf na hoogste bedrag in Culemborg.³⁰ Zijn gestegen status blijkt verder uit zijn lidmaatschap van de Herensociëteit, waarvan men eerst na ballotage lid mocht worden.³¹

De zaak gaat in andere handen over. Bij zijn overlijden op 3 maart 1884 liet Michiel Hijmans *f* 12.000,- na en diverse roerende en onroerende goederen.³² Per testament had hij in 1882 reeds het een en ander geregeld. Zijn zoon Albert Victor vermaakte hij 'het woonhuis en erf ingericht tot winkel en tabakskerverij aan het Marktveld te Culemborg; *de winkel*: met de toonbank, de winkelopstand, de potten, dozen, schalen en gewichten en de *tabakskerverij*: met de stoomkerfbank en alle losse en vaste werktuigen en gereedschappen tot de kerverij behorende of gebezigd wordende en voorts met alles wat maar eenigszins tot de uitoefening der in voorzegd huis door mij gedreven tabakskerverij en handel in tabak en kruidenierswaren behoort...'.³³ Verder liet hij zijn zoon de twee pakhuizen aan de

Kleine Kerkstraat na. De kleinkinderen, Henriette Elisabeth, Elisabeth Victorine en Victorine Elize Snoek, kregen ieder eenderde in het vruchtgebruik van een uitstaande schuldvoordring op het Grootboek der Nationale schuld.

Albert Victor zette de zaak inderdaad voort en wel onder de oude firma naam *M. Hijmans Izn.*³⁴ Het aantal werknemers groeide door van acht in 1886 tot elf in 1891.³⁵ De zaak was in laatstgenoemd jaar evenwel niet meer in zijn bezit en aangezien hij ongehuwd bleef, kwamen de kinderen van zijn zuster Rosine Elisa, gehuwd met de Amsterdamse makelaar Lion Snoek, in aanmerking. Op 5 maart 1890 verkocht A. V. Hijmans het woonhuis, de winkel met tabakskerverij en de beide pakhuizen voor *f* 10.000,- aan de nog minderjarige Michiel Victor Snoek en zijn compagnon Johannes Cladder.³⁶ Hijmans verrok datzelfde jaar naar Amsterdam.

Bij notaris Moorrees lieten Snoek en Cladder een akte van vennootschap opstellen, die ons inzicht verschaft in hun afspraken.³⁷ Als doelstelling staat geformuleerd: 'het gemeenschappelijk uitoefenen van een tabakskerverij en drijven van handel in tabak en wat verder tot dat vak behoort, zoo in het binnen- als buitenland, onder de firma van M. Hijmans Izn.' Als tijdsduur sprak men af 4 jaar en 10 maanden, en doorgaande verlenging met telkens twee jaar, tenzij een van beiden zou opzeggen. De vennootschap werd gedreven voor gemeenschappelijke rekening 'ten bate en ten schade van ieder voor de helft'. Samen brachten ze in de nieuwe firma in: de onverdeelde, hierboven genoemde onroerende goederen, de vaste en losse gereedschappen en een bepaalde op de balans te verantwoorden som gelds. Ten slotte werd afgesproken dat de winst gelijk werd verdeeld en ieder een maandelijks voorschot mocht nemen van hoogstens

f200,-. De zaak zelf werd door beide vennoten getaxeerd op f15 000,-.

Cladder en Snoek pakten de zaken energiek aan en wilden in april 1895 de oude stoommachine vervangen door een grotere. Net als in 1876/7 ontstonden er weer de nodige moeilijkheden en

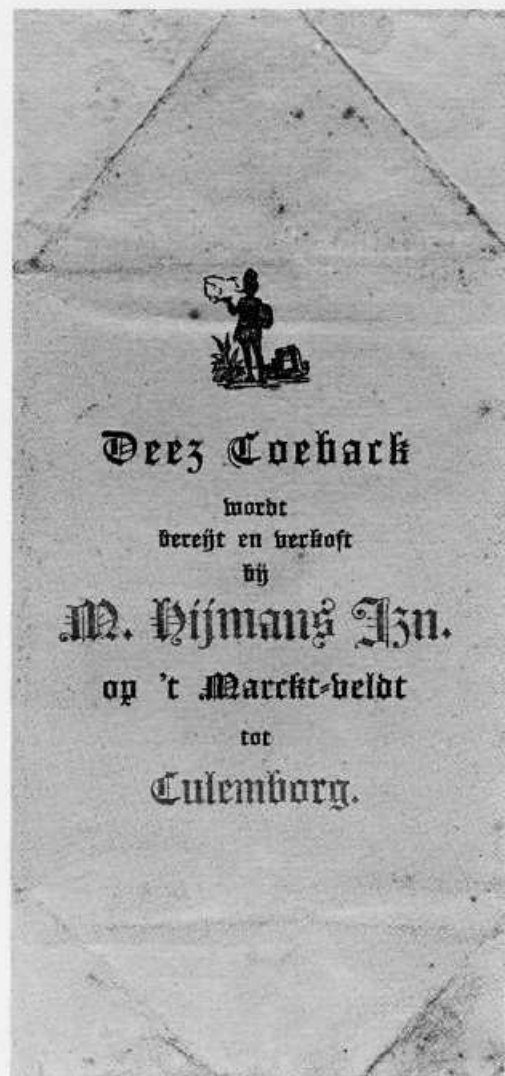
bezwaren op grond van de Hinderwet. Wat was het geval?

Er was schriftelijk bezwaar ingebracht door de dijkgraaf van het polderdistrict Culemborg, Gerhard Gosen Geurt Canter Cremers, die in de buurt woonde. Hij schreef in zijn bezwaarschrift onder andere: '... en het is een feit, dat mijn woonhuis hinder van ernstige aard ondervindt wegens de rook, het geraas en wegens brandgevaar, zoodat ik meer malen mijne ramen in den achtergevel van het huis niet kan openzetten, terwijl voorts voor brandassurantie eene hoogere premie moet betalen'.³⁸ Hij gelooft verder dat de situatie er niet beter op zal worden wanneer de huidige stoommachine van 2 PK vervangen wordt door eentje van 6½ PK. Bovendien komt deze machine pal tegen zijn erf te staan, wat meer lawaai meebrengt. Ten slotte was het fabriekspand tot voor ca. een jaar geleden bewoond en nu, besluit hij het schrijven, is er 's nachts niemand meer.

De vergunning kwam er desondanks toch.

De laatste fase. In 1901 vertrok Snoek naar Zeist en liet de leiding van de kerverij over aan compagnon Cladder. Eerst na 29 jaar eindigde de vennootschap.

Michiel Victor Snoek moest nu zelf het heft in handen nemen en keerde korte tijd terug naar Culemborg. In 1921 wijzigde hij de structuur van de firma door deze om te zetten in een naamloze vennootschap.³⁹ De familie Snoek blijkt dan de touwtjes nog steeds in handen te hebben: als directeur trad op Michiel Victor Snoek (Amsterdam, *8-8-1868), wonende te Zeist. Commissarissen werden Albert Victor Snoek (Amsterdam, *12-12-1874), 'op reis naar N.O. Indië'; Abraham Snoek (Amsterdam, *1-5-1883), kapitein der infanterie en wonende te Assen; ten slotte

Jacobus Schuyt (Beverwijk, *17-6-1868), zonder beroep en woonachtig te Huis ter Heide.

Als doel van de onderneming staat omschreven: 'de voortzetting van de zaken, tot heden gedreven door den heer Michiel Victor Snoek vernoemd, zijnde tabakskerverij en de handel in tabak en tabakfabrikaten, het samenwerken met en deelnemen in ondernemingen, die gelijk doel beoogen'. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f300 000,- verdeeld in 300 aandelen, waarvan er 100 werden geplaatst. Directeur Snoek kreeg een vorstelijk maandsalaris van f400,-.

Lang heeft hij er niet van kunnen genieten, want hij overleed in 1924. Dit betekende kort daarop ook het einde van alle bemoeienissen van de leden der familie Snoek met de tabakskerverij. Blijkbaar zat men toen al diep in de problemen. Immers, na een korte periode, met wisselende commissarissen en directieleden, werd de aloude tabaksfabriek *M. Hijmans Izn.* op 22 juni 1928 in staat van faillissement gesteld. Alleen de naam bleek een taaier leven beschoren te zijn, want deze werd overgenomen door Pieter Dirk Saltzherr. (Zie hiervoor: tabaksfabriek *Gelria.*)

SIGARENMAKERIJ ST. JOZEF

Deze sigarenmakerij werd in 1901 vermeld met als toevoeging: 'waar men Katholiek moet zijn om te mogen werken. Daar zitten een stuk of 10 jongens'.⁴⁰ (genoemd samen met de fabriek van *De Haas*)

SIGARENFABRIEK KEREBO/PAROOL

Door werkloosheid en crisis getroffen begonnen de zwagers Johannes Kerkhof (Culemborg, *7-12-1906) en Kasper Theodorus Lambertus Blijenberg (Culemborg, *25-12-1905) in een afgekeurd woonhuis aan de Binnenmolenstraat in 1933 een sigarenmakerij. In 1940 werd het pand

Herenstraat 10 betrokken, waarin dus de oorlogsjaren werden doorgebracht. Na de oorlog maakte men een nieuw begin. De oude vennootschap werd ontbonden en een nieuwe opgericht. Behalve Blijenberg en Kerkhof compareerde als derde man Jan Hendrik Jacob Mattern, geboren en woonachtig in Amsterdam. Trad hij als financier op?

De zaken worden in ieder geval groots aangepakt: het oude pand Herenstraat 10 wordt in 1946 gesloopt en vervangen door een ruime, drie verdiepingen hoge sigarenfabriek. Drie jaar bleef de samenwerking bestaan, tot in 1948 Mattern als vennoot uittrad. Per 1 oktober 1949 wijzigden Blijenberg en Kerkhof de naam van de onderneming in *Parool Sigarenfabriek.*

Omstreeks 1955 begon de malaise. De sterk toegenomen mechanisering en concentratie in het sigarenmakersvak deden ook deze fabriek de das om. Door in loondienst sigaren te produceren voor andere fabrieken, zoals *Velasquez, Aida* en *Mignot & Block*, trachtte men het einde te rekken.

Sigarenfabriek Kerebo/Parool in 1946. Links aan de tafel, van voor naar achter: Albert Marks, v.d. Winkel, L. van Straten, S. Werkhoven, Kees Helmond, M. de Koning; rechts, van voor naar achter: G. van Stijn, W. Pompe, H. van Beesd, J. Ulrich en L. van Munster; staand K. Th. Blijenberg.

In die tijd vervaardigden 86 personeelsleden, met een groot aantal machines, per week zo'n 200 000 sigaren, die met de hand gedekt werden. Per 1 januari 1959 volgde de opheffing, maar de fabriek werd opgekocht door de *Panter Sigarenfabrieken*, die er bleven produceren. Uiteindelijk werd de fabriek in het begin van de jaren '70 als een der laatste in Culemborg gesloten.⁴¹
 Merken: *Kerebo, Parool*.

FA. KERKHOF & BLIJENBERG

Zie: Sigarenfabriek *Kerebo/Parool*.

GEBR. W. EN J. VAN KUIK

De fabriek werd opgezet in de slechte tijd kort na de Eerste Wereldoorlog in een oude houten schuur aan de Korte Meent door de gebroeders W. en J. van Kuik.⁴² Aanvankelijk werkten er achttien man, maar dit aantal liep geleidelijk terug tot zes. Jo van Kuik werkte in de produktie en broer Willem deed vooral de verkoop. Er bestond enige buitenlandse afzet en wel naar Zuid-Afrika. In 1955 wordt de fabriek voor het laatst vermeld.

Merken: *Graaf Adolf*; in vroeger jaren ook *Hollandia, Olympia* en *Swaboda*.

J. KUYPERS

J. Kuypers wordt vermeld in de patentbladen vanaf november 1874 tot 1880 als sigarenmaker.⁴³

H. LEEMAN

In 1894 verkreeg H. Leeman vergunning voor het oprichten van een droogtoestel in zijn sigarenmakerij aan de Tollenstraat.⁴⁴

DE LEEUW

Deze sigarenfabriek is in 1915 begonnen door B. de Leeuw, eerst aan de Nieuwstraat en daarna op een zolder aan de Zandstraat, waar met zo'n vijftig man gewerkt werd. In de jaren '20 kwamen zijn zoons in de sigarenmakerij. Men verplaatste de zaak naar de Fransche School.⁴⁵ De firma De Leeuw produceerde voor de binnenlandse markt en bezat winkels in de Zandstraat en op de Varkensmarkt. In 1953 is de productie gestaakt.

Merken: *De Gouden Leeuw*. Hierover ontstond een proces met een andere sigarenfabriek die ook aanspraak op deze merknaam maakte. *De Leeuw* te Culemborg verloor de zaak en koos toen als hoofdmerk *Daimon*.

VAN LOGCHEM

Voor deze sigarenmakerij bouwde architect Gijsbartus Prins in 1919 een pand aan de Kleine Kerkstraat.⁴⁶

J. VAN MAANEN & J. M. WEYSSENFELD

In april 1906 vroegen Jan van Maanen en Johannes Marinus Weyssefeld vergunning voor een sigarenmakerij met meer dan tien personen in een pand aan de Herenstraat.⁴⁷ Bij het uitbreken van de staking van eind 1906 waren er zeventien sigarenmakers in dienst. Op 1 april 1908 hield hun samenwerking op.

Jan van Maanen zet de zaak voort met financiële steun van mejuffrouw S. E. van Maanen en Elisabeth van Maanen, landbouwer.⁴⁸

In oktober 1911 vroeg en kreeg men vergunning voor een plan tot de herbouw van de sigarenfabriek aan de Herenstraat te Culemborg. Beneden waren de winkel en het woonhuis en op de verdieping de werkplaatsen.⁴⁹ Volgens het gemeenteverslag van 1916 werkten er bij J. van Maanen negen man.

JOHANNES VAN MALSSSEN

Volgens een advertentie in de Culemborgsche Courant begon Johannes van Malssen (Culemborg, *19-2-1846; Culemborg, †28-3-1885) in 1869 een 'tabaks- en sigarenaffaire' in het huis vanouds De Maatschappij.⁵⁰ De krant meldt voorts in februari 1876: 'j.l. Woensdagmiddag is er een begin van brand ontstaan bij den sigarenfabrikant Joh. van Malssen. Gelukkig dat zulks in tijds ontdekt werd, anders zouden de gevolgen bij den hevigen wind niet te berekenen zijn geweest. Een vrij grote hoeveelheid tabak moet, naar wij vernemen, eene prooi der vlammen zijn geworden.'⁵¹

In 1882 kreeg hij nog vergunning tot oprichting van een droogtoestel.⁵²

GEBR. VAN MEENEN; NEDERLANDSCHE SIGARENFABRIEK RAADSHEER

Na de Tweede Wereldoorlog besloten de twee broers Antonius Johannes van Meenen (Culemborg, *13-2-1917) en Johannes Hendrikus van Meenen (Culemborg, *10-2-1923) sigaren te gaan maken. Zij begonnen aan de Herman van Kuykstraat te Geldermalsen, maar verhuisden in juli 1946 naar de Korte Meent nr. 6 in Culemborg, boven de garage van Wouter den Hartog. De zaken liepen goed en al spoedig werkten er zo'n 30 personeelsleden. Bij de productie maakte men van de volgende machines gebruik: twee bosjesmachines van het merk Formator, een stripmachine, een matteermachine, een pneumatische pers, een opdekmachine en een pletmachine voor de stelen.⁵³

Behalve voor de binnenlandse markt voerde men ook orders voor het buitenland uit, zoals een bestelling van 200 000 sigaren voor het Amerikaanse leger in Duitsland.

Per 1 november 1959 werd de vennootschap

ontbonden en zette A. J. van Meenen de zaak alleen voort onder de naam *Nederlandsche Sigarenfabriek Raadsheer*. Het adres bleef hetzelfde. In 1960 werd de productie gestaakt; ambtelijke opheffing volgde per 7 september 1961.

Merken: *Raadsheer*, al dan niet met de toevoeging *G.v.M. of Gebr. van Meenen*; soortnamen: *eminent, extase, noblesse*.

M. MEEUWSEN

Volgens het gemeentelijk verslag over 1896 werkten er in de sigarenmakerij van M. Meeuwsen in dat jaar 4 personen. In april 1898 verkreeg M. Meeuwsen een hinderwetvergunning voor een sigarenmakerij in de Prijssestraat.⁵⁴

A. MIDDELBEEK; SIGARENFABRIEK DELI

In juni 1882 sloten Albert Middelbeek (*6-10-1856; †21-4-1888) uit Culemborg en Dirk van Wijk uit Geldermalsen een vennootschap tot het fabriceren van sigaren. De vreugde was van korte duur, want op 15 december 1883 gingen de twee uit elkaar. Albert Middelbeek droeg bij deze gelegenheid alle rechten in de fabriek, die in Geldermalsen stond, over aan Van Wijk voor f 2 000,-.⁵⁵

Hedenavond HEROPENING.

De ondergeteekende heeft bij deze de eer te berichten, dat hij van den Heer MIDDELBEEK

heeft **OVERGENOMEN** de

SIGARENFABRIEK „DELI”.

In zijn winkel, die HEDEN IS HEROPEND, zullen te bekomen zijn puike, geurige Sigaren, specialiteit in handwerk sigaren, Havana-sigaren en Cigaretten, van af de goedkoopste soorten.

Hij hoopt door soliede bediening zich het vertrouwen waardig te maken en beveelt zich beleefdelijk in ieders begunstiging aan.

CULEMBORG, **H. MÜLLER,**
Hoek Gr. Kerkstraat. Sigarenfabrikant.

Nog in 1883 vroeg Middelbeek vergunning om in Culemborg een eigen sigarenmakerij op te richten in het perceel wijk C no. 109, in 1884 blijkt ook hij zijn zaak inmiddels gevestigd te hebben aan het zo begeerde Marktveld.⁵⁶ Volgens het gemeenteverslag van 1886 werkten er toen in zijn sigarenmakerij tien mannen en tien jongens. Albert Middelbeek is droevig aan zijn eind gekomen. Hij verdronk in 1888 in de Lek: 'Een tweetal schippers voor anker liggende, zagen iets drijven, voeren er met een bootje heen en brachten het lijk alhier aan wal, alwaar de ongelukkige werd herkend en het geval groote verslagenheid in deze gemeente teweegbracht'.⁵⁷ Op 24 maart 1889 werd de sigarenfabriek *Deli* door J. G. Middelbeek, de vader van Albert, te

koop aangeboden. Op 7 april berichtte de krant dat de fabriek was ingezet op 'slechts f6 700,-'. Koper werd H. Müller, die op 28 juli de sigarenfabriek heropende.⁵⁸ Hoewel hij in november van datzelfde jaar nog een 'nette leerling' vroeg, moet de zaak toch vrij spoedig daarna opgeheven zijn. Immers, de Culemborgsche Courant van 19 maart 1891 bevat een advertentie betreffende het faillissement van Hendrik Müller, 'sigarenfabrikant en winkelier te Utrecht, eerder te Kuilenburg'.

H. MÜLLER

Zie: *A. Middelbeek; Sigarenfabriek Deli.*

NIPEZO

De fabriek is begonnen door Nicolaas Pels, die in 1931, na ontslagen te zijn bij de firma Van der Tak, voor zichzelf begon in de oude kwastenfabriek van Sillevius in het Vierheemskinderstraatje. Behalve familieleden, zoals Anton, Jan en Dorus Pels, werkten er nog zo'n zes man.

Nog voor de Tweede Wereldoorlog werd een ander pand betrokken aan de Tulpstraat, waar eerst de *Cuhaveno*-sigarenfabriek in had gezeten en daarna de kwastenfabriek van Van Dam. Men draaide door tot 1939, toen er een voorraad van 150 000 stuks onverkochte sigaren op de planken lag.

Na de oorlog ging Anton Pels in het Vierheemskinderstraatje weer voor zichzelf beginnen onder de naam *Sigarenfabriek Thorbecke*. Spoedig volgde een verhuizing naar het Koestraatje. Vijf werknemers vonden er emplooi. Tot 1950 gingen de zaken goed; daarna werd de concurrentie van de grote merken te zwaar. In 1953 viel het doek voor Pels.⁵⁹

Merk: *Nipezo* (= Nicolaas Pels en Zonen), *Thorbecke*.

C. F. PIEK

In 1885 kreeg C. F. Piek vergunning om een droogtoestel in zijn sigarenmakerij op te richten en wel in het perceel wijk A nr. 222.⁶⁰ Volgens het bevolkingsregister werd hij geboren op 22 december 1858 en woonde hij aan de Kleine Kerkstraat. Op 14 juli 1888 vertrok hij naar Utrecht. Vanaf 1 juli 1888 huurde A. S. Wijzenbeek deze sigarenfabriek, die lag aan het Kerkplein.⁶¹ In april 1892 ging hij failliet (zie aldaar).

Volgens een advertentie in de Culemborgsche Courant van 21 juli 1892 boden M. A. en Jan Piek de fabriek te huur aan.

C. RADEMAKER

Cornelis Rademaker staat in de patentbladen vanaf 1872 vermeld als sigarenmaker.⁶² In 1877 deed hij zijn sigaren- en tabaksfabriek over aan J. H. van Soelen & A. S. Wijzenbeek (zie aldaar).

J. M. A. REINHOLD & P. A. VAN ROON

In juli 1876 sloten Johannes Marie Anton Reinhold en Pieter Arie van Roon een vennootschap om samen sigaren te maken. Dezelfde maand namen zij de zaak van Jac. Verkerk over.⁶³ De overeenkomst tussen beide vennoten werd in september 1879 beëindigd.⁶⁴ Van Roon ging toen alleen verder en verbond zich met C. W. Dresselhuijs. Samen kochten ze in 1883 een winkelpand aan de Markt.⁶⁵ In 1887 werden de banden verder aangehaald, toen Van Roon participeerde in de oprichting van de *Trio*.⁶⁶ P. A. van Roon overleed in juni 1898.

Merken (Van Roon): *Presioza*, *Corona de España*, *Impulso*, *Abocado*, *Old Smokers*, *die Clocke*, *Esquitos de Cuba*, *Juny Lind*, *Zenobin*.

NV SIGARENFABRIEK PH. DE RUITER & ZOON

De eerste vermelding van sigarenmakerij Ph. de Ruiter vinden we in het gemeenteverslag over 1896. Het blijkt dan om een eenmanszaak te gaan. In 1901 werkten er intussen vijf sigarenmakers. De eerste stichtingsakte dateert van 1916.⁶⁷ Er is dan sprake van de *Naamloze Vennootschap Philip de Ruiter & Zoon*. Het aantal medewerkers was toen gestegen tot elf.

Na enige omzwervingen op diverse adressen, zoals de Kleine Kerkstraat en de Herenstraat, kwam de sigarenmakerij uiteindelijk terecht in een pand in het Koestraatje. Met ingang van 1921 trad Ot de Beus alleen als directeur op. A. C. de Ruiter was op dat moment commissaris. Toen een brand in 1930 huishield, betekende dit ook het einde voor de firma. De ca. vijftientig arbeiders vonden kort daarop werk bij *Dejaco*.
Merken: Een briefhoofd uit 1903 verschaft bijzonderheden over de soorten sigaren die men vervaardigde. In het bijzonder adverteerde men met 'speciale inrichting tot het bereiden van min. nicotine gezondheidssigaren en alle modellen in alle gewenschte kleuren en genres worden in den kortst mogelijken tijd geleverd'. Daarna volgen de merken: *El Duo* (Conchas); *Ventosa* (Panatela); *Bella Mirada* (Regalia Reina); *Tarella* (Regalia); *Reintje* (Conchas Finas, extra fijn Sumatra-dekblad, St. Felix Braziel-omblad); *Sultana* (Flor Fina, edelste Sumatra-dekblad, uitsluitend door de bekwaamste werklieden uit de hand ver-

vaardigd); *Meeuwte* (Panatela, lekkere lange luxe sigaar); *Flor Emirs* (Regalia Britannica, geurige havannasigaar); *Dionetta* (Regalia bouquet, after dinner-sigaar en vol zoet aroma).

H. RIJNBERGEN & ZOON

In september 1909 kreeg H. Rijnbergen een vergunning voor het oprichten van een sigarenfabriek waarin minder dan tien personen werkzaam zouden zijn. De fabriek lag aan de Zandstraat, de winkel aan de Tollenstraat. Het bedrijf gaf in 1916 aan zo'n acht sigarenmakers en drie jongens werk.⁶⁸ In 1937 werd de firma omgezet in een naamloze vennootschap, waarvan Jan Rijnbergen directeur werd. Na zijn dood, op 6 juni 1939, ging de fabriek al gauw failliet. Merk: In 1926 adverteerde de firma H. Rijnbergen & Zoon met haar NOC-sigaren in de prijsklasse van 6, 8 en 10 cent.

SIGARENFABRIEK DORUS RIJKERS

In 1923 kreeg Joh. van Gasteren (1881-1957) vergunning om in zijn sigarenmakerij in de Zandstraat een droogkamer in te richten.⁶⁹ Omdat hij veel afzet had naar Noord-Holland, koos

Giro No. 21937.

SIGARENFABRIEK „DORUS RIJKERS“
CULEMBORG.

CULEMBORG
Sinds 1877

1932

hij een naam die de mensen daar moest aanspreken: *Sigarenfabriek Dorus Rijkers*, geheten naar de stoere mensenredder op zee uit Den Helder, die toestemming gaf om zijn naam te gebruiken. In de sigarenmakerij vonden tussen de vijf en tien werknemers emplooi. Behalve sigarenfabrikant was Joh. van Gasteren ook nog kapper en drager bij begrafenissen.⁷⁰

Merk: *Dorus Rijkers*. De ondermerken hadden namen van door hem geredde schepen.

GEBR. SJOER

Kort na de Eerste Wereldoorlog raakte J. R. Sjoer werkloos, nadat de glasblazerij en jeneverstokerij van Van Hoytema, waar hij als glasblazer werkte, gesloten werd. Hij besloot toen om sigaren te gaan maken in een pand aan de Westersingel, direct achter de sigarenfabriek van *Cornelis Laan*. Zijn zoons J. en L. A. Sjoer kwamen spoedig daarna in de zaak. In 1921 vroegen zij samen met T. Terwoert vergunning voor het oprichten van een sigarenfabriek.⁷¹ De fabriek gaf aan zo'n tien man werk. In de crisistijd der jaren '30 gingen de zaken steeds slechter en vermoedelijk heeft men de onderneming in die periode ook opgeheven.⁷²

Merk: *Shakespeare*.

J. H. VAN SOELEN & A. S. WIJZENBEEK

In 1877 namen J. H. van Soelen en A. S. Wijzenbeek, zoon van de slager aan het Marktveld, de sigaren- en tabaksfabriek over van de firma *Rademaker & Co*. In 1881 verplaatsten ze de firma van de Tollenstraat naar het Marktveld.⁷³ Opeens onduidelijk tijdstip zijn de vennoten uit elkaar gegaan. A. S. Wijzenbeek liet bekend maken dat hij per 1 juli 1888 de zaak verplaatste 'naar het huis op den hoek van het Kerkplein alhier, vroeger fabriek van de gebroeders Pick'.⁷⁴ In 1891

werkten er bij hem acht sigarenmakers met vijf jongens.

Oud-compagnon J. H. van Soelen liet per advertentie op 26 september 1889 als zelfstandig sigarenfabrikant weten wie de prijzen hadden gewonnen in een door hem georganiseerde wedstrijd. Begin 1892 verplaatste hij de zaak 'naar het huis vroeger bewoond door L. Beekman tegenover het stadhuis'.⁷⁵ Eind maart 1898 brandde zijn sigarenfabriek geheel uit, een tegenslag die Van Soelen in juli van dat jaar al weer te boven was, toen hij zijn zaak heropende.⁷⁶ In dat jaar werkten er drie sigarenmakers en een avondthuiswerker. Volgens De Sigarenmaker vonden er in 1901 maar 'anderhalve man en een paardekop' werk.⁷⁷

Met Abraham Salomon Wijzenbeek liep het minder goed af. Hij overleefde de stagnatie in de tweede helft der jaren 1880 niet. Bij vonnis van de rechtbank in Tiel werd hij in april 1892 in staat van faillissement gesteld. In juni van dat zelfde jaar bood hij per advertentie zijn huis aan het Marktveld te koop aan.⁷⁸

J. SPOOR

Johannes Spoor werd op 8 december 1833 als zoon van een schoenmaker te Culemborg geboren. In de jaren 1850 en 1860 staat hij te boek als tabakskerver op het Marktveld. De Utrechtse firma *Ribbius Peletier* liet in de jaren '60 haar sigaren uit inlandse tabak bij Spoor maken.⁷⁹

VAN DER STRATEN & FREMERIJ

Zie: *Van Glabbeek & Van der Straten*.

NEDERLANDSCHE SIGARENFABRIEK

SUJABO

De geschiedenis van deze roemruchte fabriek start met het levensverhaal van G. Smit

(*1898).⁸⁰ Hij vertelt: 'Ik ben begonnen bij de *Trio* en *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*. Ze werden evenwel na de Eerste Wereldoorlog uitgesloten van tabaksdistributie, omdat ze geleverd hadden aan de Duitsers. Ik kwam op straat te staan. Na enige omzwervingen onder andere naar Alphen aan den Rijn en Leiden, keerde ik terug naar Culemborg.

Mijn broer Bart was in dienst geweest; ikzelf niet vanwege een slecht oog. Na de wapenstilstand deed hij enig administratief werk voor het leger. Ik ging weer werken bij de inmiddels weer gestarte *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*-fabrieken. Op een gegeven moment, zo aan het begin der jaren '20, zei mijn vader dat ik met mijn broer maar voor mijzelf moest beginnen. Aan de Gaststeeg ('de Reet van Situ') huurden we twee afgekeurde woningen. Onze eerste klant was een postbode in Doorn, die ook sigaren sleet; ook een melkventer in Utrecht, ene Hol, verkocht onze sigaren. Hij bestelde meteen 10 000 stuks. Ons bedrijf groeide tot zeven à acht werknemers. Eigenlijk werd de ruimte ons te klein en begonnen we om te zien naar iets groters. Nu woonde onder de Binnenpoort een kruidenier, Aussems, die in de Buitenmolenstraat twee schuren bezat. Voor f 18,- per week konden we ze huren. Dat was rond 1926. We werkten er met zo'n dertig man. Via een advertentie in De Telegraaf kwamen we in contact met een vertegenwoordiger, ene Sonneveld, die ook hoofdvertegenwoordiger van *Het Gulden Vlies* was. Verder bezat hij winkels in Den Haag en Delft. Onze omzet steeg door hem geweldig.'

Een nieuw pand. 'De twee schuren waarin we werkten, hadden een geweldig nadeel en dat was dat ze niet met elkaar verbonden waren. We moesten de sigaren van de ene naar de andere

Enkele jongens aan het werk in sigarenmakerij *Sujabo*, van de gebr. Smit. Op de achtergrond de patroons.

brengen. Omdat de sigaren dan over straat moesten, dienden er steeds twee controleurs van de belastingen bij te zijn. Dat kostte ons iedere keer f8,-. Een dure grap en dus bleef je zoeken naar iets anders. Ca. 1932 slaagden we erin een geschikter pand te vinden, namelijk aan de Parallelweg achter de waterput waar een houtzagerij zijn bomen waterde. We betaalden f22,- per week als huur. Hier produceerden we onze zo populaire 3-cents-sigaartjes, de *Vuurpijl*tjes. We werkten toen met zestig man.⁷

De staking van 1934. Begin februari 1934 brak er bij de *Sujabo* een staking uit die vijf maanden aan zou houden en de gemoederen in Culemborg danig zou verhitten. Volgens Smit ging het niet

om meer geld, maar om de macht in de fabriek. De werklieden zouden opgestookt zijn door De Jager van de *Dejaco*-sigarenfabriek, louter met het oogmerk zijn eigen 3-cents-sigaartjes, waarvoor de *Vuurpijl*tjes een grote concurrentie betekenden, beter te kunnen afzetten.

De vakbonden hebben een geheel andere lezing. De gebroeders Smit hielden zich niet aan de CAO, zowel wat de arbeidsomstandigheden als het loon betrof.⁸¹ De staking leek zich eindeloos voort te slepen, enerzijds als gevolg van het feit dat de firma zich van een machine bediende, anderzijds door een stukje bravoure van de firmanten. Ze haalden onderkruipers persoonlijk met de auto af, terwijl er een rechercheur met pistool op de treeplank stond! Over de spanningen be-

richtte de Culemborgsche Courant: 'Naar wij vernemen, wordt nog geregeld door een aantal personen gepost nabij de sigarenfabriek SUJABO alhier, terwijl het eenige malen is voorgekomen, dat men op slinksche wijze werkwilligen uitschold, natuurlijk als er geen politie bij was! Door de politie zijn verschillende personen bekeurd wegens het zich bevinden in een volksooploop, het staan op straathoeken en het zich niet onmiddellijk verwijderen op vordering der politie. Het is de politie ook gebleken, dat meerdere personen ter plaatse posten, die geheel niet in het sigarenmakersbedrijf zitten! Dit schijnt een soort solidariteit te zijn.'⁸²

De Sigarenmaker, vakblad van de Nederlandse Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond, bleef met regelmaat stukken over de staking schrijven. Op 16 juni werd gemeld dat het de firma Smit 'lang niet voor de wind' ging en dat er zelfs sprake zou zijn van 'faillissement, althans financieele moeilijkheden'. Onderkruipers werden veroordeeld en men maakte duidelijk dat ze persoonlijk met hun daad niets opschoten. Zo kreeg de jongen J. de Vos voor zijn onderkruip-

perswerk f8,- per week, terwijl hem rechtens f15,- à f16,- toekwam.

Toch zouden deze onderkruipers het verloop van de staking beslechten. Begin juli moest de staking worden opgeheven. Stakers en vertegenwoordigers van de sigarenmakersbonden overlegden met elkaar wat de beste vervolgtactiek zou kunnen zijn. Besloten werd over te gaan tot een boycot van de produkten van *Sujabo*. De winkeliersverenigingen zegden hun steun toe. Uiteindelijk verloor de fabriek haar numerieke betekenis.⁸³

De oorlog en daarna. 'Zo rond 1942 kwamen we stil te liggen. De fabriek werd gevorderd door de Organisation TODT, die de ruimte tot magazijn voor de Duitse troepen inrichtte. Na Dolle Dinsdag kwam de Wehrmacht erin, die de zaak nog verder volstopte met wapens en munitie. Het was een hele opruimerij, maar na de oorlog zijn we opnieuw gestart. Het Rijk distribueerde de tabak, die van niet al te beste kwaliteit was. Daarom kookten we het eerst in grote teilen. Het nicotinewater ging naar de boeren, die het als

sputmiddel gebruikten. De sigaren leverde je aan het Rijksbureau, dat ze verder verstrekke aan de winkels. Je begrijpt dat het een enorme klap voor ons was toen er in 1946 of '47 negen balen tabak gestolen werden. In het midden van de jaren '50 ging het een stuk minder met de sigarenmakerij in Nederland. Ik ben toen naar een kleiner pand gegaan aan de Zuiderwal, samen met mijn broer Jo.'

Merken. Het eerste merk was *Vasco*, genoemd naar de ontdekkingsreiziger Vasco da Gama. Spoedig daarop volgde *Kortenaer*, geheten naar een 17de-eeuwse admiraal. Verder werden sigaren op de markt gebracht onder het merk *Sujabo*, wat eigenlijk een afkorting was van de belangrijke tabakleverende gebieden Sumatra, Java en Borneo.

SIGARENFABRIEK THORBECKE

Zie: *Nipezo*.

SIGARENFABRIEK TIAV

Een der kleinere ondernemers was Arnold Pieter van den Hurk (Culemborg, *2-7-1894). Hij begon als bosjesmaker op de *Cadena* en maakte daar de grote uitsluiting van 1913 mee. Na de oorlog van '14-18 kwam hij bij *Laan* te werken. In 1919 werd daar zowat iedereen ontslagen, omdat er geen werk meer was. Hij vertelt zelf verder: 'Na een korte periode te Vianen kon ik in 1921 bij *Dejaco* terecht. Ondertussen begon ik in een voor f2500,- gekocht huisje in de Prijssestraat een eigen sigarenwinkeltje. De sigaren betrok ik van *Dejaco*; vooral het merk *Cuba Overal* liep goed. De eerste maand zette ik al 10 000 stuks sigaren

De voormalige sigarenfabriek TIAV, op de hoek van de Prijssestraat en de Westerwal. (situatie 1986)

om. In 1925 ben ik voor mezelf begonnen sigaren te maken in een voor f6,- per week gehuurd fabriekje in de Jodenkerkstraat. Man, daar heb ik een slechte winter gehad, want het was er bar koud. Zo kon het niet doorgaan en daarom bouwde ik achter de winkel op de hoek van de Prijssestraat en de Westerwal voor f1400,- een fabriek met drie verdiepingen. Als naam koos ik TIAV; dat was een afkorting voor *Tabak In Alle Vorm*. Meer dan vijf man personeel hebben er nooit gewerkt. In november 1953 vertrok ik naar de Mariabuurt nr.1, waar ik met twee bosjesmachines sigaren maakte. Met m'n 65ste ben ik opgehouden, omdat mijn hand niet meer wilde.⁸⁴

Met ingang van 12 oktober 1959 droeg Van den Hurk de zaak over aan Dirk van Gasteren (Culemborg, *11-2-1925), die de onderneming tot 1 januari 1963 onder dezelfde naam op het adres Zuiderwal 7 voortzette.⁸⁵

Merk: TIAV.

SIGARENFABRIEK TJOBA

Werd ingeschreven op 15 augustus 1957 door eigenaar Gerardus Martinus van Munster (*1906). Deze eenmanszaak werd aanvankelijk gedreven in een pand aan de Binnenmolenstraat. De inschrijving werd vernieuwd op 17 november 1970, op het adres Spoorstraat 32.⁸⁶

GEBR. VAN UDEN

Deze sigarenmakerij werd opgericht door de gebroeders Van Uden ('de Utepuut'). Per 31 december 1927 gingen Gerardus Johannes van Uden (Culemborg, *6 januari 1901) en Johannes Antonius van Uden (Culemborg, *4 februari 1902) een vennootschap aan die 'van jaar tot jaar' werd verlengd. De fabriek stond aan de Steenovenslaan 3.⁸⁷

In juli 1933 kregen zij te maken met een staking. Als bij zovele andere sigarenmakerijen heerste er bij *Van Uden* slapte. Eerst werd de helft van het personeel ontslagen en eind juni iedereen. Kort daarop werden echter weer zes man aangenomen en toen nog eens twee via bemiddeling van de arbeidsbeurs te Culemborg. Dit namen de ontslagen sigarenmakers niet. Zij waren van mening dat de ontslagenen eerst in aanmerking kwamen. Daarop werd het werk neergelegd, maar tien onderkruipers werkten verder.⁸⁸ Op 25 april 1952 werd de vennootschap ontbonden ten gevolge van het uittreden van vennoot J. A.

van Uden. De zaak wordt dan voortgezet door G. J. van Uden onder de handelsnaam *Johan Strauss, Nederlandsche Sigarenfabriek voorheen Gebrs. van Uden*. Hij zet het maken van sigaren voort tot mei 1963.

Merken: *Gebrs. Van Uden* met toevoeging *Johann Strauss*.

FIRMA J. UPHOF & WAMMES

Zie: *Sigarenfabriek Wammes*.

DE NV VEREENIGDE HOLLANDSCHE
SIGARENFABRIEKEN (VHS)

Middenin de onzekere periode van de Eerste Wereldoorlog werd een naamloze vennootschap opgericht die zou uitgroeien tot een van de grootste in Nederland. Het betrof een holdingmaatschappij, waarin verscheidene dochterbedrijven ondergebracht waren.⁸⁹

Aanvankelijk namen drie bedrijven deel: de *Koninklijke Vereeniging van Nederlandsche Sigarenfabrikanten Trio*, te Culemborg; de *Koninklijke Sigarenfabrieken der firma Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen*, te Culemborg en Woensel; en de *Alvana Cigar Manufacturing Company*, te Tiel. In juli 1916 volgden de *Sigarenfabrieken v.h. C. Roelofs Jzn.*, te Amsterdam, en *B. van der Tak & Co.*, te Rotterdam.

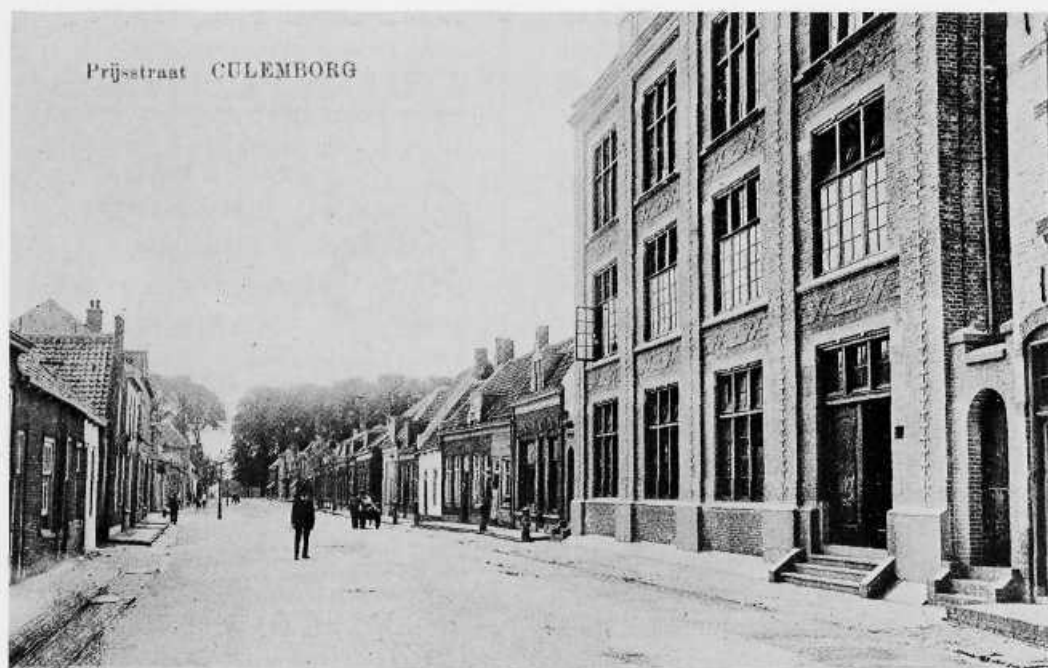
De directie der VHS was in handen van W. B. Dresselhuijs, C. W. Dresselhuijs jr. en A. M. J. Dresselhuijs; de raad van commissarissen werd gevormd door mr. H. C. Dresselhuijs, secretaris-generaal aan het departement van justitie, mr. K. P. van der Mandele, directeur der Rotterdamsche Bankvereniging en J. van Vollenhoven, lid der Tweede Kamer.

Na 1917 konden weer vier fabrikanten onder de vleugels van de VHS worden gebracht: de *NV v.h. Gebrs. Claassen*, te Hapert, Casteren en Bladel; de

NV Sigaren- en Cigarillosfabriek v.h. F. M. Houbaer & Co., te Amersfoort; de *Sigarenfabriek v.h. Cornelis Laan*, te Culemborg; en *The Arovana Cigarette Manufacturing Company*, te Amsterdam, maar spoedig overgebracht naar de *Sigarenfabriek Palazzo*, te Bussum. De VHS beperkte zich dus niet tot sigaren, maar bezat ook belangen in sigarettenfabrieken, exploiteerde een eigen kisten- en etikettenfabriek, de *Imprimatur*, in

Omslag van een catalogus van de Trio-sigarenfabriek. (begin deze eeuw)

De Imprimerij is zojuist gereedgekomen. De verhouding met de oude bebouwing is geheel zoek. Bij de doorbraak naar 't Jach, in de jaren '60, werd de fabriek gesloopt.

de Prijsstraat te Culemborg, een eigen tabakshandel, de *Matabel*, te Amsterdam, en een keten winkelfilialen in de vorm van de *Maatschappij tot Exploitatie van Sigarenmagazijnen Compania Cadena*. Enige jaren later volgden nog de *Soplasigarenfabriek*, te Amersfoort; de sigarenfabriek *Antonio*, te Den Bosch; sigarenhandel *J. C. van der Dungen*, in Den Haag; en de *NV Mij. tot Exploitatie van vaste goederen Stortenbeker*.

Om kapitaal achter de hand te hebben om belangen te verwerven in allerlei firma's en '...om, waar noodig, op aanzienlijke hoeveelheden ruw produkt tijdig de hand te kunnen leggen', diende de directie de zogenaamde vlottende middelen steeds te vergroten. Via een obligatielening en uitgifte van aandelen, waarvan de koers op de

Effectenbeurs te Amsterdam genoteerd stond, beschikte men in maart 1918 over een maatschappelijk kapitaal van f 10 miljoen, dat voor meer dan de helft was volgestort. De in diverse prospectussen beloofde winsten bleven niet uit. De omzetten stegen van f 1 929 239,38 in 1915 tot ± f 8 miljoen in 1918 en 1919. Het hoogste dividend, namelijk 22%, kon in 1918 uitgekeerd worden.

Na 1920 braken door de algehele malaise in de sigarenindustrie evenwel magere jaren aan. Door het nemen van maatregelen als het samenvoegen van fabrieken en het sluiten van winkelfilialen trachtte de directie de moeilijke periode door te komen. Aan de aandeelhouders ging de crisis evenmin ongemerkt voorbij; niet alleen

ontvingen zij jarenlang geen dividend, maar zagen zij ook hun aandelen afgestempeld tot een restwaarde van f 1,-. Een statutenwijziging maakte voor een reeks van jaren hogere dividenden dan 6% onmogelijk. De bedoeling hiervan was om een groter deel van de winst in het bedrijf te houden. Na 1925 trokken de resultaten weer aan.

De jaren 1930 kwam de vhs met wisselend succes door. Zelfs de eerste oorlogsjaren deden de fabriek nog niet in de rode cijfers belanden. Dit gebeurde pas in 1943, toen de grondstoffenvoorraad enorm was teruggelopen. Toch verwachtte de directie de hand te kunnen leggen op partijen tabak. Het benodigde kapitaal verkreeg men via de uitgifte van 1000 aandelen, groot f 500,-. Deze verwachtingen bleken niet uit te komen, want in 1944 stond nagenoeg de hele productie bij de dochtermaatschappijen stil. Door gebrek aan grondstoffen, drukkende fiscale lasten en distributie van tabak en sigaren liepen de verliezen op tot f 235 329,41.

Hoewel het jaarverslag over 1945 in een hoopvol oranje omslag werd gestoken, kon de directie de aandeelhouders nog geen gunstige berichten brengen. President-directeur W. B. Dresselhuijs trad na een dienstverband van dertig jaar op 1 januari 1946 af, wat overigens niet het einde van de naam Dresselhuijs binnen de vhs betekende. H. C. Dresselhuijs jr. trad datzelfde jaar als commissaris toe.

De komende vijf jaar stelden hoge eisen aan de ondernemers in sigaren. De consumptie nam af, de grondstoffenvoorziening, vooral die uit Indië, kwam traag op gang, de fiscale druk was zwaar en de prijzen van tabak lagen hoog. De resultaten van de vhs waren dan ook net zo wisselend als in de jaren 1930. Het jaar 1950 bracht een dieptepunt in de vorm van een verlies van

CULEMBORG

DE STAD
WAARUIT
DE
BEROEMDE
CADENA
SIGAREN
STAMMEN

ruim tweeënehalve ton. Het concern vormde met dit resultaat geen uitzondering in Nederland en daarom meende de regering de tabaksindustrie tegemoet te moeten komen door de lasten aanzienlijk te verlichten.

De volgende jaren luidden niet alleen hierdoor een ommekeer in, maar vooral door de reorganisaties die de directie doorvoerde. Rationalisaties, mechanisering en samenvoegen van bedrijven werden de sleutelbegrippen van het beleid. Dit betekende onder meer de sluiting van de Cadena-fabriek te Culemborg in 1953. De *Imprimatur* hield het slechts weinig langer vol: in september 1960 viel ook voor deze onderneming het doek. De vhs bezat nu geen relatie meer met de stad waar het ruim 40 jaar geleden allemaal begonnen was. De band met de familie Dresselhuijs was al in 1952, na de dood van H. C. Dresselhuijs jr., verbroken.

De laatste fase: Zwolsman maakt zijn entree. Het gevoerde beleid begon in de tweede helft van de jaren 1950 zijn financiële vruchten af te werpen.

Met uitzondering van 1956 en '57 werd er winst gemaakt. De sigarenproductie werd geconcentreerd in de NV *Claassen*, te Hapert, en de NV *Antonio*, te Den Bosch. Op grond van een in 1960 ingesteld efficiency-onderzoek werd er geïnvesteerd in gebouwen, produktiemiddelen en inventarissen. Verder kregen de dochtermaatschappijen een grotere zelfstandigheid.

De ongunstige resultaten van 1960 en '61 waren vooral te wijten aan de aanzienlijke boekverliezen op de voorraden tabak. Door de tot in de jaren 1950 heersende hoge tabaksprijzen en de onzekere politieke en economische omstandigheden in enkele belangrijke tabakproducerende landen (o.a. Indië) was het noodzakelijk geweest grote voorraden aan te houden. Rond 1960 viel deze noodzaak weg door ruimere aanvoer en blijvende daling der prijzen. De VHS diende de tabakvoorraden te herwaarderden, wat de volgende zinsnede in het jaarverslag over 1960 noodzakelijk maakte: 'De aanzienlijke boekverliezen die daaruit voortvloeien vormen voor een belangrijk deel de verklaring voor de ongunstige resultaten van de sigarensector.' In 1961 was het totale verlies inmiddels opgelopen tot f740 137,43.

Dan verschijnt de onroerendgoedmagnaat R. Zwolsman ten tonele. Hij neemt in 1963 de oude VHS als de *Verenigde Handelonderneming Scheveningen* op in zijn *Exploitatie Maatschappij Scheveningen*. Hij handhaaft de twee sigarenfabrieken te Hapert en Den Bosch, de winkelmaatschappij *Adelante* en de beleggingsmaatschappij *Stortenbeker*. Daarnaast scheidt Zwolsman ruimte voor andere activiteiten op het gebied van handel en industrie. In 1964 wordt voor f600 000,- nieuwe aandelen uitgegeven en de sigarenproductie geconcentreerd te Hapert; deze fabriek wordt in 1970-72 voorzien van nieuwe machines en

grondig gereorganiseerd. Een jaar later wijst een rendementsonderzoek echter uit dat het gunstiger is de sigarenbranche met de winkelketen te verkopen. Dit betekende het einde van een sigarenimperium, dat in 1916 het levenslicht in Culemborg aanschouwde.

VHS-DOCHTER: DE NV ALVANA CIGAR MANUFACTURING COMPANY

De NV *Alvana Cigar Manufacturing Company* was de jongste telg van de VHS-familie. Deze naamloze vennootschap werd in november 1911 opgericht door Cornelis Willem Dresselhuijs jr., die in Tiel woonde. Financiële steun vond hij bij Edward Thomas Boxall, een in Londen woonachtige koopman.⁹⁰

Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f400 000,-. De fabriek was gehuisvest in een groot herenhuis tegenover het Ambtmanshuis, in de St. Walburgstraat te Tiel. Gemeten naar het aantal werknemers verliep de groei gestadig: van 38 in 1912 naar 93 in 1919. De onderneming bezat eigen winkelfilialen in Tiel, Amsterdam en Den Haag. De *Alvana* ontkwam niet aan de slechte conjunctuur kort na de Eerste Wereldoorlog en moest in 1921 wegens de gevolgen van overproductie gesloten worden. Het fabriekspand werd in 1922 gesloopt.

VHS-DOCHTER: DRESSELHUIJS & NIEUWENHUIJSEN

Voor de geschiedenis van deze firma, opgericht in 1853 door Cornelis Willem Dresselhuijs en Koos Nieuwenhuijsen, wordt verwezen naar hoofdstuk 3. In 1916 werd zij opgenomen in de VHS; men produceerde zowel voor de binnenlandse als de buitenlandse markt. Export vond plaats naar onder andere China, Indië en Argentinië.

Merken: het hoofdmerk was *Cadena*, een naam die W. B. Dresselhuijs had meegebracht van een reis naar Portugal. Verder kende men allerlei ondermerken: *Penalen* (bolknak, 6, 8, 10 cent); *Rembrandt* (4 cent); *Chica* (10 cent); *Londres Corona* (12 cent); *Perfectos* (15 cent); *Cadena de Luxe* (18 cent: naturel en ongedroogd; 20 cent: gedroogd en gesausd); *Consuelo* (40 cent), *Sopla*.

Oudgedienden van de firma Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, van wie sommigen een dienstverband van meer dan vijftig jaar hadden, tonen het Cadena-assortiment. Van links naar rechts: D. Borgstein, W. van de Berg, C. van Dalen, D. van de Winkel, Van Nunen, B. de Raad en Weysenfeld.

VHS-DOCHTER:

CORNELIS LAAN'S SIGARENFABRIEK

In juni 1887 kreeg Cornelis Laan (Culemborg, *19-1-1863; †20-5-1953), zoon van een bekende Culemborgse onderwijzer, vergunning om een droogtoestel in zijn sigarenmakerij op te richten.⁹¹ Het is de vroegste vermelding van de onderneming, die gehuisvest was in een door Gijsbartus Prins ontworpen fabriek met woonhuis aan het eind van de Goilberdingerstraat. Ondanks de slechte conjunctuur van die jaren kwam de fabriek tot bloei, zoals valt af te lezen uit de werkgelegenheidscijfers: 1891: 51; 1896: 80; 1901: 89; 1906: 94; 1911: 91; 1916: 98.⁹²

In Culemborg en daarbuiten heeft de fabriek vooral bekendheid gekregen door de grote staking van 1891.

De familie Dresselhuijs kreeg greep op de zaak in 1916, toen de *NV Cornelis Laan's Sigarenfabriek* werd opgericht.⁹³ Als comparanten verschenen bij de notaris: Cornelis Laan, W. B. Dresselhuijs en A. M. J. Dresselhuijs. Het kapitaal bedroeg f170 000,-, verdeeld in 170 aandelen. Cornelis Laan brengt bij deze gelegenheid in: 'het geheele door hem tot nu toe op eigen naam te Culemborg uitgeoefende sigarenmakersbedrijf'. Hij blijft als directeur de touwtjes in handen houden, geassisteerd door drie commissarissen: mr. Hen-

<p>N. V. CORN.'S LAAN'S SIGARENFABRIEK   TELEFOON INTERC. 7   TELEGRAM-ADRES: LAAN - CULEMBORG</p>

<p>LEKBRUG SIGAREN SERIEMERK   IN PRIJZEN VAN 6-20 CENT</p> <p>EXTRA AANBEVOLEN „BURGEMEESTERTJES“   4 CENT</p> <p>HEERLIJK MORGENSIGAARTJE   VERVANGT DE CIGARETTE</p>

drik Coenraad Dresselhuijs, Karel Paul van der Mandele en Joost van Vollenhoven. Laan bleef directeur tot december 1925, toen de fabriek als saneringsmaatregel na slechte jaren, samen met de firma *Van der Tak*, geïntegreerd werd in de *Trio*-fabriek aan de Varkensmarkt.

Directeuren: Cornelis Laan (1877-1925); A. J. Beltjes (1925-29); B. B. Vermeulen, adjunct (1925-43), G. van Toorn, adjunct (1925-31); J. Ph. A. van der Woude (1929-42); W. van Heusden jr. (1942-43).

Merken: *Crème* (een fijne sigaar), de *Drie Rozen* (een grove sigaar), *Brama* (een goedkoop si-

gaartje), *Koerrier* (het kleinste sigaartje), *Burgemeestertjes* (een kleine senioritas, die in kartonnen doosjes van twintig stuks zaten), *Lekbrug*.

VHS-DOCHTER: NV SIGARENFABRIEKEN
 V. H. B. VAN DER TAK & CO.

De firma *Van der Tak* was een zeer oude sigarenfabriek, die in 1854 in Rotterdam was opgericht. Eerst in 1916 duikt de naam van de familie Dresselhuijs op en wel in de persoon van mr. H. C. Dresselhuijs, die in Den Haag woonde.⁹⁴ De directie werd op dat moment gevoerd door Jacques Joseph Kalkar en Henri Emiel Meulman, sigarenfabrikanten, en Jan Frederik Heybroek, industrieel, allen uit Den Haag. Verder waren namens de VHS mr. K. P. van der Mandele en J. van Vollenhoven als commissaris aan het bedrijf verbonden. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg f92 000,- en was volledig geplaatst.

In Culemborg verzorgde men eigenlijk alleen de verzending, want de produktie van sigaren voor *Van der Tak* vond plaats in het filiaal te Eindhoven.⁹⁵ In de jaren 1930 vonden in dit bedrijf, dat gehuisvest was in de *Triofabriek* achter de Varkensmarkt, zo'n zestig personen werk. *Van der Tak* leverde vooral de duurdere sigaren - het goedkoopste model kostte altijd nog tien cent - voor de export. Er was een geregelde afzet van zeer dure, in zilverpapier of glazen buisjes verpakte, sigaren naar Indië.

Een zaak die de gemoederen in Culemborg danig heeft beziggehouden, was de grote brand in januari 1935. De gealarmeerde brandweer had de grootste moeite om via de smalle Molenstraat bij de brandhaard te komen. De gebouwen brandden als een fakkel, zodat er weinig meer te redden viel. De brand had een staartje, doordat de geruchten de ronde deden dat men op de eerste verdieping kaarsjes in het houtwol had zien

branden. Sommigen meenden zelfs daar directeur P. H. A. Roovers te hebben zien lopen en zijn tafel zou sporen van kaarsvet hebben vertoond. Hoewel deze beschuldigingen nooit enige juridische grond hebben gekregen, bleek men toch het vertrouwen in Roovers verloren te hebben, want hij werd in augustus van dat jaar ontslagen.⁹⁶

Merken: *Forum, Forum Romanum, (Joost van den) Vondel, Non plus Ultra, Castelar, Perfectos, Forum Vespasiani, Royal Seal, Koh-I-Noor, Reina Victoria, Petit Bouquet, Peerless, e.a.*

VHS-DOCHTER:

DE KONINKLIJKE VEREENIGING VAN NEDERLANDSCHE SIGARENFABRIKANTEN TRIO

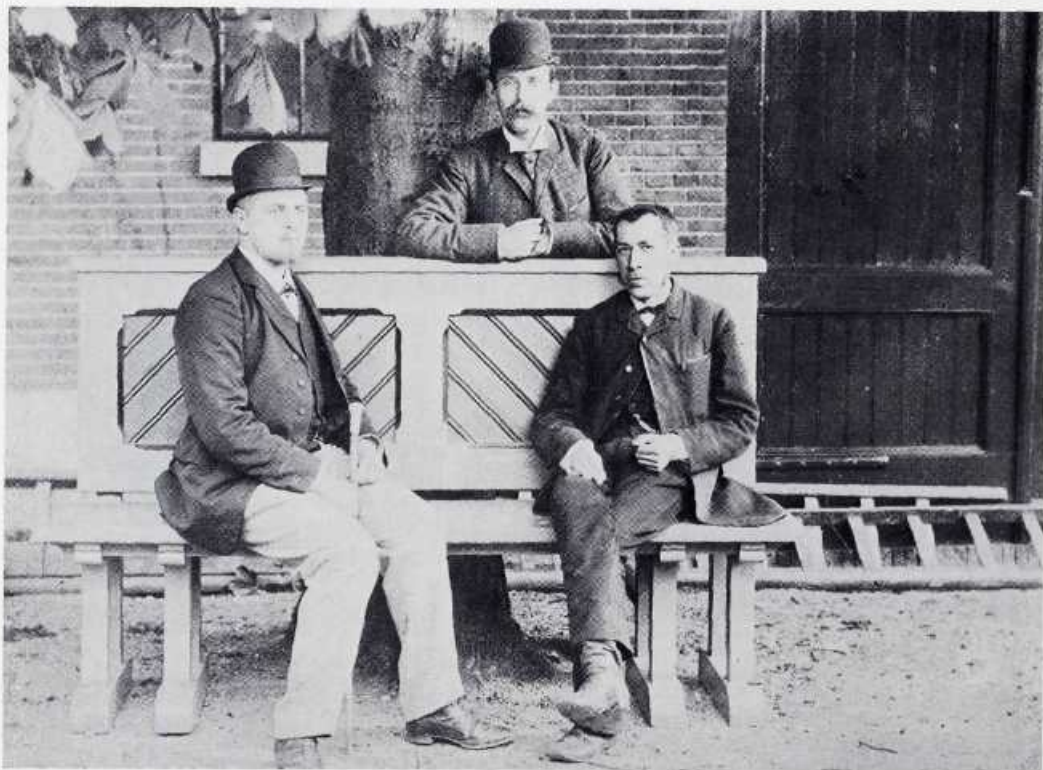
In 1887 sloten twee sigarenfabrikanten, Cornelis Willem Dresselhuijs en Pieter Arie van Roon, een vennootschap, die '...ten doel heeft de uitoefening van winkalzaken in diverse plaatsen van ons Rijk, onder den naam van Trio, Vereeniging van Nederlandsche Sigarenfabrikanten, tot den verkoop van sigaren en aanverwante artikelen tegen comptante betaling'.⁹⁷ Beide vennoten brachten f 500,- in. Ze spraken verder af om in de op te richten winkelfiliaalen geen andere sigaren te kopen of verkopen dan van de firma *Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen* en van 'diens filiaal, beheerd en gedreven door den heer P. A. van Roon'.

Al sinds 1881 bestond er een zakelijke overeenkomst tussen de twee fabrikanten, die in 1883 samen een winkelpand op de Markt hadden gekocht en daarin een sigarenbedrijf hielden. Het is onduidelijk wie in het eerste uur als derde man in de *Trio* participeerde.⁹⁸ In 1890 werd Piet ('Popke') de Jong de derde deelnemer. Vermoedelijk kende Dresselhuijs hem via diens broer, B. W. de Jong, met wie hij een grossierderij in ruwe tabak oprichtte.

Intussen bleef het niet bij verkoop alleen, en werd in 1889 achter het huis van C. W. Dresselhuijs aan de Varkensmarkt door architect Gijsbartus Prins de *Trio*-fabriek gebouwd, waar enige honderden sigarenmakers werk vonden.

Toen P. A. van Roon in juni 1898 overleed, werd hij opgevolgd door zijn pleegzoon, A. J. Beltjes. 'Popke' de Jong verdween in 1900 van het Culemborgse toneel.

Zakelijk gezien hield C. W. Dresselhuijs de touwtjes stevig in handen. In 1900 was de oude

De drie directeuren van de Trio-sigarenfabriek. Van links naar rechts: W. B. Dresselhuijs, Popke de Jong en P. A. van Roon.

vennootschap inmiddels omgezet in een zogenaamde commanditaire vennootschap, waarbij C. W. Dresselhuijs alle bevoegdheden bezat om namens de firma te handelen, goederen te kopen, personeel aan te nemen en te ontslaan, en enige anderen louter als geldschietters optraden om het maatschappelijk kapitaal, groot f 228 508,13, vol te storten.⁹⁹ De 160 aandelen waren als volgt verdeeld: C. W. Dresselhuijs: 65; Willem Bernhard Dresselhuijs: 40; Adrianus Johannes Beltjes: 25; Adriaan Marie Johan Dresselhuijs: 25; mr. Hendrik Coenraad Dresselhuijs: 5. Zestien jaar later wordt de *Trio* opgenomen in de VHS en omgezet in een gewone vennootschap. Het maatschappe-

lijk kapitaal is dan reeds aangegroeid tot f 464 000.—¹⁰⁰ De *Trio* was een echte exportfirma, die duurdere soorten sigaren fabriceerde. Niet alleen door een ruim aanbod van modellen, soepele levering aan markten met bijzondere eisen, eigen organisaties voor inkoop van tabak en verkoop van produkten, maar ook door handig gebruik te maken van reclame en kranten wist de fabriek tot grote bloei te komen.

Directeuren: W. B. Dresselhuijs (1916–23); C. W. Dresselhuijs (1916–23); A. M. J. Dresselhuijs (1916–?); A. J. Beltjes (1923–29); J. Ph. A. van der Woude (1929–42); W. van Heusden jr. (1942–57); P. Claassen (1957–?).

Adjunct-directeuren: G. van Toorn (1921-31); B. B. Vermeulen (1921-57); D. G. M. de Vries (1926-27).

Merken: het hoofdmerk was *Trio*; maar daarnaast kende men vele ondermerken zoals: *La Nobleza*, *Imperiales*, *Nomen Nescio*, *After Dinner*, *Excelsior*, *Mazeppa*, *Futura Nobis*, *Perfectos*. Een aparte categorie vormen de banden met opschriften als: *Factorij Soerabaja*, *Factorij Semarang*, *Factorij Batavia*.

JAC. VERKERK

Deed in september 1876 de tot dan door hem gedreven 'affaire in Tabak, Sigaren, Koffij, Thee en Koloniale waren, Likeuren en Wijnen' over aan de firma *Reinhold & Van Roon*.¹⁰¹ (zie aldaar)

M. VERKERK

In de sigarenfabriek van M. Verkerk werkten in 1896 vier sigarenmakers en vier jongens. Verkerk was in 1896 aanwezig bij het overleg tussen patroons en sigarenmakers over de oprichting van een fonds tot uitkering aan weduwen. In 1901 werkten er zeven man.¹⁰²

SIGARENFABRIEK VERMEZO

Deze sigarenfabriek was geheel in handen van leden van de familie Vermeulen. De vennootschap werd opgericht op 1 september 1945 op het adres Oosterwal 17. Er waren maar liefst zes vennoten:

Gerrit (*4-3-1882),

Cornelis Lambertus (*31-7-1911),

Johan Marinus (*18-1-1919),

Gerrit Leendert Jozef (*21-3-1923),

Janna Maria (*9-2-1916),

Johanna Maria (*11-6-1910),

allen geboren in Culemborg en wonend op het zelfde adres, Zandstraat 36a.

Gerrit Vermeulen trad op als gevolmachtigde, dat wil zeggen dat hij toestemming bezat om namens de firmanten zonder verder aanduidingen te tekenen.

In maart 1950 werd de naam gewijzigd in *Nederlandse Sigarenindustrie Vermezo*. In de loop der jaren '50 zouden diverse vennoten uittreden.

Per 30 juni 1961 volgde opheffing.¹⁰³

Merken: *Frans Hals*; 's Landseer.

J. VOETS

J. Voets staat in de patentregisters over 1873 vermeld als sigarenmaker en koopman.¹⁰⁴

J. WAGEMAKER

J. Wagemaker verkreeg in augustus 1892 patent als winkelier en sigarenfabrikant.¹⁰⁵ In 1894 was zijn zaak gevestigd aan de Zandstraat nr. B106 en drie jaar later in de zelfde straat op nr. B312.¹⁰⁶ Rond 1896 werkten er in deze sigarenmakerij zes mannen en drie jongens, een aantal dat in 1901

gedaald was tot vier man. In 1910 werd de firma voor het laatst vermeld.¹⁰⁷ Volgens het opschrift van een bewaard gebleven sigarenzakje heette zijn sigarenfabriek *De Rookende Moor*.

JAC. WAMMES

Staat in 1896 als sigarenmaker vermeld. Bij hem werkten toen één man en een meisje.¹⁰⁸

J. WAMMES

Volgens het gemeenteverslag werkten er in 1896 bij J. Wammes drie mannen en een meisje. Mogelijk is deze sigarenmaker dezelfde als de J. Wammes die na de staking van 1891 voorgoed uitgesloten werd. Hij kan voor zichzelf begonnen zijn.

SIGARENFABRIEK TH. F. WAMMES

De zaak werd in 1933 opgericht door Theodorus Franciscus Wammes (*21-11-1898 te Culemborg) samen met Jacobus Gerardus Uphof. Na december 1937 ging Wammes alleen verder. In 1941 woonde hij aan de Prijssestraat nummer 102. De fabriek was gevestigd aan de Koningin Wilhelminalaan 4.¹⁰⁹

Met ingang van augustus 1963 werd de onderneming opgeheven.

Merk: *Shakespeare, Agneta*.

A. C. VAN DE WATER

Hij staat in de jaren 1840 in de registers van de burgerlijke stand vermeld als fabrikant in siga-

ren, afkomstig uit Zaltbommel. Van de Water vertrok in 1853 naar Amsterdam.

WEURMAN

De Sigarenmaker van 4 februari 1899 maakt melding van sigarenmakerij Weurman, die in 1896 met meesterknecht Grimbergen en acht à negen sigarenmakers van Culemborg naar Wageningen verhuisd zou zijn.

FIRMA VAN DER Wouden & VAN BAAIJEN

De Rotterdamse firmant Van Baaijen vestigde zich eind 1912 in Culemborg onder firma naam *Van der Wouden & Van Baaijen*. Op 5 januari 1913 vermeldde de Culemborgsche Courant dat de sigarenmakers van de fabriek na inspanning van hun vakbond 50 cent per 1000 sigaren loonsverhoging hadden gekregen.

Op 19 maart 1913 berichtte het vakblad *De Tabaksbewerker* dat de firma haar werklieden met een opzegtermijn van drie weken had ontslagen, omdat er in Culemborg te veel verstoppte sigaren gemaakt zouden worden.

FIRMA VAN DER WINKEL

Op 20 maart 1929 werd voor de duur van tien jaar een vennootschap opgericht met als doel 'handel in sigaren en tabak in den ruimsten zin'. Comparanten waren:

- 1 Hendrik Antonie van der Winkel (Culemborg, *21-7-1894);
- 2 Dirk Jacobus van der Winkel (Culemborg, *8-12-1896);
- 3 Jacobus Johannes van der Winkel (Culemborg, *9-10-1879).

De fabriek stond aan de Lange Havendijk 32. Alle vennoten waren hoofdelijk aansprakelijk. Op 23 oktober 1942 traden twee nieuwe vennoten toe:

4 Arie van der Winkel (*26-6-1910 te Culemborg);

5 Pieter van der Winkel (*3-4-1903 te Culemborg).

Beiden waren zoons van Jacobus Johannes van der Winkel, die op 13 augustus 1950 overleed.

Met ingang van januari 1954 trad vennoot Arie van der Winkel uit. Toen H. A. van der Winkel op 7 april 1955 overleed, werd de vennootschap ontbonden. Het bedrijf wordt dan voortgezet door D. J. van der Winkel onder zijn eigen naam op het adres Zuiderwal 9. Hij overleed op 6 december 1960, wat ook het einde van de onderneming betekende.¹¹⁰

Merk: *Heertjes, Briand*.

M. WIJZENBEEK

In 1885 verkreeg M. Wijzenbeek, zoon van de joodse manufacturier Isak Wijzenbeek, vergunning om een droogtoestel op te richten in zijn sigarenmakerij aan de Buitenmolenstraat.¹¹¹ Volgens het gemeenteverslag over 1896 werkten er in dat jaar bij M. Wijzenbeek veertien mannen en vier jongens. Dit aantal daalde tot zeven sigarenmakers in 1901.¹¹² In 1904 vertrok hij naar Utrecht om daar zijn sigarenfabriek voort te zetten. Zijn personeel, toen ca. twintig man, nam hij mee.¹¹³

Bronnenoverzicht

LITERATUUR

- Bedrijfstelling 1930: zie Volkstelling.
- Bertram, S. C. J. *Beknopt handboek van de tabakskennis, tabaksteelt en tabaksfabricage*, Culemborg, 1907².
- Bertram, S. C. J., *De Tabak, Handleiding voor hen die zich in 'het Tabaksvak' wensen te begeven*. Culemborg, s.a.
- [Beus, O. de] Coöperatieve Vereniging De Eendracht, 1905-30. Verslag over het Vijf en Twintigste boekjaar, Culemborg, 1930.
- Brasz, I. *De Kille van Kuilenburg, Joods leven in Culemborg*. Culemborg, 1984.
- De Culemborgs(ch)e Courant*.
- Dejaco-Express, uitgave ter gelegenheid van het Zilveren Jubileum van de Nederlandsche Sigarenfabriek Dejaco*, Culemborg, 1946.
- Eerenbeemt, H. J. F. M. van den, 'Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-50'. *Economische Ontwikkelingen en Sociale Emancipatie*, II (1977) 1-32.
- Eillebrecht, A. en J. Grimbergen, 'De maandag die niet veel is, de dinsdag daarentegen. Onregelmatige arbeidsgewoonten onder arbeiders in enkele takken van nijverheid in Culemborg, ca. 1870-1930'. Niet uitgegeven scriptie Universiteit Utrecht, afd. Geschiedenis, 1986.
- Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad nr. 1)*. 's-Gravenhage, 1890-94.
- Erens, J. A. J. M. en R. A. P. van Iersel. *Gegevens over de Nederlandse Sigarenindustrie, produktieverhoudingen*. Tilburg, 1941.
- Fasel, W. A., 'De ontwikkeling van de tabaksindustrie te Kampen tot het jaar 1940, in het kader van het plaatselijk industrie-patroon'. *Verslagen en Mededelingen Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXVIII (1963) 131-156.
- Gemeente Culemborg, *Welvaartsbronnen en Ontwikkelingsmogelijkheden*, rapport van het Economisch-Technologisch Instituut voor Gelderland. Arnhem, 1955.
- Graadt Jonckers, R. H., 'De Tabakspanting'. *Geldersche Volks-Almanak* (1852) 161-162.
- Hoefnagels, H. *Een eeuw sociale problematiek*. Roermond/Maaseik, 1966.
- Hoeven, W. van der. *De Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerkerbond. Oppericht op 26 dec. 1887. Zijn geschiedenis, werken en streven, 1886-1936*. Amsterdam, 1937.
- Houtkoop, A., 'De bouw van de Triewijk te Culemborg. De historie achter een stukje stadssanering'. *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, 111 (1981).
- Horszen, P. van en D. Rietveld, 'De Sociaal-Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur'. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1975) 5-71.
- Jaarverslagen der Naamlooze Vennootschap Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken te Culemborg, 1916-73.
- Jonge, J. A. de. *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*. Nijmegen, 1976².
- Jonge, J. A. de, 'Delft in de negentiende eeuw: Van stille nette plaats tot centrum van industrie'. *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, (1974) 145-247.
- Klep, P. M. M., A. Lansink en W. van Mulken. *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851-1922*. Uitgave van de VAN-Commissie Broncommentaren, Arnhem/Nijmegen, 1982.
- De Korenbloem. Culemborgse gemengde zangvereniging opgericht 4-12-1918*. Jubileumuitgave t.g.v. het 65-jarig bestaan, 1918-83. Culemborg, 1983.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*. 's-Gravenhage, 1936.
- Mansholt, U. J., *Plantenteelt*. Zwolle, 1909³.
- Mentink, G. J., 'Fabricage van Klein Geweer te Culemborg in de periode 1759-1812'. *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, (1982) 22-30.
- Mentink, G. J., 'Uiterlijke schets van de Gemeenteraadsverkiezingen van 1870-1914'. *Spiegel der Historie, maandblad voor de geschiedenis der Nederlanden*, (1968).
- Meijers, A. A. G. *Een onderzoek naar de noodzakelijkheid van ordening in de sigarenindustrie*. Eindhoven, 1941.
- [Nijhoff, Is. An.] *Statistieke beschrijving van Gelderland*. Uitgegeven door de Commissie van Landbouw in dat gewest. Arnhem, 1826.
- Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse huisindustrie, 1911, deel 1 Voeding en Genotmiddelen*. s.l. *Ordonnantien op de Accijnzen en Imposten in de Stad en Graafschappe Cuylenborg*, 1746, hoofdst. XLVII.

Overzicht van den omvang en den voornaamsten inhoud der Collectieve Arbeids-Overeenkomsten, reeks CBS. 's-Gravenhage, 1922.

Prospectus Naamlooze Vennootschap Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken; uitgijfe van f1 miljoen Aandeelen, 12-2-1916.

[Raatgever, J. G., red.] Culemborg. Propaganda-uitgave voor Handel, Nijverheid, Industrie, Landbouw, Woon- en Winkelstand, Vreemdelingenverkeer, Sport. Amsterdam, s.a.

Rapport over een verkenning in de Houten-Meubelindustrie binnen het gewest Tiel. Uitg.: Gewestelijk Arbeidsbureau Tiel, 1974.

Reglement Ned. R.K. Tabaksbewerdersbond, afdeling Culemborg, 1901.

Roessingh, H.K. 'Inlandse Tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland'. Dissertatie, Wageningen, 1976.

Royal Association of Holland Cigarmanufacturers 'Trio', catalogus, s.a.

Schipper, P. W., 'De Culemborgse stoel. Een populair stuk huiskraad uit de 19e eeuw'. *Antiek* (1979) 43-63.

Schuurman, H.J. *Werken is misdaad*, s.l., 1924.

De Sigarenmaker. Orgaan van den Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerdersbond.

Sluyterman, K.E. *Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-65 en 1925-34*. Tilburg, 1983.

Sluyterman, K.E., 'Sigarenmaken in het Gelders rivierengebied tussen 1850 en 1940: aspecten van werkgelegenheid, productiewijze en vakorganisatie'. *Tabula Batavorum*, III (1985) 8-15.

Spek, J. van der, 'Een eeuw Lonen en Prijzen (1870-1970)'. *Maandschrift CBS* 66 (1971) 807-811.

De Staatscourant, 1893.

De Tabaksbewerker. Orgaan van de Federatie van Sigarenmakers en Tabakbewerders (sters) in Nederland.

De Tabakspiant. Centraal Orgaan voor de Sigaren-, Cigaretten- en Tabakindustrie en -Handel. Culemborg, jrg. 1891 en 1943.

De Tribune, Dagblad der Communistische Partij Holland, jrg. 1933.

Tupan, H.R. *Wolven van genot. Een cultuurhistorisch overzicht van het tabaksgebruik in Nederland*. Assen, 1983.

Uitkomsten der beroepstelling in het koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1889. 's-Gravenhage, 1894-95.

Uitkomsten der beroepstelling in het koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten December 1899. 's-Gravenhage, 1902.

Verslagen van den Inspecteurs van den Arbeid.

Verslagen van de Kamers van Arbeid.

Verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Culemborg, jaren 1911-18.

Verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Neder-Betuwe gevestigd in Tiel en den toestand van Handel en Nijverheid in dat district, 1922-39.

Verslagen Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Gelderland, 1948-55.

Visscher, J. e.a. *Tiel. Een economisch-geografische studie betreffende de welvaartsbronnen van de gemeente Tiel en haar omgeving.* Uitgave van het Economisch-geografisch Instituut der Nederlandsche Economische Hoogeschool. Rotterdam, 1949.

Volkstelling 31 december 1930. 's-Gravenhage, 1932-34: *Van Voorburg tot Triouwijk. Bouwen in Culemborg rond 1900*, tentoonstellingscatalogus Museum Elisabeth Weeshuis. Culemborg, 1985.

Vriendenschaar 70 jaar ijzersterk. Jubileumuitgave van de Culemborgse voetbalvereniging, 1 mei 1908-1 mei 1978.

Vuurde, R. van, 'Om de plaats van de arbeid. Onderzoek naar denkbeelden van arbeiders over de plaats van hun arbeid in de maatschappij en in het menselijk leven tijdens de opkomst van het moderne kapitalisme in Nederland, ca. 1865-85'. Niet uitgegeven scriptie Universiteit Utrecht, afd. geschiedenis, 1973.

MONDELINGE BRONNEN

Om redenen van privacy hebben wij gemeend de geïnterviewde sigarenmakers anoniem te moeten opvoeren in dit boek; de andere geïnterviewden zijn vermeld in de noten.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Gemeente-Archief te Culemborg:

- Oud Archief
- Nieuw Archief:
  - Brievenboeken Politie
  - Registers van de Burgerlijke Stand
  - Volkstellingsregister 1840

- Bevolkingsregister
- Stukken betreffende Bouwvereniging De Lelie
- Gemeente-Verslagen Culemborg 1838-1935
- Registers van uitgegeven patentbladen
- Archief Crisis-Comité
- Archief De Beus
- Afgegeven Hinderwetvergunningen en stukken daarbij

Algemeen Rijks-Archief:

- Nijverheidsstatistiek 1887-89, Enquête Struve en Bekaar

Gemeente-Archief Amsterdam:

- Archief Maatschappij tot Nut van het Algemeen; rapporten Departement Culemborg, 1871-74

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis:

- SDAP-archief, Correspondentie met de afdeling Culemborg

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-West Gelderland te Tiel:

- dossiers betreffende sigarenmakerijen te Culemborg

Museum Elisabeth Weeshuis te Culemborg:

- Firma Hijmans Izn., ingekomen stukken 1900-02
- documentatie betreffende de (afgesplitste)

Herensociëteit

Rijks-Archief van Gelderland te Arnhem:

- Archief Gedeputeerde Staten
- Notarieel Archief Culemborg
- Archief Geldersche Maatschappij van Landbouw

Rijks-Archief van Gelderland, hulpdepot te

Schaarsbergen:

- Register der Vennootcontracten, kantongerecht Culemborg

- Register der Vennootcontracten, kantongerecht

Geldermalsen

Archief Vereniging voor den Effectenhandel te Amsterdam:

- Documentatie betreffende de Vereenigde Hollandsche Sigarenfabrieken (portefeuille nr. 1237)

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijks-Archief te Den Haag
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
GAC	Gemeente-Archief Culemborg
GAA	Gemeente-Archief Amsterdam
CC	Culemborgs(ch)e Courant
NAC	Nieuw Archief Culemborg
RAA	Rijks-Archief Gelderland te Arnhem
GV	Gemeenteverslag Culemborg
KVK	Kamer van Koophandel en Fabrieken
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
MEW	Museum Elisabeth Weeshuis Culemborg
ETI	Economisch-Technologisch Instituut voor Gelderland
OAC	Oud Archief Culemborg
BR	Bevolkingsregister

Annotaties

HOOFDSTUK 1

- 1 Roessingh, 'Inlandse Tabak', 98 vlg.; 186 vlg.
- 2 Graadt Jonckers, 'De Tabakplanting'.
- 3 Mansholt, *Plantenteelt*, 154.
- 4 Roessingh, 'Inlandse Tabak', 205.
- 5 OAC 82, *Publicatiën van het stadhuis*.
- 6 *Ordonnantien op de Accijnsen*, hoofdst. xlvii.
- 7 Stijging tot het jaar 1725, daarna daling tot 1763, waarna weer stijging der opbrengsten volgde. OAC 346-395; stadsrekeningen 1665-1800.
- 8 OAC 84, *Publicatiën van het stadhuis*.
- 9 OAC 2147 en 2148; rekening Gerard Voet.
- 10 OAC 31, *Rolle van Politie*.
- 11 Roessingh, 'Inlandse Tabak', 494.
- 12 OAC 85, *Publicatiën van het stadhuis*.
- 13 *ibidem*.
- 14 Roessingh, *Inlandse Tabak*, bijlage 6.9.
- 15 *Statistieke Beschrijving van Gelderland*, 216 vlg.
- 16 *ibidem*.
- 17 RAA, Archief Geldersche Maatschappij van Landbouw, stuk nr. 211.

HOOFDSTUK 2

- 1 OAC 1171, Manufactures, brief 14-9-1812.
- 2 *ibidem*.
- 3 OAC 1151, Fabriques, 1812, steenbakkerij.
- 4 *ibidem*, lintfabriek Joh. de Kruijff & Zn.; OAC 949 Staat Fabrieken en Trafieken, 1808.
- 5 Mentink, 'Fabricage van Klein Geweer'.
- 6 Schipper, 'De Culemborgse stoel'.
- 7 *ibidem*.
- 8 GV 1876.
- 9 GV 1880.
- 10 Nijverheidsstatistiek Struve en Bekaar.
- 11 Verslag van de Inspecteur van de Arbeid, District Zd.-Nederland, 1902, 985.
- 12 GV 1911.
- 13 Verslag KVK Culemborg, 1913.
- 14 Eillebrecht, 'De maandag die niet veel is', hoofdst. ii.
- 15 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1923.

- 16 Interview nr. 18.
- 17 Bevolkingsregisters, 1860-70.
- 18 Nijverheidsstatistiek Struve en Bekaar.
- 19 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 201.
- 20 GV 1876, 1881, 1886, 1891 en 1896.
- 21 GV 1906 en 1907.
- 22 GV 1935.

HET MAKEN VAN EEN SIGAAR

- 1 Interview nr. 7.
- 2 *ibidem*.
- 3 *ibidem*.
- 4 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 42.
- 5 Interview nr. 7.
- 6 *ibidem* nr. 4.
- 7 *ibidem* nr. 12.
- 8 *ibidem* nr. 4.
- 9 *ibidem*.
- 10 *ibidem*.
- 11 *ibidem* nr. 7.
- 12 *ibidem* J.J. en R. W.A. van der Donk.

HOOFDSTUK 3

- 1 Meijers, *Een onderzoek*, 41.
- 2 GV 1850-60.
- 3 BR Van de Water vertrok in 1853 naar Amsterdam.
- 4 GV 1871.
- 5 Sluyterman, 'Sigarenmaken in het Gelders rivieren-gebied', 8.
- 6 MEW Ingekomen stukken fa. Hijmans, 1900-02, bestelling 'Inlandsch no. 14', vanaf Rhenen verstuurd.
- 7 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 241 vlg.
- 8 Van den Eerenbeemt, 'Bedrijfskapitaal en Ondernemerschap', 3.
- 9 Brief aan H.C. Dresselhuijs, 1942 (part. bez.).
- 10 Med. P.J.W. Beltjes.
- 11 Brief aan H.C. Dresselhuijs, 1942 (part. bez.).
- 12 GV 1876, 1881, 1916. Zie ook: De Tabakplant, 11 en 18 mei 1943.

- 13 Klep e.a., *De kohieren*.
- 14 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 205-206.
- 15 RAA Memorie van Successie, registratiekantoor Culemborg, IV nr. 1/2920.
- 16 Balans winkel P. A. van Roon/Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, 1 april 1881 (part. bez.).
- 17 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 208.
- 18 RAA notarieel archief Culemborg, notaris J. D. De Man Lapidoth, 30-6-1881, volgnummer 72.
- 19 *ibidem*, nr. 2371 notaris Moorrees, 18-3-1890, volgnummer 53.
- 20 KVK Tiel, dossier 85.
- 21 Prospectus VHS, 8-12 febr. 1916.
- 22 Bijvoorbeeld ontwerp tekeningen G. Prins voor fabriek Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen aan de Lange Meent, 1889. *Van Voorburg tot Triowijk*, 38.
- 23 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 78 vlg.
- 24 Zie noot 6.
- 25 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 65-67 en 468; Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 19.
- 26 GV 1886, 1891.
- 27 CC, 14-4-1892; 25-6-1892.
- 28 CC, 21-7-1892.
- 29 Balansen winkel P. A. van Roon/Dresselhuijs & Nieuwenhuijsen, 1881, 1884, 1887, 1890 (part. bez.).
- 30 Overeenkomst P. A. van Roon en C. W. Dresselhuijs, 15-11-1887 (part. bez.).
- 31 De Jonge, 'Delft', 163.
- 32 *De Sigarenmaker*, 28-6-1902.
- 33 *ibidem*, 26-4-1902.
- 34 *ibidem*, 21-11-1903.
- 35 *ibidem*, 11-10-1902.
- 36 *ibidem*, 21-11-1903.
- 37 Meijers, *Een onderzoek*, 45.
- 38 Verslagen KVK Culemborg, 1916-18.
- 39 Balans Trio-fabriek 1912 (part. bez.).
- 40 GV 1901, 1906, 1911, 1916.
- 41 Verslag KVK Culemborg, 1913.
- 42 Meijers, *Een onderzoek*.
- 43 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, tabel 34.
- 44 Prospectus VHS, 8-12 februari 1916.
- 45 CC, 20-2-1916.
- 46 Jaarverslag VHS, 1917.
- 47 Jaarverslag VHS, 1918.
- 48 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, tabel 34.
- 49 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 63.
- 50 *ibidem*, 63-64.
- 51 Zie over de jaren '20: Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, hoofdst. xvii; Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 21 vlg.; Jaarverslagen KVK Neder-Betuwe.
- 52 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 113.
- 53 *ibidem*, 161.
- 54 *ibidem*, 219.
- 55 Med. A. P. van den Hurk.
- 56 Brief Otto de Beus, mei 1920. SDAF-archief, afd. Culemborg.
- 57 Jaarverslagen VHS, 1921, 1922, 1923; KVK Tiel, dossier 257; NV Trio.
- 58 Jaarverslagen VHS, 1920-25.
- 59 GV 1900-24.
- 60 Med. A. P. van den Hurk.
- 61 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1926.
- 62 Jaarverslag VHS, 1928.
- 63 Erens, *Gegevens Nederlandse Sigarenindustrie*.
- 64 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1936, 37-42.
- 65 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1933, 14 en 44-45.
- 66 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1932, 54-55.
- 67 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1933, 45.
- 68 *De Tribune*, 13-4-1933.
- 69 Vergelijk Sluyterman, 'Sigaren maken in het Gelders rivierengebied', 10. Voor 1930 staat een verkeerd getal vermeld; vergelijk ook Verslag KVK Neder-Betuwe, 1934, 78.
- 70 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1939, 93.
- 71 GAC Huwelijksregisters.
- 72 *De Sigarenmaker*, 14-7-1934.
- 73 *ibidem*, 2-7-1938.
- 74 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 68.
- 75 ETI, *Welvaartsbronnen Culemborg*, 34.
- 76 Med. J. Kolenbrander, adm. Cadena.
- 77 *De Jaco-Express*, 1946.
- 78 *ibidem*.
- 79 Verslag KVK Neder-Betuwe, 1933, 44; Jaarverslag VHS, 1935.
- 80 Kasboek fa. Smits, 1931 (part. bez.).
- 81 GAC Archief Crisis-Comité, nr. 2. Brief Joh. van Gasteren, 11-6-1932 en brief 14-7-1932.
- 82 Med. Sjoer.
- 83 Med. A. Pels.
- 84 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 63.
- 85 *Onderzoekingen Huisindustrie*, hoofdst. viii, 133.
- 86 *ibidem*.
- 87 *De Sigarenmaker*, 27-9-1902.

- 88 *ibidem*, 27-9-1930.
 89 CBS Jaarboekjes 1950-60.
 90 Verslag KVK Gelderland, 1948, 64-65.
 91 *ibidem*, 1948, 14.
 92 *ibidem*, 1949, 64.
 93 *ibidem*, 1950, 138.
 94 CBS Jaarboekjes 1950-60.
 95 Jaarverslag VHS, 1961.
 96 CBS, Jaarboekjes 1950-60.
 97 Med. J. van Meenen.
 98 Med. J. Kolenbrander.
 99 Gecit. in Jaarverslag VHS, 1961.
 100 ETI, *Welvaartsbronnen Culemborg*, 34.
 101 *ibidem*, 35.
 102 Visscher, *Welvaartsbronnen*, 102.
 103 CC, 19-9-1952.
 104 RAA Archief Gedeputeerde Staten, 25.05-114/20/1: brief gemeente Culemborg d.d. 5-2-1947; Rapport Houten-meubelindustrie, 7.
 105 Med. G. Nieuwkoop.

DE FABRIKANTEN

- 1 Zie voor de politieke ontwikkelingen in Culemborg tussen 1870 en 1914: Mentink, 'Uiterlijke Schets'.
 2 CC, 16-4-1896.
 3 RAA Register der Vennootcontracten, kantongerecht Geldermalsen, 23-4-1904, NV Fax.
 4 CC, 5-5-1889.
 5 Zie over de Triowijk: Houtkoop, 'De bouw van de Triowijk'.
 6 CC, 13-10-1912.
 7 Staatscourant, bijlage 2-10-1893.
 8 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 64, 110, 112.
 9 CC, 18-12-1926.
 10 CC, 3-4-1922.
 11 Med. L. Bonhof.
 12 Med. S. Vermeulen.
 13 CC, 20-1-1889 en 21-11-1889.
 14 Med. D. Verhoef.
 15 CC, 27-4-1900.
 16 Med. S. Vermeulen.
 17 CC, 10-5-1891.
 18 *Van Voorburg tot Triowijk*, 40.
 19 *De Tribune*, 13-4-1933, 2.

- 20 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 55, 75, 108.
 21 De Beus, Coöperatieve Vereeniging De Eendracht.
 22 GAC Archief De Beus, nr. 6. brief van T.F. Bommers d.d. 9-9-1938.

HOOFDSTUK 4

- 1 Interview nr. 25.
 2 *ibidem* nr. 11.
 3 Nijverheidsstatistiek Struve en Bekaar.
 4 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 345-347
 5 *ibidem*, 349.
 6 *ibidem*, 346.
 Bertram, *De Tabak*, 68.
 7 Nijverheidsstatistiek Struve en Bekaar.
 8 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 347.
 9 Interview nr. 3.
 10 *ibidem* nr. 3 en 4.
 11 *ibidem* nr. 6.
 12 *ibidem* nr. 7.
 13 *ibidem* nr. 6.
 14 *ibidem* nr. 3.
 15 *De Sigarenmaker*, 26-4-1890.
 16 *De Tabaksbewerker*, 20-2-1909.
 17 Interview nr. 6.
 18 *ibidem* nr. 9.
 19 *ibidem* nr. 6.
 20 *De Sigarenmaker*, 2-10-1897.
 21 Interview nr. 4.
 22 *ibidem* nr. 3.
 23 *De Tabaksbewerker*, 12-9-1908.
 24 Interview nr. 4.
 25 GV1849.
 26 GV1850.
 27 Archief Nut, nr. 258 (Rapporten van het Departement Culemborg).
 28 *ibidem*.
 29 GV 1872.
 30 Archief Nut, nr. 258 (Rapporten van het Departement Culemborg).
 31 *ibidem*.
 32 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 130 en 131.
 33 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 345-347.
 34 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 30.
 35 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 345-349. Over

- de ontwikkeling van de kosten van levensonderhoud in de laatste decennia van de 19e eeuw, vergelijk: De Jonge, *De industrialisatie in Nederland, 290-295* en *Een eeuw lonen en prijzen (1870-1970)*, 807-812.
- 36 Interview nr. 7.
 37 *ibidem* nr. 13.
 38 *ibidem* nr. 7.
 39 *ibidem* nr. 6.
 40 *ibidem*.
 41 CC, 23-12-1906.
 42 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 132.
 43 CC, 25-5-1913.
 44 CC, 29-5-1913.
 45 CC, 15-6-1913.
 46 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 141 en 142.
 47 CC, 29-5-1920.
 48 Interview nr. 13.
 49 NAC inv. nr. 1470.
 50 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 142.
 51 *Maandschrift CBS*, 1936, 1546.
 52 *Overzicht van den omvang*, reeks CBS, 1922, 41, 42.
 53 Interview nr. 12.
 54 Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, 141.
 55 Eillebrecht, 'De maandag die niet veel is'.
 56 NAC inv. nr. 1057, brief. nr. 69 (25-4-1894).
 57 Verslag van de Inspecteur van de Arbeid, District Zd.-Nederland, 1891, 32.
 58 Interview nr. 5.
 59 *ibidem* nr. 7.
 60 *ibidem* nr. 3.
 61 *ibidem* nr. 4.
 62 *ibidem* nr. 6.
 63 *ibidem* nr. 7.
 64 GV 1916.
 65 Interview nr. 5.
 66 *ibidem* nr. 13.
 67 *ibidem* nr. 5.
 68 *ibidem* nr. 13.
 69 *ibidem* nr. 5.
 70 *ibidem* nr. 5.
 71 *ibidem* nr. 3.
 72 *ibidem* nr. 3.
 73 *ibidem* nr. 6 en 7.
 74 CC, 9-7-1886.
 75 CC, 9-11-1879.
 76 Interview nr. 8.
 77 Zie b.v. CC 24-9-1903.
 78 CC, 25-2-1886
 79 Interview nr. 7.
 80 *ibidem* nr. 5.
 81 *ibidem* nr. 13.
 82 *ibidem* nr. 5.
 83 *ibidem* nr. 13.
 84 *ibidem* nr. 5.
 85 *ibidem* nr. 3.
 86 *ibidem* nr. 5.
 87 *ibidem* nr. 13.
 88 *ibidem* nr. 5.
 89 *ibidem* nr. 4.
 90 *ibidem* nr. 4.
 91 *ibidem* nr. 5.
 92 *ibidem* nr. 6.
 93 *ibidem* nr. 6.
 94 *ibidem* nr. 11.
 95 *ibidem* nr. 7.
 96 Zie hoofdstuk 5.
 97 NAC inv. nr. 1072.
 98 Zie o.a. CC 27-9-, 4-10- en 7-10-1894.
 99 Zie *De Korenbloem en Vriendenschaar 70 jaar ijzersterk*.
 100 Verslagen van de Kamers van Arbeid 1904, 516.
 101 Voor de denkbeelden in de opkomende Nederlandse arbeidersbeweging over de plaats van arbeid in het menselijk leven zie Van Vuurde, *Om de plaats van arbeid*.
 102 Interview nr. 11.
 103 *ibidem* nr. 8.
 104 *ibidem* nr. 4.
 105 *ibidem* nr. 4.
 106 In bepaalde anarchistisch georiënteerde kringen kon men omstreeks 1920 wel andere geluiden vernemen; vergelijk Schuurman, *Werken is Misdaad*. 1924.
 107 Uitgebreider hierover Eillebrecht, 'De maandag die niet veel is', hoofdst. vii.
 108 Vertrekregisters NAC; Eillebrecht, hoofdst. vii.
 109 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 228 en 229.
 110 Interview nr. 7.
 111 *ibidem* nr. 11.
 112 *ibidem* nr. 11.
 113 *ibidem* nr. 5.
 114 GV 1916 en 1920.
 115 Interview nr. 4.
 116 *ibidem* nr. 6.
 117 *ibidem* nr. 4.

HILVERSUM III BESTOND NOG NIET

- 1 Interview nr. 12.
- 2 *ibidem* nr. 12.
- 3 *ibidem* nr. 12.
- 4 *ibidem* nr. 14.
- 5 *ibidem* nr. 3.
- 6 *ibidem* nr. 4.
- 7 *ibidem* nr. 7.
- 8 *ibidem* nr. 3.
- 9 *ibidem* nr. 5.
- 10 *ibidem* nr. 7.
- 11 *ibidem* nr. 4.
- 12 *ibidem* nr. 5.
- 13 *ibidem* nr. 5.
- 14 *ibidem* nr. 3.
- 15 *ibidem* nr. 4.
- 16 *ibidem* nr. 5.
- 17 *ibidem* nr. 5.

HOOFDSTUK 5

- 1 GAA Nutsarchief, Verslag van het Departement Kuiten-
burg, 20-2-1874.
- 2 *ibidem*, 2.
- 3 *ibidem* 16.
- 4 GAA, Nutsarchief, nr. 258, antwoord Departement
Culemborg.
- 5 *ibidem*.
- 6 Sluyterman, 'Sigaren maken in het Gelders rivieren-
gebied', 12.
- 7 CC, 4-4-1889.
- 8 CC, 2-6-1889.
- 9 *De Sigarenmaker*, Bijvoegsel van 5-9-1891.
- 10 Van Horssen, *De Sociaal-Democratische Bond*, 53.
- 11 NAC 1072, 1890, brief nr. 94.
- 12 *ibidem*, 1891, brief nr. 3.
- 13 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 202.
- 14 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 29.
- 15 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 345.
- 16 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 30.
- 17 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 345, 346; NAC
1072, 1891, briefnrs. 92 en 95.
- 18 NAC 1072, 1891, briefnrs. 99 en 120.
- 19 Enquête 1890, zitting te Nijmegen, 346 en 347.
- 20 CC, 28-6-1891.
- 21 NAC 1072, 1891, brief nr. 101.
- 22 CC, 28-6-1891.
- 23 NAC 1072, 1891, brief nrs. 107, 108, 120.
- 24 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 30,
31.
- 25 *De Sigarenmaker*, Bijvoegsel van 5 september 1891;
Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 31.
- 26 NAC 1072, 1891, brief nr. 113.
- 27 *ibidem*, brief nr. 124.
- 28 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 33.
- 29 NAC 1072, 1891, brief nr. 127.
- 30 *ibidem*, brief nr. 128.
- 31 CC, 12-7-1891.
- 32 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 31.
- 33 NAC 1072, 1891, brieven nrs. 143 en 145.
- 34 *ibidem*, brief nr. 152.
- 35 *ibidem*.
- 36 *Het Nieuws van den Dag*, gecit. bij Van der Hoeven,
De Nederlandse Sigarenmakers, 33.
- 37 *De Tabaksplant*, 21-7-1891.
- 38 CC, 5-7-1891.
- 39 CC, 9-8-1891.
- 40 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers*, 31.
- 41 *De Sigarenmaker*, 25-7-1891.
- 42 *ibidem*, Bijvoegsel van 5-9-1891.
- 43 *ibidem*.
- 44 *ibidem*.
- 45 *ibidem*.
- 46 NAC 1072, 1891, brief nr. 207.
- 47 GV 1896.
- 48 *De Sigarenmaker*, Bijvoegsel 5-9-1891.
- 49 *ibidem*, 8-1-1898.
- 50 CC, 27 sept., 4 okt., 7 okt. 1894.
- 51 CC, 7 nov., 22 dec. 1895; 3 dec. 1896.
- 52 Reglement Ned. RK Tabaksbewerkerbond, afdeling
Culemborg, 1901.
- 53 *ibidem*, artikel 2 F en 2 G.
- 54 *De Sigarenmaker*, 8-1-1898.
- 55 *ibidem*, 10-12-1898.
- 56 *ibidem*, 29-12-1900.
- 57 *ibidem*, 19-1-1901.
- 58 *ibidem*, 9-2-1901.
- 59 *ibidem*, 2-3-1901.
- 60 CC, 26-3-1903.
- 61 *De Tabaksbewerker*, 6-2-1909.
- 62 *ibidem*, 18-1-1919.

VERKOOPEN RECLAME

- 1 Vergelijk ook Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*, hoofdst. v.
- 2 *De Tabakspiant*, 11 en 18 mei 1943.
- 3 Med. J. Kolenbrander.
- 4 *De Tabakspiant*, 11 en 18 mei 1943.
- 5 IISG, SDAP-archief afdeling Culemborg, briefhoofd fa. De Ruiter, 5-10-1903.
- 6 Staat van debiteuren P. A. van Roon op 31 maart 1881 (part. bez.).
- 7 Med. G. Smit.
- 8 Bertram, *Beknopt handboek*, 289, 290.
- 9 Tupan, *Wolken van Genot*, 73.
- 10 Med. H. de Leeuw.
- 11 CC, 20-12-1903.
- 12 *ibidem*, 28-2-1895.
- 13 *ibidem*, 2-12-1900.
- 14 *ibidem*, 26-9-1889.
- 15 MEW, Ingekomen stukken fa. Hijmans Izn., 1900-'02.
- 16 Med. A. P. van den Hurk.
- 17 *ibidem*.

HOOFDSTUK 6

- 1 Med. A. van den Berg, 1982; KVK Tiel, dossier nr. 2050 en 2621.
- 2 Med. A. P. van den Hurk, 1981 en J. van Kuijk, 1981; KVK Tiel, dossier nr. 1934.
- 3 KVK Tiel, dossier nr. 5433.
- 4 GAC Hinderwetvergunningen, nr. 53; KVK Tiel, dossier nr. 2126.
- 5 GV 1924; KVK Tiel, dossier nr. 1300.
- 6 CC, 6-5-1922.
- 7 KVK Tiel, dossier nr. 5228.
- 8 GV 1921; KVK Tiel, dossier nr. 1120; *Defaco-Express*.
- 9 ETI, Gemeente Culemborg, Welvaartsbronnen, 33-35.
- 10 CC, 20-9-1963.
- 11 KVK Tiel, dossier nr. 3973.
- 12 *ibidem*, dossier nr. 2209.
- 13 Med. P. D. Saltzherr, 1981.
- 14 CC, 23-2-1933, 8-4-1933.
- 15 *ibidem*, Nieuwjaarsadvertenties 1936.

- 16 GV 1923; CC, 19-5-1934; mededeling D. Verhoef, 1981.
- 17 *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
- 18 GV 1882.
- 19 GV 1891; CC, 6-5-1888.
- 20 Brasz, *De Kille*, 62, 63.
- 21 GV 1887.
- 22 CC, Nieuwjaarsadvertenties 1889 en 1890.
- 23 *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
- 24 KVK Tiel, dossier nr. 5021.
- 25 Mededeling J. Heij en J. Blijenberg.
- 26 Brasz, *De Kille*, 62, 125.
- 27 RAA, Repertoires notaris Moorrees, nr. 42, 5-3-1890.
- 28 Brasz, *De Kille*, 62.
- 29 RAA, dossiers nijverheid Culemborg, brief Hijmans 1876.
- 30 GAA, Kohieren Hoofdelijke Omslag.
- 31 MEW documentatie (afgesplitste) Herensociëteit.
- 32 RAA, Memories van Successie, kantoor Culemborg, 1/2575.
- 33 RAA, nr. 2363 stukken notaris Moorrees, akte nr. 172, 14-12-1882; testament Michiel Hijmans Izn.
- 34 M. Hijmans had al in 1882 toestemming gegeven. RAA nr. 2363 stukken notaris Moorrees, akte nr. 173, 14-12-1882.
- 35 GV 1886, 1891.
- 36 RAA, repertoires notaris Moorrees, nr. 42, 5-3-1890.
- 37 RAA, nr. 2371 stukken notaris Moorrees, akte nr. 53, 18-3-1890.
- 38 GAC Hinderwetvergunningen, aanvraag fa. Hijmans Izn., april 1895.
- 39 KVK Tiel, dossier nr. 220.
- 40 *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
- 41 KVK Tiel, dossier nr. 2589.
- 42 Med. J. van Kuik, 1981; KVK Tiel, dossier nr. 1321.
- 43 GAC Registers patentbladen.
- 44 GV 1894.
- 45 Med. H. de Leeuw, 1983; KVK Tiel, dossier nr. 2269 en 4092.
- 46 *Van Voorburg tot Triowijk*, 41.
- 47 GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 52.
- 48 RAA, Register der Vennootcontracten, kantongerecht Geldermalsen, 1908.
- 49 GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 102.
- 50 CC, 16-5-1869.

- 51 CC, 27-2-1876.
 52 GV 1882.
 53 KVK Tiel, dossier nr. 3974; Mededeling J. van Meenen, 1982.
 54 GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 12.
 55 RAA, Register der Vennootcontracten, kantongerecht Geldermalsen, 26-6-1882.
 56 GV 1883 en 1884.
 57 CC, 26-4-1888.
 58 CC, 24-3-1889, 7-4-1889, 25-7-1889, 28-7-1889.
 59 Med. A. Pels; KVK Tiel, dossier nr. 5164.
 60 GV 1885.
 61 CC, 1-7-1888.
 62 GAC Register patentbladen, jaar 1872.
 63 CC, 9-7-1876.
 64 Akte beëindiging vennootschap J. M. A. Reinhold en P. A. van Roon, sept. 1879 (part. bez.).
 65 RAA, nr. 2364 stukken notaris Moorrees, nr. 172, 7-12-1883. Het huis werd gekocht van Leendert Laan.
 66 Akte van vennootschap tussen C. W. Dresselhuijs en P. A. van Roon, 15 nov. 1887 (part. bez.).
 67 KVK Tiel, dossier nr. 85.
 68 GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 80; GV 1916; KVK Tiel, dossier nr. 2401.
 69 GV 1923
 70 Med. H. Van Gasteren, 1986.
 71 GV 1921.
 72 Med. J. Sjoer, 1981.
 73 GV 1881; Brasz, *De Kille*, 62.
 74 CC 1-7-1888.
 75 CC, 26-9-1889; CC, 17-1-1892.
 76 CC, 31-3-1898; CC, 14-7-1898.
 77 *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
 78 CC, 14-4-1892; CC, 25-6-1892.
 79 Sluyterman, 'Sigaren maken in het Gelders rivierengebied', 8.
 80 Mededeling G. Smit, 1984.
 81 *De Sigarenmaker*, 14-7-1934.
 82 CC, 3-3-1934.
 83 CC, 7-7-1934; Sluyterman, 'Sigaren maken in het Gelders rivierengebied', 12.
 84 Mededeling A. P. van den Hurk, 1981.
 85 KVK Tiel, dossier nr. 4021.
 86 *ibidem*, dossier, nr. 7541.
 87 *ibidem*, dossier nr. 3100.
 88 CC, 15-7-1933.
 89 Voor het onderstaande is geput uit: Jaarverslagen VHS 1916-73; prospectussen en kranteknipsels, aanwezig op de Effectenbeurs te Amsterdam (Vereeniging voor den Effectenhandel).
 90 KVK Tiel, dossier nr. 523.
 91 GV 1887.
 92 GV 1891, 1896, 1901, 1911, 1916.
 93 KVK Tiel, dossier nr. 218.
 94 *ibidem*, dossier nr. 1638.
 95 Med. J. Kolenbrander, 1983.
 96 CC, 2-2-1935.
 97 Zie noot 66.
 98 Volgens mededeling van P. J. W. Beltjes zou het een Van de Water geweest zijn. Deze sigarenfabrikanten kwamen uit Zaltbommel (Zie hoofdst. 3 en 6).
 99 Contract van Vennootschap en Commandite, 7-9-1900 (part. bez.).
 100 *Staatscourant*, bijvoegsel van 15-5-1916, nr. 114.
 101 Zie noot 63.
 102 GV 1896; CC 24-12-1896; *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
 103 KVK Tiel, dossier nr. 4275.
 104 GAC Register patentbladen, 19-5-1873.
 105 *ibidem*, 6-8-1892.
 106 GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 8; GV 1894, 1897.
 107 GV 1896; GAC Stukken bij de Hinderwetvergunningen, nr. 88; *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
 108 GV 1896.
 109 KVK Tiel, dossier nr. 3192 en 2134.
 110 *ibidem*, dossier nr. 1613.
 111 GV 1885.
 112 *De Sigarenmaker*, 9-2-1901.
 113 CC, 8-11-1903.

Illustratieverantwoording

Tenzij anders is vermeld, zijn de illustraties afkomstig van het *Museum Elisabeth-Weeshuis*, te Culemborg. Het betreft hier eigen bezit en door particulieren in bruikleen gegeven materiaal.

- *Amerongs Historisch Museum*, Amerongen: pag. 11;
- *P. J. W. Beltjes*, Arnhem: pag. 33 links, 39, 42, 50, 123, 152, 160;
- *J. H. Blijenberg*, Culemborg: pag. 63, 136 links;
- *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, Amsterdam: pag. 119;
- *J. de Jager*, Culemborg: pag. 54;
- *Rijksmuseum Amsterdam*: stofomslag en pag. 57, pastel (64 × 93,5 cm) van Herman Heyenbroek (1871-1948), inv. nr. NG 697-4;
- *J. Sielhorst*, Culemborg: pag. 90;
- *Topografisch-historische atlas gemeente Culemborg*: pag. 49, 53, 70, 76, 78, 97, 113, 117, 118, 120/121, 144, 146;
- *S. Vermeulen*, Culemborg: pag. 95;
- *Foto Ypma*, Culemborg: schutbladen, frontispice, pag. 22, 24, 25, 27, 29, 67, 68, 126.

Colofon

Vormgeving: John de Groot, Culemborg

Reproductiefotografie: J. van Wijk, Tiel

Lithografie: Reprofa B V, Culemborg

Kleurenlitho omslag: Nauta & Haagen B V, Oss

Zetwerk en druk: Koninklijke Van de Garde B V, Zaltbommel

Letter: Bembo Monotype Lasercomp

Papier: Orion ivoor (120 grams), Bührmann-Ubbens B V, Zutphen

Afwerking: Binderij Van Wijk B V, Utrecht

Redactie en realisatie: G. Koolhof, Culemborg